

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. П.МОГИЛИ

На правах рукопису

ЗЕЛІНСЬКИЙ МАКСИМ ВІКТОРОВИЧ

УДК 94:329.17:929 Дмовський [(438)"188/190":323.1(477)]

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ І ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
РОМАНА ДМОВСЬКОГО
(1888-1939 рр.)**

07.00.02. – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Мокляк Ярослав
доктор історичних наук, професор,
Республіка Польща

Миколаїв – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база	25
1.3. Методологія дослідження.....	33
РОЗДІЛ 2. ВІХИ ЖИТТЯ, СУСПІЛЬНА-ПОЛІТИЧНА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Р. ДМОВСЬКОГО.....	40
2.1. Роман Дмовський: життєвий та політичний шлях (1864-1939).....	40
2.2. Ідейно-теоретичні засади «польської національної ідеї» Романа Дмовського.....	68
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТІВ Р. ДМОВСЬКОГО (1888-1918 рр.).....	89
3.1. Проблематика польської присутності на литовсько-білорусько- українських землях у політичній публіцистиці Р. Дмовського (кінець ХІХ – на початку ХХ ст.).....	89
3.2. Український національний рух у політичній планах Р. Дмовського (1888-1914 рр.).....	101
3.3. Проблема визначення східних кордонів Польщі в «інкорпораційній» концепції Р. Дмовського в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.).....	135
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ Р. ДМОВСЬКОГО (1919-1939 рр.).....	156
4.1. Дипломатична діяльність Р. Дмовського в розв’язанні «українського питання» на Паризькій мирній конференції у 1919 році.....	156
4.2. Україна в політичних проектах Ю. Пілсудського і Р. Дмовського в роки II Речі Посполитої (1919-1939 рр.).....	176
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	206

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Ендеки	націонал-демократи
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
ЛП	Ліга Польська (Liga Polska)
НЛ	Національна Ліга (Liga Narodowa)
НДП	Націонал-демократична партія
ПКВ	Польський комітет виконавчий
ПНК	Польський національний комітет (Komitet Narodowy Polski)
ПНР	Польська Народна Республіка
Подоляки	Політичне об'єднання східно-галицьких консерваторів
ППС	Польська партія соціалістична (Polska Partia Socjalistyczna)
УНР	Українська Народна Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
САW	Центральна Польська Агенція у Лозанні
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
Станьчики	Політичне об'єднання краківських консерваторів
ТВП	Табір Великої Польщі (Obóz Wielkiej Polski)
ZLN	Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy)
Zet	Союз польської молоді (Związek Młodzieży Polskiej)

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. На межі XIX – XX ст. головну деструктивну роль у поглибленні національного антагонізму між українцями і поляками взяла на себе польська націонал-демократія (ендеція¹). Прикриваючись гаслами першорядності інтересів польської нації, національної солідарності, антисемітизму, ксенофобії, боротьби з соціалістичними і революційними рухами, національна демократія за досить короткий проміжок часу спромоглася створити потужну загальнопольську ідеологію і стати найвпливовішим ідейно-політичним угрупованням на етнічних польських землях. Одночасно з цим, програмні положення ендеції, наголошуючи на природному характері міжнаціональних конфліктів, визнавали український національний рух небезпечним та потенційним конкурентом у справі відновлення польської державності в межах «історичних земель» давньої Речі Посполитої. Загалом, ідейні засади націонал-демократії розглядали українське питання об'єктом тільки польсько-російських відносин і заперечували саму ідею існування незалежної Української держави.

Зауважимо, що не зважаючи на різноманітну політичну й публіцистичну спадщину, яку залишила після себе націонал-демократія, цей політичний рух так і не став об'єктом комплексного дослідження у вітчизняній історіографії. Досить ще не створена детальна й об'єктивна оцінка ролі і місця українського чинника у політичній думці найвизначніших представників польської правиці.

У цьому контексті певний науковий інтерес становить необхідність відтворити цілісну систему підходів ендеків до висвітлення українського питання, зокрема дослідити політичну і публіцистичну діяльність видатного

---

¹ від абревіатури ND – Narodowa Demokracja (звідси назва endecki, endecja). Популярна назва – ендеки, народовці, «вшехполяки». За свою історію польська національна демократія пройшла декілька етапів реорганізації: Liga Narodowa (LN) (1893–1897), Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne (SND) (1897–1919), Związek Ludowo-Narodowy (ZLN) (1919–1928), Obóz Wielkiej Polski (OWP) (1926–1933), Stronnictwo Narodowe (SN) (1928–1939).

провідника польської націонал-демократії – Романа Станіслава Дмовського (1864-1939 рр.).

Попри те, що у вітчизняній історіографії за Дмовським закріпився негативний образ політика-українофоба, комплексне дослідження його поглядів стосовно вирішення українського питання і бачення ним перспектив розвитку польсько-українських взаємовідносин буде особливо актуальним на сучасному етапі становлення добросусідських взаємовідносин між Україною та Польщею. І крім того, допоможуть подолати односторонні, тенденційні підходи до висвітлення історичного минулого обох народів.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дисертаційне дослідження виконане у рамках наукової теми кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики: «Українські землі в системі міжнародних відносин: історія та сучасність» (№ державної реєстрації 0112U000324) і дослідницьких програм Науково-дослідного інституту «Полоністики» Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Об'єктом дослідження обрано політичну і публіцистичну діяльність Романа Дмовського.

Предметом висвітлення є українське питання у публіцистичній і політичній діяльності Романа Дмовського.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1888 до 1939 рр. Нижня межа обумовлена вступом Р. Дмовського до лав студентської організації «Союз польської молоді» та початком активної політичної і публіцистичної діяльності; верхня межа визначена роком його смерті.

Територіальні межі дослідження визначені місцем проживання і діяльності Р. Дмовського упродовж життя. Головним чином це територія Польщі, а також міста Європи, Америки і Росії, де він проживав в окремі періоди свого життя.

Мета дослідження. Метою дисертації є системний аналіз процесу формування та трансформації українського питання в політичних концепціях

Р. Дмовського. Відповідно до поставленої мети визначено основні завдання дослідження:

- вивчити і проаналізувати стан наукової розробки теми і її джерельну базу;
- дослідити особистий внесок Р. Дмовського в розвиток польської політичної думки наприкінці ХІХ ст. – у першій третині ХХ ст.;
- визначити внутрішні та зовнішні фактори, що впливали на формування та еволюцію поглядів Р. Дмовського щодо українське питання;
- з'ясувати місце і роль українського чинника в політичних проектах Р. Дмовського та його ставлення до українського національного руху;
- розглянути та проаналізувати публіцистичну спадщину Р. Дмовського стосовно української тематики;
- проаналізувати концептуальні підходи Р. Дмовського щодо вирішення української справи і простежити процес їх реалізації в політичній площині;
- здійснити порівняльний аналіз концепцій розв'язання українського питання в геополітичних проектах Р. Дмовського та його політичного візаві – Ю. Пілсудського.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи історичного пізнання, зокрема: принцип об'єктивності, історизму, системності і ціннісний підхід. При дослідженні окремих питань і проблем у дисертації застосовано спеціально-історичні методи, зокрема: історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, метод періодизації, історико-типологічний, ретроспективний, біографічний методи.

Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою та вирішенням проблеми, досі не виділеної як предмет окремого узагальнюючого наукового дослідження.

Вперше у сучасній вітчизняній історичній науці:

- здійснено спробу системно дослідити еволюцію політичних поглядів та ідей Р. Дмовського щодо вирішення української проблематики в контексті

відновлення польської державності і розкрито їх вплив на хід розвитку польсько-українських відносин в зазначений період;

- на конкретно-історичному матеріалі проаналізовані методи та механізми практичної реалізації вирішення українського питання лідером польської націонал-демократії;

- введено в науковий обіг значну кількість нових історичних фактів щодо ролі і місця українського чинника у політичній спадщині вшехполяків.

Дістали подальшого вивчення та удосконалення такі питання:

- особливості польського націоналістичного руху кінця XIX – першої третини XX ст.;

- характеристика його ідейних положень та роль українського чинника в політичних програмах націонал-демократії;

- проблематика визначення позицій представників польської націонал-демократії щодо українського національного руху та оцінка ними перспектив відбудови української державності.

Уточнено та доповнено:

- рівень висвітлення окресленої в дослідженні проблематики в українській і зарубіжній історіографії;

- окремі аспекти польської східної політики в роки Першої світової війни і в перші роки існування II Речі Посполитої.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використання її результатів під час написання узагальнюючих праць з новітньої історії України і Польщі, історії національно-визвольних рухів обох країн, історії політичної думки, при розробці спеціальних навчальних курсів для студентів історичних та гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, а також для наукових розробок питань, пов'язаних з вивченням проблеми польсько-українських відносин кінця XIX – першої половини XX ст.

Матеріал, зібраний і опрацьований автором дисертації, може бути використаний при підготовці біографічної праці, присвяченої Р. Дмовському.

Апробація результатів дослідження. Положення, висновки й матеріали дослідження обговорено на засіданнях кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, на наукових семінарах Науково-дослідного інституту «Полоністика», а також апробовано на 6 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, лютий 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле, сучасність і майбутнє» (Глухів, березень 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Історія України ХХ століття в новітній іноземній історіографії» (Миколаїв, травень 2013 р.); I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, липень 2013 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (Бахчисарай, жовтень 2013 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, травень 2014 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в 16 публікаціях, з них 7 – у фахових наукових виданнях України, перелік яких затверджено МОН України, 1 – у виданнях іноземних держав, 2 – статті в українських журналах, 6 – матеріали та тези наукових конференцій.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, основної частини (чотирьох розділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 439 найменувань. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 245 сторінок – із них 205 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Розроблення питань, пов'язаних зі ставленням лідерів польського націонал-демократичного табору до українського національного чинника, належало до найменш вивчених у вітчизняній історичній науці. За часів радянської влади висвітлення теми відверто не підтримувалося, можливості її об'єктивного вивчення були вельми проблемними, про українське питання говорилося лише як про так зване і порушувалося воно тільки в контексті російсько-польських відносин.

Українська історіографія

У вітчизняній історіографії перші цінні наукові дослідження з цієї проблематики з'явилися ще на початку ХХ ст. [210]. Знаковими працями з історії польської націонал-демократії стали наукові розвідки провідних тогочасних вітчизняних публіцистів О. Назарука [261] і М. Лозинського [247]. Використовуючи переважно наративно-публіцистичний стиль і досить широку джерельну базу, автори цих робіт вперше в українській історичній науці прискіпливо надали загальну характеристику «вшехпольського» руху.

Як і очікувалося, вітчизняні дореволюційні дослідники практично одностайно затаврували антиукраїнську політичну діяльність лідера ендеків, звинувативши саме його і увесь польський націоналістичний табір загалом у різкому погіршенні польсько-українських взаємовідносин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, М. Лозинський, у підсумку зазначив, що польська націонал-демократія «є носієм історичних традицій польського державного націоналізму...» [247, с.118].

Черговий поштовх до збільшення інтересу українських істориків до теми відбувся у 1920-1930-х рр. В цей період у всеукраїнському літературно-науковому і громадсько-політичному часописі «Літературно-науковий вісник»

виходять декілька праць головного ідеолога українського націоналізму Д. Донцова [196; 197]. Ретельно проаналізувавши позицію «ворога українства» стосовно українського питання у внутрішній та зовнішній політиці Польщі, автор дійшов до висновку, що нарешті, після довгих років неуваги до українського чинника, Роман Дмовський визнав «термін Україна, ідейність українського руху та його великі перспективи» [196, с. 924].

Заслугує виняткової уваги робота відомого представника українського консервативного напрямку В. Кучабського «Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові» [242], окремі глави якої були надруковані на шпальтах газети «Мета» [152-155]. Цінний фактичний матеріал викладено В. Кучабським у його німецькомовній праці «Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923» [363]. Дуже змістовною вийшла оцінка українським дослідником дипломатичної діяльності Р. Дмовського на Паризькій мирній конференції 1919 р. [240; 241]. Загалом, варто відзначити, що наукові студії В. Кучабського детально аналізують політичні погляди провідника польської правиці щодо вирішення українського питання. Особливо докладно висвітлена вітчизняним науковцем роль етнодержавної концепції Р. Дмовського у формуванні офіційної урядової програми національної політики II Речі Посполитої. До того ж з'ясовано історичну роль лідера ендеків у знищенні прагнень українців до створення своєї державності під час бурхливих подій 1917-1921 рр.

Окремо слід виділити статтю А. Крижанівського «W kole zaszarowanem. Na marginesie pewnego konfliktu historycznego», опубліковану на шпальтах бюлетеня «Biuletyn Polsko-Ukraiński» у 1933 році, в якій автор піддає критиці проросійські політичні погляди Р. Дмовського [358; 359] і статтю «Дмовський як пророк» за підписом «Хроніст», у якій робиться аналіз книги Р. Дмовського «Świat powojenny i Polska» [293].

Натомість представники західноукраїнської історіографії у своїх роботах переважно використовували фрагментарно-фактологічний підхід до висвітлення проблеми українського питання у політичній думці Р. Дмовського.

Більшість опублікованих західноукраїнськими дослідниками міжвоєнного періоду робіт була написана з позицій непримиренного ідеологічного протистояння між українськими і польськими представниками право радикальних рухів, що об'єктивно зменшує наукову цінність даних робіт.

Після Другої світової війни політична спадщина Р. Дмовського, залишилась предметом дослідження, як і слід було очікувати, української зарубіжної історіографії. Особливий інтерес для окресленої теми представляє п'ятий і шостий том багатотомної науково-популярні праці авторитетного дослідника історії української державності М. Стахіва [285-287], присвячені визвольним змаганням західних українців у 1918-1923 рр. Автор ретельно висвітлює роль Р. Дмовського на Паризькій мирній конференції 1919 р., яка була скерована на нівелювання спроб політиків ЗУНР і УНР добитися міжнародного визнання.

Деякі аспекти дипломатичної діяльності Р. Дмовського на конференції у Парижі надані І. Нагаєвським в його праці «Історія Української держави двадцятого століття» [262].

Змістовними і насиченими фактичним матеріалом є роботи М. Демкович-Добрянського [192; 193]. Учений дослідив такий важливий аспект проблеми, який раніше не привертав особливої уваги істориків, а саме: деконструктивна робота польської націонал-демократії в українсько-польських взаєминах у Східній Галичині на зламі XIX – XX ст. і на ту роль, яку безпосередньо відігравав при цьому Р. Дмовський. Зроблено порівняльний аналіз щодо позиції провідних тогочасних польських політичних кіл Галичини (подоляків, станчиків, ендеків) в українському питанні.

Підсумовуючи науковий доробок дослідників західноукраїнської історіографії міжвоєнного періоду та українського зарубіжжя 1950-1980-х років, доречно зазначити, що їм вдалося напрацювати певний узагальнюючий матеріал, що торкався питань українсько-польських відносин, але оригінальних концепцій щодо ролі й місця українського питання в політичній думці ендеків

так і не було висунуто. Виняток, мабуть становлять більш аналітичні розвідки В. Кучабського.

На відміну від своїх зарубіжних колег, історики УРСР, перебуваючи під ідеологічним тиском і контролем цензури, однобоко оцінювали політичну діяльність і ідеологію польської націонал-демократії. Вони розглядали ендецію з позицій класової боротьби і трактували цей рух «буржуазно-націоналістичним» або «великодержавно шовіністичним». Його лідеру ставилася в провину «угодовська» співпраця з царським режимом, боротьбою з соціалістичними та революційними ідеями, орієнтація на Антанту. Саме тому, публіцистична і політична спадщини Р. Дмовського глибоко не вивчалися і практично залишалася поза увагою радянських дослідників. У кращому випадку його постаті присвячували декілька абзаців в узагальнюючих працях з історії польсько-українських відносин. До таких праць можна віднести роботу Р. Симоненко [276].

Втім, не зважаючи на те, що українська проблематика в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду належала до найменш вивчених у вітчизняній науці, деякі аспекти націоналістичної програми ендеків в українському питанні все ж таки досліджувалися. Як, наприклад, у роботі Ю. Сливка [281]. Натомість, з ідеологічних і політичних міркувань українське питання у політичних проектах Р. Дмовського так і не отримало належного висвітлення в українській радянській історіографії і не стало предметом окремого аналізу.

Із проголошенням незалежності України розпочинається якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії, що стосується насамперед переосмислення історії українсько-польських відносин. У цей період спостерігається поживлення інтересу дослідників до вивчення окресленої теми, що нарешті, сприяло появі низки публіцистичних оглядових статей. Серед численних досліджень цього періоду заслуговують на увагу розвідки З. Баран [180] і В. Репринцева [273].

Проте справжній розквіт проявлення інтересу до даної проблематики в українській історичній науці припадає на межу ХХ – ХХІ ст. Особливого інтересу заслуговує узагальнююча робота з історії Польщі Л. Зашкільняка та М. Крикуна [206], яка стала першою своєрідною спробою «українського» бачення історії Польщі.

Варто відзначити фундаментальну працю В. Комара [235]. Вона розкриває складові альтернативного бачення вирішення українського питання, яке існувало в середовищі польського політикуму і яку підтримували прихильники політичного табору Ю. Пілсудського. Важливими в контексті дослідження проблеми стала робота О. Красівського [237], в якій автор докладно аналізує польсько-українські взаємини у Східній Галичині в зазначений період. Окремі аспекти діяльності Р. Дмовського і очолюваної ним польської націонал-демократії в неслов'янському русі на початку ХХ ст. висвітлені в ґрунтовних працях І. Мацевко [254; 255]. Першою спробою комплексного розгляду «українського питання» у політичній діяльності Р. Дмовського можна вважати статтю Р. Кобильника [233]. Серед сучасних ґрунтовних робіт з історії польської націонал-демократії варто виокремити студію львівської дослідниці О. Аркуші [177], яка стала однією із перших робіт у вітчизняній історіографії, присвяченій аналізу ролі українського питання в політиці галицьких ендеків. Суттєвий внесок, на базі широко залученого матеріалу, вніс у розробку окресленої теми інший львівський історик – Ю. Михальський [259]. Деякі аспекти антиукраїнської діяльності Р. Дмовського зображено у працях М. Сивіцького [275], М. Гетьманчука [186], Т. Зарецької [203].

Окремі аспекти вказаної проблематики знайшли своє відображення у дисертаціях: Г. Мельника «Політика Польської держави в Східній Галичині (1918-1926 рр.)» [437], Г. Штана «Польський національний рух у Російській імперії (1905-1914 рр.)» [438], У. Клим'юк «Ідея польської державності в суспільно-політичному житті Галичини в роки Першої світової війни» [435].

Польська історіографія

На відміну від української історіографії, польська історична наука представлена більшою кількістю праць присвячених дисертаційній темі, а її наукові досягнення в області дослідження проблематики Р. Дмовського є надзвичайно розлогі і різноманітні. Спектр публікацій, присвячених лідеру національної демократії досить різноплановий: від незначних газетних і журналістських статей до ґрунтовних наукових монографій, а загальний перелік публікацій давно вже перевищив не одну сотню робіт. Такою ж неоднозначною вийшла і оцінка постаті Р. Дмовського в польській історіографії [212].

Враховуючи методологічні розбіжності в оцінках політичної спадщини лідера ендеції, що історично склалася в польській історіографії, умовно можна виокремити наступні етапи вивчення цієї проблематики: 1) історіографія міжвоєнного періоду або історіографія II Речі Посполитої (1918-1939 рр.); 2) історіографія періоду Польської Народної Республіки (ПНР, 1944-1989 рр.); 3) сучасна польська історіографія (після 1989 року).

Крім того, в окрему групу доцільно виокремити праці представників польської діаспорної історіографії (1945-1989).

Перша спроба ретельно проаналізувати політичну діяльність табору національної демократії і її лідера – Романа Дмовського, була зроблена ще на початку ХХ ст. відомим громадським діячем, літературним критиком, публіцистом, редактором краківського часопису «Krytyka» – Вільгельмом Фельдманом [327-331]. Цей дослідник, будучи прибічником соціалістичних ідей і пілсудчиком, піддав нищівній критиці політичну ідеологію лідера ендеції, охарактеризувавши її терміном «дмовщина». В. Фельдман звинуватив Р. Дмовського в «зоологічному» антисемітизмі і в зрадницькій «угодовській» співпраці з урядом Російської імперії.

Ґрунтовні дослідження, хоча і не завжди об'єктивні, суспільно-політичної та публіцистичної спадщини Р. Дмовського розпочалося тільки після здобуття поляками державної незалежності у листопаді 1918 р. Після цієї події, протягом

наступних двох десятиліть, науковий здобуток польських дослідників у цьому напрямку збільшився в рази. Незважаючи на залучення широкої джерельної бази, відміною рисою тогочасних публікацій був високий рівень політичної заангажованості й чимала роль суб'єктивізму у висвітлюванні тих чи інших подій. Не останню роль у цьому відіграв чинник протистояння двох найвпливовіших політичних таборів II Речі Посполитої: націонал-демократів та пілсудчиків.

Дослідники, що стояли на боці націонал-демократії, у своїх працях всіляко збільшували історичну роль Р. Дмовського як державного діяча та підкреслювали його незаперечні заслуги у справі відновлення Польської держави, а сама постать «пана Романа» висвітлювалась в дещо ідеалізованому вигляді. Автори цих розвідок не ставили перед собою конкретну мету – об'єктивно проаналізувати діяльність керманіча табору національної демократії, а здебільше займалися пропагандою партійної ідеології. Через це не отримало достатнього висвітлення і тема ставлення Р. Дмовського до національних питань, зокрема українського. Однак, не зважаючи на заангажовані погляди дослідників міжвоєнної Польщі й елементи тодішньої політичної кон'юнктури, тогочасні роботи становлять певну наукову цінність.

Ще за життя Р. Дмовського починають публікуватися роботи біографічного плану, що належали перу як його прихильників, так і завзятих опонентів. Одними з перших досліджень, присвячених біографії провідника ендеції, були праці Й. Петрицького [379], Б. Марчлевського [370]. Невдовзі з'являються праці З. Василевського [405], С. Сецеховіч [390], Я. Галіцького [342]. Справжній бум щодо вивчення спадщини Р. Дмовського припав на рік його смерті – 1939. Протягом року у польській пресі виходять численні публікації, присвячені споминам про особистість лідера ендеків і друкується величезна кількість публікацій. Серед них можна відзначити: варшавський часопис «Pamięci Romana Dmowskiego 9.VIII.1864-2.I.1939» [378], а також роботи Ф. Фікуса [332], К. Кініорського [355], В. Яблоновського [138], Я. Залуські [429], Ю. Барановського [304].

Апафіозом міфологізації постаті провідника ендецького табору можна вважати стислий біографічний есе під назвою «Dmowski», опублікований істориками II Речі Посполитої І. Хжановського і В. Конопчинського у п'ятому томі «Polski Słownik Biograficzny» [316].

Великий науковий інтерес становить оригінальна праця відомого ендека, близького соратника Р. Дмовського – Станіслава Козицького під назвою «Historia Ligi Narodowej: (okres 1887-1907)» [357], яка була написана автором протягом 1939-1941 рр., а вперше опублікована тільки в 1964 р. у Лондоні. Декілька розділів цієї роботи, зокрема, присвячені висвітленню діяльності вшехпольського руху в Наддніпрянській Україні (Русі) і в Галичині.

Не залишали поза увагою діяльність Р. Дмовського його непримиренні політичні опоненти – пілсудчики. У 1933 р. виходить фундаментальна праця відомого представника цього табору – В. Побуг-Маліновського «Narodowa demokracja 1887-1918: fakty i dokumenty» [119]. Автор, використовуючи великий масив першоджерел, спробував надати свою власну оцінку діяльності національній демократії до Першої Світової війни, звинувативши своїх опонентів у тому, що саме вони були зрадниками польських національних інтересів, співпрацюючи з російською владою.

Серед досліджень міжвоєнного періоду варто також відзначити працю відомого польського діяча і публіциста ендецького табору М. Сейди [388; 389] і його однопартійця К. Грабика [345].

Незважаючи на трагічні події Другої світової війни, що призвела до занепаду II Речі Посполитої у вересні 1939 р., інтерес польських дослідників до особистості Р. Дмовського не зменшився. На цей раз головна увага до постаті лідера ендеції була прикута з боку як польських емігрантських дослідників так і з боку офіційної історіографії ПНР.

Першість у цьому напрямку належить польським дослідникам, що емігрували на Захід після закінчення Другої світової війни у зв'язку з встановленням комуністичної влади у Польщі. Саме на Заході опинилися приватні архіви багатьох представників націонал-демократичного табору.

Осередками наукового вивчення спадщини провідника ендеції стали Великобританія і США, де польськими політичними емігрантами були засновані дослідницькі центри у містах Лондон і Чикаго, які отримали назви Instytut Romana Dmowskiego.

Спалахом збільшення уваги до проблематики Р. Дмовського послугувало святкування 100-річного ювілею з дня його народження, яке широко відзначалося в середовищі польської еміграції у 1960-х роках. В цей час публікується ціла низка важливих праць, переважно мемуарного характеру, а увага еміграційних істориків здебільшого зосереджена на публікації документів. Зокрема це роботи: І. Воликовської [139], М. Кулаковського [114; 115], Т. Белецького [129].

Втім, на цьому фоні можна виокремити роботу Є. Гертиха: «Rola dziejowa Dmowskiego 1914 r.» [336]. Цим дослідником ретельно були проаналізовані концепції Р. Дмовського, зокрема наслідки його політичних комбінацій у справах досягнення польської державності. Також слід згадати його статтю «Poglądy Romana Dmowskiego na zagadnienie ukraińskie», що була опублікована у 1939 р. і перевидана у збірнику «O Romanie Dmowskim. Wybrane wspomnienia z prasy obozu narodowego z 1939 roku» [141, с.183-196].

Не відстаючи від наукових досягнень своїх зарубіжних колег, історики ПНР у 1960-х роках на високому науковому рівні публікують низку своїх публікацій, які значно розширили межу досліджень з окресленої теми.

Суттєвим внеском у розробку проблематики Р. Дмовського стала праця «Roman Dmowski» польського публіциста А. Міцевського – одного з перших післявоєнних дослідників біографії лідера ендеції в ПНР [372]. Його науково-публіцистична робота вийшла друком у 1971 р. і стала своєрідною відповіддю емігрантським дослідникам. Провідник ендеків, на переконання А. Міцевського, був типовим представником класу власників, а його суперечлива та брутальна політика мала антидемократичний характер, і наближалася в бік тоталітарних тенденцій. Також А. Міцевський звинуватив

Р. Дмовського у тому, що він в союзі з російським царським режимом боровся проти польського робітничого руху і сприяв пролиттю братської крові.

Майже одночасно з цією роботою, у 1971 р. виходять і фундаментальні праці Е. Тереза з історії польської націонал-демократії [395; 396].

Заслуговує уваги доробок відомого знавця дипломатичної історії Польщі А. Деруги [321]. Автор докладно дослідив проблему східних кордонів у територіальній концепції Р. Дмовського в роки становлення польської державності. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлені у роботах А. Юзвенко [348; 349], в яких аналізуються польсько-російські відносини під час громадянської війни в Росії, і зокрема роль українського чинника у геополітичних проектах різних політичних таборів.

Важливість дослідження історії націонал-демократичного руху та діяльності її лідерів підкреслила стаття А. Грабського «O Romanie Dmowskim – stare i nowe», яку було вперше опубліковано у 1973 році [339].

Оригінальними і науково значимими у продовженні дослідження спадщини ідеолога польського націоналізму стали роботи Р. Вапінського – відомого авторитетного знавця історії польського націоналістичного руху [185; 411; 412; 415-418; 420] та автора ґрунтового дослідження, присвяченого безпосередньо Р. Дмовському [419]. Історик, спираючись на великий фактичний матеріал ретельно дослідив та проаналізував політичну біографію Р. Дмовського. Суттєві позитивні результати були досягнуті дослідником у справі вивчення ендецької концепції відбудови польських кордонів [406-409], проблематики «східних кресів» [413; 414] і шляхів вирішення національних питань [410]. Успіх робіт Р. Вапінського був настільки значний, що вони стали авторитетними у фахових колах. У своїх численних роботах 1960-1990-х років Р. Вапінський намагався надати ґрунтовну та обережну оцінку діяльності польського націоналістичного руху, і зокрема її лідера – Р. Дмовського. Попри те, націоналістична ідеологія Р. Дмовського оцінювалася Р. Вапінським безумовно брутальною і шовіністичною. Значну увагу дослідник зосередив на дослідженні еволюції поглядів і концепції Р. Дмовського стосовно вирішення

українського питання та проблем формування східних кордонів II Речі Посполитої.

З 1975 р. починає виходити багатотомний збірник «Polska myśl polityczna XIX i XX wieku», на шпальтах якого друкуються статті тогочасних польських істориків: Р. Вапінського [413], В. Вжесінського [426], А. Юзвенко [349], Є. Томашевського [397], В. Сулея [393] та ін. Дослідники відобразили процес формування національно-демократичної течії польського політикуму в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і надали важливі відомості та факти, щодо феномену «східних кресів» в традиції польської національно-визвольної боротьби.

Загалом треба визнати, що офіційна польська історіографія навіть у комуністичні часи була менше зв'язана ідеологічними догмами, ніж радянська. В деяких польських істориків простежується певна тенденційність в оцінці польського націонал-демократичного руху. Втім, незважаючи на ідеологічну заангажованість офіційна історіографія ПНР спромоглася досягти помітних успіхів у напрямку вивчення політичної думки націонал-демократичного руху та загалом об'єктивно змалювала картину міжвоєнної Польщі і ендецького табору. Натомість, у тогочасних публікаціях польських істориків українське питання, здебільшого, висвітлювалося фрагментарно або ж ігнорувалося взагалі.

Однак, починаючи з 1970-х років, у зв'язку з поширенням демократичних настроїв у польському суспільстві та виникнення антикомуністичної опозиції у країні, чимало фахових дослідників почали відкрито виступати проти явних спотворень минулого в офіційній історіографії. Поступова відмова від ідеологічних догматів і обмежень призвела до зростання інтересу з боку громадян до вивчення спадщини головних архітекторів II Речі Посполитої – Ю. Пілсудського та Р. Дмовського. Серед публікацій того періоду можна відзначити есе «Розмова в Цитаделі» [260, с.30-84] відомого польського дисидента А. Міхніка, яка побачила світ у

1982 році. У цій роботі лідер ендеції отримав негативну оцінку, а його політичну доктрину визнано як застарілу і недолугу.

З початку 1980-х рр. починають публікуватися праці авторитетного польського історика ідей і русиста А. Валіцького, що були присвячені історії ідеології і філософії польського націоналізму. Автор надав власний аналіз ідейної спадщини Р. Дмовського, дотримуючись обережної оцінки у своїх висновках [399].

У другій половині 1980-х років у польській історіографії з'являються ґрунтовні дослідження з історії націонал-демократії, автором яких стає К. Кавалець [351; 352; 354]. Найбільш крупною його роботою з цієї тематики – це монографія «Roman Dmowski 1864-1939» [353].

Політичній і дипломатичній діяльності Р. Дмовського в перші десятиліття ХХ ст. присвячені фундаментальні праці польських дослідників з історії польської дипломатії [343; 344].

З 1989 р. розпочався сучасний етап дослідження політичної спадщини націонал-демократії. Як і раніше, тематика Р. Дмовського залишилась однією з ключових проблем польської історіографії, хоча і менш пріоритетною. На відміну від польської історіографічної традиції міжвоєнного періоду та доби ПНР, характерною рисою нового етапу стає спроба сучасних польських істориків політично «реабілітувати» лідера ендеції та подолати суб'єктивні чинники в оцінці постаті Р. Дмовського.

Проявом принципу плюралізму різних точок зору на роль Р. Дмовського у справі відновлення польської державності можна вважати узагальнюючі праці з історії Польщі таких польських істориків, як М. Тимковського, Я. Кєневича, Є. Хольцера [291], Г. Дильонгової [194], А. Дибковського, М. Жарина, Я. Жарина [201], М. Ескерта [323] та ін.

Висвітлення окремих питань з цієї тематики знаходимо і на шпальтах еміграційних або офіційних періодичних часописів Польщі: «Przegląd Humanistyczny», «Kwartalnik Historyczny», «Dzieje Najnowsze», «Zapiski

Historyczni», «Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej», «Przegląd Zachodni», «Przegląd Historyczny», «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska».

Серед багатьох робіт, що вийшли протягом 1990-х р. слід відзначити статтю В. Лазуги «Dwaj realiści polityczni. Michał Bobrzyński i Roman Dmowski» [366], в якій надано порівняльний аналіз поглядів відомого лідера краківських консерваторів М. Бобжинського і Р. Дмовського щодо проектів політичного розвитку польських земель в складі Австро-Угорщини.

Важливість російського чиннику у політичних планах лідера ендеції розглядається у праці В. Булгака «Dmowski – Rosja a kwestia polska: u źródeł orientacji rosyjskiej obozu narodowego 1886-1908» [314]. Різні аспекти політичної діяльності Р. Дмовського досліджуються в роботах А. Борковського [310-313]. В центрі уваги досліджень історика А. Вонтори [421; 422] зосереджена діяльність національних демократів в Галичині. Можна також згадати численні публікації А. Чубінського [317-319].

Упродовж останнього десятиліття тенденція до збільшення кількості робіт, присвячених Р. Дмовському і загалом польському націоналізму в сучасній історіографії Польщі значно прискорила. У цьому плані знаковим явищем польської історіографії став збірник «Nacjonalizm polski do 1939 roku. Wizje kultury polskiej i europejskiej» [391].

Не можна оминати поза уваги і колективну працю «Roman Dmowski i jego współpracownicy» під ред. М. Бялокура, М. Пательського, А. Щепаняка [308]. Суттєвий внесок у розкриття окресленої тематики вносять цікаві роботи М. Бялокура [306-309], що присвячені різним аспектам ендецької діяльності в Україні на рубежі XIX – XX ст., зокрема суспільно-політичній діяльності одного з довірених осіб Р. Дмовського – Й. Бартошевича.

Не можна оминати поза увагою і роботу М. Лагоди «Dmowski, naród i państwo: doktryna polityczna «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895-1905)», в якій досить широко освітлена публіцистичній діяльності Р. Дмовського в роки існування цього відомого ендецького часопису [365].

Безперечно, велику увагу заслуговують студії польського історика Р. Висоцького, зокрема, його стаття «Акцептacja czy negacja? Kwestia ukraińska w poglądach Romana Dmowskiego», в якій надано ґрунтовний аналіз політичним поглядам Р. Дмовського стосовно України [308, с. 425-445]. А також фундаментальна праця «W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynnny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze», де автор робить спробу зробити порівняльний аналіз ідейної спадщини двох провідних мислителів польської та українського націоналізму і присвячує українській проблематиці у політичній думці Р. Дмовського окремий розділ [427].

Політичні концепції головних ідеологів ендеції – Л. Поплавського, З. Балицького та Р. Дмовського досліджені у роботі А. Пушкової-Банкі «Polska i Polacy w myśli narodowej demokracji na przelomie XIX i XX wieku (Jan Ludwik Poplawski, Zygmunt Balicki, Roman Dmowski)» [385].

Окремо слід відзначити колективний збірник статей польських дослідників під назвою «Aktualność myśli Romana Dmowskiego w XXI wieku, praca zbiorowa» [300], в якому ретельно проаналізовані концептуальні засади ідеологічних переконань і поглядів лідера ендеції.

Заслуговує уваги фундаментальна праця Б. Штошевської «Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej» [392], в якій досліджено суспільно-політичну думку багатьох впливових політичних сил Польщі, зокрема, і націонал-демократичної.

Геополітичні концепції дванадцяти видатних польських політичних мислителів, у тому числі і Романа Дмовського, викладено у аналітичній праці П. Еберхардта «Twórcy polskiej geopolityki» [322].

Певний фактичний матеріал з окресленої теми дослідження містить ґрунтовна робота К. Григайтиса «Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.», в якій зачіпається коло питань, пов'язаних з візією територіальної розбудови Польщі у планах представників польської політичної думки визначеного періоду [340].

Проблемі зображення ідей італійського фашизму і німецького націонал – соціалізму в публіцистиці Р. Дмовського присвячена робота М. Анджейчака [301]. Свій внесок у дослідження та розробку питань суспільно-політичної діяльності Р. Дмовського зробили відомі сучасні польські історики як Й. Енгельгард [324-326], І. Залеська [428], Й. Вісніцький [424; 425], Є. Май [367; 368].

Із останніх ґрунтовних праць, слід відзначити працю Г. Кживеця [360], в якій автор зобразив постать Р. Дмовського в дуже сумному вигляді – у іміджі шовіністичного політика. Роль концепції Р. Дмовського у вирішенні українського питання в польській закордонній політиці 1918-1923 року проаналізовано у монографії Я. Пісулінського [381].

Зарубіжна і радянська історіографія

Політичні ідеї та діяльність Р. Дмовського не оминули уваги і зарубіжних науковців. Серед дореволюційних російських робіт, слід відмітити фундаментальну працю відомого російського славіста і одного з лідерів неославізму О. Погодіна [268], в якій автор докладно дослідив основні напрямки тогочасної польської політичної думки, у тому числі націонал-демократичної.

За часів СРСР, головним чином з ідеологічних міркувань тема вивчення політичної діяльності Р. Дмовського не була пріоритетною для вчених-полоністів. Ця тенденція прослідковується в таких працях радянських істориків, як «История Польши» в 3-х томах під редакцією О. Манусевича [250]. Аспект суспільно-політичної діяльності, який був більш менш ґрунтовно досліджений у радянський період – це депутатська участь Р. Дмовського у роботі II і III Державних Дум та його роль у неослов'янському русі [200; 280].

Тільки з початком доби «перебудови» в історіографії СРСР почали з'являтися цікаві та ґрунтовні дослідження з проблематики про Р. Дмовського. Плідною стала колективна робота під редакцією А. Орехова [265]. В ній детально було проаналізовано основні етапи діяльності польського націонал-демократичного руху, їх політичні гасла та ідеї. Дуже широко висвітлюється

організаційна та ідеологічна роль Р. Дмовського в становленні та еволюції ендецького табору.

На сучасному етапі ґрунтовні розробки політичних ідей Р. Дмовського знов привертають увагу науковців ближнього зарубіжжя насамперед російських і білоруських істориків. Окремі аспекти політичної діяльності лідера ендеції досліджено у сучасних російських дисертаціях: Т. Павельєвої «Польское коло в I-IV Государственной Думе: проблемы выработки и реализации парламентской тактики» [438], А. Беспалова «Традиции геополитического мышления в современной восточной политике Польши» [431], М. Булахтина «Идеология и политическая практика партии «краковских консерваторов» в 1907-1914 гг.» [432].

Новий підхід до висвітлення постаті Р. Дмовського і його поглядів можна виявити і в інших працях сучасних російських дослідників. Це, насамперед, комплексна праця з історії Польщі «Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней» [238] і стаття Л. Ликошіної «Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский» [248].

Особливий інтерес у контексті дослідження цієї теми викликає дисертація білоруського історика Ю. Кітурки «Беларусь у палітычных канцэпцыях Ю. Пілсудскага і Р. Дмоўскага, 1892-1908 гг.» [434]. У сучасній білоруській історіографії ця робота стала першою комплексною працею, в якій ретельно досліджено процес формування та еволюції поглядів Р. Дмовського стосовно вирішення «білоруського питання». Деякі аспекти цієї теми висвітлені і у праці білоруського дослідника А. Смалянчука [282].

Серед досліджень в історіографії далекого зарубіжжя, присвячених безпосередньо лідеру польських націонал-демократів слід відзначити монографію американця Е. Фонтена «Roman Dmowski: Party, Tactics, Ideology, 1895-1907» [334], а також узагальнюючу працю британського історика Нормана Дейвіса «Боже ігрище: історія Польщі». За оцінкою останнього «...за політичними поглядами, він [Дмовський] був, напевне, єдиною найзначнішою постаттю тогочасної польської політики» [191, с. 491].

1.3. Джерельна база

Джерельну основу дисертації становлять різноманітні за походженням, змістом та характером документальні матеріали, які доцільно розділити на декілька основних груп:

- першу становлять неопубліковані архівні матеріали, що зберігаються у фондах українських та польських архівів і рукописних відділів наукових бібліотек: документи офіційного характеру, матеріали тогочасних громадських та політичних організацій, рецензії, звіти, листування, рукописні матеріали;
- до другої групи слід віднести опубліковані збірники документів: партійні документи ендеків (програми, постанови); стенографічні звіти Російської Державної Думи і Польського Національного Комітету 1917-1919 рр., тексти публічних виступів політиків на різноманітних з'їздах; дипломатичні документи – декларації, ноти, меморандуми; матеріали Паризької мирної конференції 1919-1920 рр.; документи особового походження (особисте листування, спогади, мемуари, епістолярна спадщина); публіцистичні твори тогочасних громадських та політичних діячів України і Польщі; -
- третю групу становлять матеріали української, польської і зарубіжної періодики;
- четверта група – це публіцистична спадщина самого Р. Дмовського.

Із неопублікованих джерел, під час роботи над дисертацією були використані фонди з Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN).

Незважаючи на те, що архівні джерела мають ряд переваг з погляду їхньої змістовності й конкретики перед іншими джерелами, і значною мірою позбавлені чинника суб'єктивізму, застосування цих, безумовно, важливих джерел у даній роботі має обмежений характер. Це пов'язано, насамперед, з тим, що діяльність польської націонал-демократії на території Російської імперії та Австро-Угорщини значною мірою проходила в умовах конспірації,

що не сприяло накопиченню і зберіганню необхідних матеріалів в архівах. Свій вирішальний внесок у відсутність єдиного та упорядкованого партійного архіву польської правниці відіграли руйнівні події першої половини ХХ ст. і особливо Другої світової війни. Існуючий у той період архів польської націонал-демократії (не укомплектований та переважно складений з матеріалів, що стосувалися раннього періоду діяльності Ліги Народової) був знищений [113, с.415]. Схожа доля спіткала і архів польської фракції у Російській Державній Думі (1906-1914) – Польського Кола (який формувався переважно з представників ендеції). Після укладання Ризького мирного у 1921 р. архів Польського Кола, який в період Першої світової війни зберігався у Петрограді, був повернутий полякам. Але у 1944 році він був знищений [438, с.7]. Теж саме трапилося і з значним обсягом архівних документів, на основі яких відомий діяч ендеції С. Козицький написав свою фундаментальну роботу «*Historia Ligi Narodowej: (okres 1887-1907)*», а також з приватним архівом Романа Дмовського, який після його смерті у 1939 р. був перевезений з Дроздова до Варшави. Всі ці документи були знищені під час Варшавського повстання у 1944 р. [325, с.30].

Сучасні польські історики, що вивчають діяльність ендеції і, зокрема біографію Р. Дмовського також відмічають убогість джерельної бази щодо діяльності лідера ендеції. Якщо його публіцистична спадщина вважається досить величезною, то про архівні матеріали цього сказати не можна, їх залишилось не так багато. Так, наприклад у досить недавно створеному Архіві Р. Дмовського, що знаходиться у Музеї Незалежності (м. Варшава) зберігається приблизно десь біля однієї тисячі одиниць зберігання архівних документів, але зовсім немає кореспонденції Р. Дмовського. Саме тому, архівні джерела, що пов'язані з темою даного дослідження, залучені в обмеженій кількості.

Більш детальну інформацію щодо діяльності Р. Дмовського надають архівні матеріали *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)*, в якому нині знаходяться різноманітні оригінальні документи. Вони значною мірою зосереджені всього лише у декількох фондах: фонд Центральної Польської

Агенції в Лозанні (613 одиниць зберігання), фонд Польського Національного Комітету 1917-1919 р. (2225 одиниць зберігання) і фонд Польської делегації на Паризькій мирній конференції (224 одиниць зберігання) [325, с.42]. Цінність цих документів полягає у тому, що вони дозволяють дослідити офіційне ставлення польських представників до українських справ і визначити особистий дипломатичний внесок провідника ендеції у вирішенні гострого польсько-українського протистояння у Східній Галичині.

Крім того, практично усі існуючі на сьогодні доступні матеріали, що безпосередньо торкаються проблематики Р. Дмовського, знаходяться у декількох місцях: в бібліотеці Польської Академії Наук (м. Краків), в Ягелонівській бібліотеці (м. Краків), в Національній бібліотеці (м. Варшава), в Національній бібліотеці Оссолінських (м. Вроцлав) [325, с.23-43].

Виходячи з існуючого стану архівної забезпеченості з окресленої теми дослідження, у роботі використані матеріали Державного архіву Львівської області (ДАЛО), насамперед – це звіти, повідомлення, історичні довідки, різного роду аналітичні опрацювання про діяльність польських політичних організацій у Галичині в період, зазначений хронологічними межами даного дослідження. Вказані матеріали містяться у фонді Дирекції австрійської поліції у Львові (ф.350).

Важливу тематичну інформацію містять матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Львові (ЦДІАЛ України). Цікавий фактичний матеріал про адміністративну діяльність Р. Дмовського у Галичині знаходиться у фонді Галицького намісництва у м. Львові (ф.146). Залучений архівний матеріал з особистого фонду М. Андрусяка (ф.388) дає можливість дослідити ставлення цього відомого українського історика до публіцистичної спадщини Р. Дмовського. Не менш цінними джерелами для вивчення політичних поглядів та концепцій лідера ендеції є матеріали фонду редакції відомого українського часопису «Літературно-наукового вістника» (ф. 401), в яких такі відомі вітчизняні дослідники як Д. Дорошенко та М. Лозинський рецензують свою власну позицію стосовно деяких аспектів

діяльності Р. Дмовського. Незважаючи на те, що у своїй більшості ці документи та матеріали містять суб'єктивну оцінку, але в поєднанні з іншими джерелами вони дозволяють комплексно висвітлити тему дослідження.

Вагоме місце в джерельній базі дослідження займають опубліковані документи й матеріали. Джерельною основою для вивчення проблематики стали бібліотечні фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ЛНБ ім. Василя Стефаника НАН України, наукової бібліотеки ЛНУ ім. Івана Франка, наукової бібліотеки Ягеллонського університету (Biblioteka Jagiellońska, Kraków).

Важливим джерелом для написання роботи є стенографічні звіти сесійних засідань II та III Російських Державних Дум (в період з 1907 по 1909 рр.) [100;99]. Вони дають можливість з'ясувати офіційне ставлення фракції Польське Коло (очолювану Дмовським) стосовно національного питання в Росії взагалі, а також розкрити роль українського чинника в кулуарних механізмах парламентських форм співпраці польської думської фракції з загальноросійськими партіями і царським режимом. За допомогою цієї групи джерел можна докладніше дослідити процес розіграшу «української карти» між поляками та росіянами в період існування неслов'янського руху (1908-1914 рр.) та зрозуміти причини внутріпартійної кризи Націонал-демократичної партії, яка відбувалася у той час. Зокрема, однією з цих причин кризи став урядовий проект відокремлення українських етнічних земель Холмщини від Королівства Польського, який перейшов у фазу активної реалізації саме за часів III Державної Думи.

Джерельну базу дослідження істотно доповнюють збірники документів, що друкувалися за часів існування Польської Народної Республіки та СРСР. Зокрема у 1960-х рр. почалося видання багатотомних видань: спільного радянсько-польського збірника «Документы и материалы по истории советско-польских отношений» [95; 96] і польського: «Documenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich» [107-109]. Попри вибірковий відбір документів, факт видання заслуговую на позитивну увагу. Збірники розкриваються важливі

аспекти радянський-польських відносин у зв'язку з досліджуваною проблематикою.

Грунтовним джерелом для вивчення закордонної політики II Речі Посполитої є матеріали другого тому архіву президента Польщі І. Падеревського «Archiwum polityczne Ignacego Jana Paderewskiego 1919-1921» [106] і першого тому «Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939, T.1.: 1918-1932» [110]. Втім, суттєвою вадою даних збірників є обмежена кількість матеріалів, які стосуються українського питання.

Особливу джерельну цінність мають матеріали, що опубліковані у Парижі у першій половині 1920 років в унікальному багатотомному виданні документів: «Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918-1919». Ця збірка матеріалів висвітлює перебіг напруженої дипломатичної боротьби поляків за встановлення кордонів післявоєнної Польщі [103-105]. Основний інтерес становлять перший та третій томи цього видання, що безпосередньо дозволяють визначити рівень участі Р. Дмовського у розв'язанні українського питання на міжнародній арені напередодні та під час проведення Паризької мирної конференції 1919 р.

Важливим джерелознавчим доповненням до цієї ж проблематики можна вважати також трьохтомне видання документів, що були надруковані Польським Інститутом міжнародних справ протягом другої половини 1960-х років: «Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.: dokumenty i materiały, t. 1-3.» [120-121], а також багатотомні видання документів з міжнародних відносин США: «Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919.» [117; 118]. Матеріали цих збірників дозволяють оцінити вагомість українського чинника в контексті становлення Версальської системи міжнародних відносин. Їх аналіз сприяє розкриттю мотивів польських політиків, і, передусім, позицію Романа Дмовського стосовно вирішення українського питання і політики формування східних кордонів II Речі Посполитої.

Цікавий матеріал можна знайти у шостому томі збірника документів «O Niepodległą i granice. Komitet Narodowy Polski. Protokoły posiedzeń 1917-1919» [116]. У ньому систематизовані та підготовлені до публікації протоколи засідань Польського національного комітету (ПНК) в 1917-1919 рр., що освітлюють політичну діяльність ендецьких політиків на Заході.

У переліку важливих видань, що допомагають розкрити тему дослідження, вагоме місце посідає двотомний збірник документів, опублікований у Лондоні відомим біографом лідера ендеції Й. Зелінським (1899-1976) (псев. M. Kułakowski) [114; 115]. Цей збірник можна також вважати важливим мемуарним джерелом, адже в ньому містяться спогади близьких до лідера ендеції людей.

Особливої уваги заслуговує низка документів, що були опубліковані протягом 1960-1970-х років польським дослідником А. Гарліцьким [111-113]. Деякі з них були вперше залучені до наукового обігу.

Великий масив інформації міститься у збірнику антології текстів відомого ендецького часопису «Przeglądu Wszechpolskiego», виданого під редакцією Барбари Торуньчик [123]. Матеріали збірника дозволяють повніше дослідити ранній етап існування польського націонал-демократичного руху і окремі аспекти публіцистичної діяльності Р. Дмовського.

Розширює джерельну базу дослідження аналіз матеріалів, що були опубліковані в збірнику української діаспори «Україна і Польща в документах 1918-1922» [101] і у збірнику «Україна – Польща 1920-1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали» [102]. У них розкрито різнопланові аспекти польсько-українських взаємин міжвоєнного періоду.

Неоціненним джерелом для вивчення теми дослідження є ціла низка збірників «O Romanie Dmowskim. Wybrane wspomnienia z prasy obozu narodowego z 1939 roku» [141] і «Roman Dmowski. Przyczynki – Przemówienia» [143]. Вони складаються з антології текстів та спогадів, написаних відомими представниками польської націонал-демократії на шпальтах різноманітних

періодичних видань табору ендеків і присвячених особисто Р. Дмовському. Збірники цілком присвячений оцінці постаті лідера ендеції і є прекрасним джерелом для розуміння той ролі, яку він відіграв у націонал-демократичному русі.

Чільне місце в структурі джерельної бази посідає група джерел особового походження, що представлена мемуарною та епістолярною спадщиною безпосередніх учасників тогочасних подій, переважно відомих політичних та громадських діячів. Виняткове значення для дослідження мають спогади і роботи: Й. Бартошевича [304; 305], З. Дембіцького [134], Т. Белецького [129], М. Бобжинського [130; 131], Л. Василевського [145], С. Грабського [136; 137], С. Гломбінського [135], І. Дашинського [132], Ю. Пілсудського [142], С. Козицького [356], Д. Ллойд-Джорджа [127; 128] та ін. Цінність цієї групи джерел полягає у тому, що вона дає велику кількість фактичних відомостей про тогочасну політичну ситуацію, що склалося навколо українського питання та ставлення до нього політичних кіл різних держав і представників основних політичних таборів Польщі.

Незважаючи на особливу специфіку мемуарної літератури, незаперечний інтерес становлять спогади членів родини Лютославських – М. Ніклевічової [140] і І. Воліковської [139], які оригінально освітлюють деякі аспекти біографії відомого політика.

Іншими важливими джерелами для написання дослідження стали твори відомих ідеологів польської націонал-демократії і найближчих соратників Р. Дмовського – Яна Людвіга Поплавського (1854-1908) [384] і Зигмунта Балицького (1858-1916) [129], адже формування світогляду Р. Дмовського та його становлення як політичного діяча, безпосередньо проходило під величезним впливом поглядів цих визначних представників «польської національної ідеї».

Джерельну базу дисертації суттєво збагатили матеріали тогочасних польських, українських, російських і радянських періодичних видань. У процесі дослідження були опрацьовані «всехпольські» видання: «Przegląd

Wszepolski», «Słowo Polskie», «Przegląd Narodowy», «Mysl narodowa», «Warszawski Dziennik Narodowy», «Kurier Poznański». Аналізуючи матеріали цих видань слід враховувати наявність високого рівня ідеологічного перевантаження цих джерел націоналістичними та шовіністичними гаслами. Проте, ці матеріали надають достатньої інформації для розуміння автором духу і характеру тогочасної епохи, що знайшло своє відображення в дослідженні. Додаткову цінність представляють також матеріали інших польських видань: «Rząd i Wojsko», «Słowo Pomorskie» і вітчизняної періодичної преси: впливової народовської газети «Діло», часопису «Літературно-науковий вістник» та ін. Залучення значної частини документів з періодичних видань та їх аналіз надасть змогу суттєво розширити уявлення про значимість українського фактору в планах лідерів польської ендеції і, безумовно, дозволить впоратись із поставленими у дослідженні завданнями.

Однак, головна роль у дослідженні окресленої теми, безумовно, належить літературно-публіцистичній спадщині, яку залишив після себе Р. Дмовський. Вона налічує тисячі сторінок тексту у вигляді виступів, спогадів, реляцій, листування, газетних і журнальних публікацій, окремих книжок тощо. Публіцистична діяльність Р. Дмовського, що тривала майже півстоліття, сприяла кристалізації ідейно-політичних переконань і поглядів лідера ендеції, що згодом ставали основою його подальших дій у політиці.

Р. Дмовський розпочав свою публіцистичну діяльність ще на початку 1890-х років. Перші п'ять років він публікувався в часописі «Głos» (1886-1894), потім став головним редактором популярного «вшехпольського» часопису «Przegląd Wszepolski» (1895-1905). Протягом наступних десяти років на його шпальтах Р. Дмовський опублікував значну частину своїх статей, в яких досить часто торкався української проблематики. Особлива увага політика була прикута до польсько-українських відносин у Східній Галичині.

До найважливіших публіцистичних творів Р. Дмовського в яких відображено ставлення автора до українського чинника у польських національних інтересах, слід віднести твір «Myśli nowoczesnego Polaka» (1902

р.) [43]. Наступним важливим джерелом подібного характеру стала праця «Niemy, Rosja i kwestia polska» (1908 р.) [50]. Протягом наступних тридцяти років публіцистичний доробок Р. Дмовського значно збільшився. Велика кількість його публікацій друкується у періодичній пресі II Речі Посполитої: «Przegląd Wszechpolski» (1922-1926), «Gazeta Polska», «Przegląd Narodowy», «Gazeta Warszawska», «Myśl narodowa», «Warszawski Dziennik Narodowy» та ін. За часів існування II Речі Посполитої один за одним виходять його фундаментальні праці: «Polityka polska i odbudowanie państwa» (1925), «Świat powojenny i Polska» (1932), стаття «Kwestia ukraińska» (1930).

У своїх тогочасних публіцистичних творах «сірий кардинал» націонал-демократії викладав власне бачення політичних подій та процесів у післявоєнній Польщі, міфологізував історію польської націонал-демократії, популяризував націоналістичні ідеї серед поляків, особливо серед молоді, виступав у підтримку антидемократичних змін в бік фашизації державного ладу країни, робив свої політичні прогнози щодо майбутнього розвитку Європи та світової політики. Знаковою подією стало перевидання у 1937-1939 рр. десяти томів (тираж першого тому був повністю знищений німцями під час війни) найважливіших публіцистичних творів Р. Дмовського [25; 51; 52; 61-63; 68; 87; 89].

Отже, історіографічний огляд і аналіз джерельної бази дослідження засвідчує, що вона достатньо репрезентована низкою ґрунтовних праць. Це в свою чергу дає змогу комплексно дослідити процес формування та трансформації українського питання у політичних концепціях Р. Дмовського.

1.3. Методологія дослідження

Методологічною основою дисертаційної роботи є загальнонаукові принципи історичного пізнання: принцип об'єктивності, історизму, системності і ціннісний підхід.

Дотримання принципу об'єктивності є головною умовою наукової спроможності будь-якого дослідження. Дослідник повинен прагнути до об'єктивності, до подолання суб'єктивних помилок і впливів інтересів, не пов'язаних з науковою істиною. І водночас не відмовлятися від власної інтерпретації фактів. З огляду на це, застосування принципу об'єктивності дозволило дисертанту неупереджено і всебічно дослідити і критично розглянути максимально повний набір фактів участі Р. Дмовського в подіях, пов'язаних з вирішенням українського питання у відповідності до конкретно історичних обставин, що склалися наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст. Це вдалося здійснити насамперед завдяки відмові від політичної та ідеологічної заангажованості, і детальному аналізу документальних джерел.

В той самий час, прагнучи досягти об'єктивності та історичної вірогідності у своїх дослідженнях, вчений-історик повинен добре усвідомлювати, що об'єктивність – це не є утримання від критичних оцінок досліджуваного об'єкта. Так чи інакше, принцип об'єктивності поєднується з ціннісним (аксіологічним) підходом до минулого, який закликає дослідника не судити, а розуміти історію. Сутність ціннісного підходу полягає у тому, що пояснення якогось історичного явища – це тільки одна з багатьох можливих інтерпретацій або витлумачень даного наукового факту, це певний погляд щодо певного бачення дійсності. Саме від оціночної (тобто суб'єктивної) діяльності історика прямо залежать результати дослідження. Аксіологічний аспект значно розширює можливості історії, особливо щодо зображення ролі особистості в історії.

Принцип історизму, як найбільш значимий в історичній науці метод, визнає, що кожен предмет історичного дослідження має розглядатися у розвитку. Використання цього принципу дозволило реконструювати основні тенденції та закономірності у прийнятті Р. Дмовським тих чи інших рішень стосовно вирішення української справи в контексті польських національних інтересів в конкретно існуючих історичних рамках, а також виявити їхній взаємний зв'язок і причинну обумовленість. Принцип історизму дав авторові

можливість краще проаналізувати і оцінити мотиви вчинків лідера ендеції в його суспільно-політичній діяльності, детально зрозуміти й пізнати психологію моменту і механізм прийняття ним відповідальних рішень, з'ясувати значення його націоналістичних ідей і концепцій в історії політичної думки Польщі та України.

У дослідженні проблеми становлення Р. Дмовського як політика польської правниці широко використовується принцип системного підходу. Окрім того, цей підхід застосовано також і для вивчення ідеології Р. Дмовського, що насамперед розглядається як система ідей і світоглядних цінностей, в якій українські аспекти, займали важливу позицію. За допомогою системного підходу побудоване цілісне розуміння історичної ролі Р. Дмовського в українсько-польських відносинах; здійснено комплексне дослідження зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливали на еволюцію поглядів Р. Дмовського; розкрито механізми та визначено інструменти практичної реалізації його ідей стосовно розв'язання українського питання у геополітиці; охарактеризовано та проаналізовано його основні напрямки політичної та публіцистичної діяльності.

При дослідженні окремих питань і проблем у дисертації застосовано також спеціально-історичні методи, зокрема: історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, метод історичної періодизації, історико-типологічний, ретроспективний, біографічний методи.

Головними спеціально-історичними методами використаними у дослідженні є історико-генетичний і порівняльно-історичний. Перший з них є особливо важливим з огляду на те, що дає змогу ґрунтовно проаналізувати генезис і еволюцію політичних поглядів Р. Дмовського та з'ясувати шляхи їх трансформації в процесі розвитку історичних подій. Крім того, використання цього методу забезпечило подання біографії Р. Дмовського та його політичної спадщини в динаміці.

При дослідженні аспекту впливу українського чинника на формування ідеологічних конструкцій польського політикуму, доречним став порівняльно-

історичний метод. Цей метод полягає у порівнянні спільних та відмінних рис у поглядах на українську справу як окремих авторитетних представників польської політичної еліти (Р. Дмовського, Ю. Пілсудського, М. Бобжинського та ін.) так і провідних польських політичних партій загалом. Завдяки цьому співставленню стало можливим з'ясувати, що саме об'єднувало і що саме роз'єднувало представників польської політичної думки у їх підходах до зазначеної проблеми. Співставляються між собою також погляди та ідеї Р. Дмовського на різних етапах його політичної діяльності. Порівняльно-історичний метод застосовано і в процесі висвітлення політичної біографії Р. Дмовського, а також у ході аналізу і співставленні інформації, здобутої з різних історичних та історіографічних джерел. З метою уникнення однобічного підходу при аналізі історичних фактів вивчення та перевірка різних комплексів джерел виконувалося з урахуванням їх специфіки.

Проблемно-хронологічний метод дозволив відтворити основні етапи життя та діяльності лідера польської правиці, виділити головні аспекти його творчого внеску у розвиток польської політичної думки. Використання цього методу надало змогу автору в хронологічній послідовності простежити політичну біографію Р. Дмовського.

В свою чергу застосування такого важливого для історика інструменту пізнання об'єкту як метод періодизації, дозволило краще відстежити відмінні особливості предмету дослідження у часових рамках, а саме окреслити еволюційні етапи розвитку ідей і поглядів Р. Дмовського.

Досягнення поставленої мети у зазначеній науковій проблемі значною мірою пов'язується з використанням історико-типологічного методу, завдяки якому досягаються найкращі результати при аналізі однорідних явищ. Необхідність зіставлення типологічних рис націоналізму Р. Дмовського з іншими тогочасними пануючими ідеологічними течіями в середовищі польської політичної думки (насамперед з соціалізмом Ю. Пілсудського, консерватизмом краківських і східно-галицьких консерваторів) обумовлює вибір застосування історико-типологічного методу.

За допомогою ретроспективного методу стало можливим простежити існування в середовищі польського політикума наступності поглядів щодо шляхів вирішення українського питання, визначити історичну зумовленість їх виникнення і відмінності між ними.

У роботі автором використано і такий важливий принцип дослідження як біографічний метод, який передбачає поєднання біографії і діяльності Р. Дмовського з історичним умовами і обставинами, в яких він діяв. Застосування цього методу допомогло проаналізувати інтелектуальну і політичну біографію Р. Дмовського, окреслити його індивідуальний життєвий шлях.

У процесі дослідження також застосовано ще ряд загальнонаукових і спеціальних методів. Так, наприклад, за сприяння логіко-аналітичного методу стало можливим проаналізувати концептуальні підходи Р. Дмовського щодо вирішення української справи та окреслити міжнародні аспекти українського питання. Для надання характеристики історичним персоналіям, дипломатичним і партійним дискусіям, у роботі перевага надана описовому методу. Метод джерелознавчої критики застосовано для аналізу джерельної бази дисертаційного дослідження. Використання методів критичного аналізу та історіографічного аналізу дало можливість автору визначити стан наукової розробки проблеми. Методи аналізу та синтезу використано при зборі, накопиченні та осмисленні конкретної інформації, матеріалів та історичних фактів, що стосуються досліджуваної теми. З погляду геополітичного підходу в дослідженні розглянуто тема впливу українського чинника на формування та розвиток російсько-польських, російсько-німецьких, польсько-українських взаємовідносин у зазначений період.

Для кращого розуміння окремих термінів, що часто вживаються в тексті роботи, пропонується їхнє загальноприйняте наукове тлумачення:

«Українське питання» – комплекс питань, пов'язаних з роллю і місцем українського чинника у внутрішньому житті Російської імперії, Австро-Угорщини, II Речі Посполитої.

Під терміном «польське питання» розуміється історичний процес національно-визвольної змагань польського народу за відновлення власної державності після трьох поділів Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. і Віденського мирного конгресу 1815 р.

«Російське питання» – комплекс політичних і національних проблем, що обговорювалися країнами Антанти на Паризькій мирній конференції у 1919-1920 рр. Сутність його полягала у ліквідації комуністичного режиму в Росії і післявоєнного переділу сфер впливу на територіях колишньої Російської імперії.

«Холмське питання» – історико-етнографічне і політичне питання, що виникло після 1875 р. у зв'язку з ліквідацією унії на землях Холмщини, заселених переважно українцями. У 1905 р. після поступків з боку російської влади в питаннях віросповідання 200 тис. мешканців Холмщини звернулися до католицизму. У 1909-1912 рр. уряд Росії повернувся до політики русифікації Холмщини і намагався створити окрему губернію без польського елемента.

Термін «Креси» (пол. «Kresy», «Kresy Wschodnie», в перекладі на укр. 'кордон', 'кінець', 'край', 'околиці', 'пограниччя') – використовується у польській політичній думці з початку XIX ст. В історико-геополітичному сенсі спочатку під «східними кресами» розумілась прикордонна територія між Польщею та Диким Полем. Пізніше цей термін означав усі терени І Речі Посполитої на схід від лінії Вільнюс – Львів, що були населені українцями, білорусами і литовцями. У роки ІІ Речі Посполитої офіційна назва «Східні креси» поширювалася на східні воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Волинське, Поліське, Білостоцьке, Віленське, Новгородське.

«Забраними землями» (пол. «Kraje Zabrane», «Ziemia Zabrane») називалися усі території, що відійшли до складу Російської імперії після трьох поділів І Речі Посполитої і Віденського мирного конгресу 1815 р.

«Повернені землі» (пол. «Ziemia Odzyskane») – умовна назва для колишніх східних територій Німеччини (частина Західної Пруссії, частина

Сілезії, Східна Померанія і Східний Бранденбург). За підсумками Другої світової війни, чималу частину цих територій було передано до складу ПНР.

Під терміном «неославізм» (неослов'янський, неославістський рух) мається на увазі ідейно-політичний рух, який виник наприкінці ХІХ століття і був заснований на тих же ідейних засадах, що і панславізм. Створений в результаті діяльності чеських і польських націонал-демократів при активній підтримці Російської імперії.

Термін «інкорпорація» (від лат. *in* «всередині» і *corpus* «тіло», «єдине утворення») – у політичній сфері означає приєднання або включення території однієї держави (частини держави) до складу іншої держави.

Термін «федерація» (від лат. *Foederatiō* – об'єднання, союз) – форма державного устрою, при якій частини федеративної держави є державними утвореннями і володіють юридично певної політичної самостійністю.

***

Отже, аналіз стану наукової розробки свідчить, що окресленій темі дослідження в історичній науці було приділено недостатню увагу.

У зв'язку з неоціненними втратами винятково цінних архівних джерел польської націонал-демократії через бурхливих подій першої половини ХХ ст., історики дуже обмежені у своїх дослідженнях джерельною базою, а тому спираються, переважно, на мемуарну і публіцистичну літературу. А це, в свою чергу, відклало відбиток на якості і об'єктивності історичних досліджень з означеної проблематики. Натомість можемо констатувати, що з урахуванням історіографічного доробку і чисельної джерельної бази, головним чином публіцистичної, є підстави вважати обрану тему документально забезпеченою.

Методологічний інструментарій дослідження базується на основі історизму, об'єктивності, системності й ціннісного підходу. Комбіноване використання наукових методів, принципів і підходів у дослідженні дало змогу здійснити аналіз історіографії питання і його джерельної бази, системно опрацювати здобуту інформацію і вирішити поставлені в роботі наукові завдання.

РОЗДІЛ 2.

ВІХИ ЖИТТЯ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Р. ДМОВСЬКОГО

2.1. Роман Дмовський: життєвий та політичний шлях (1864-1939)

Роман Станіслав Дмовський народився 9 серпня 1864 р. в селі Камйонка, що поблизу Варшави. Він був третьою дитиною у багатодітній незаможній сім'ї Валентина і Юзефи Дмовських (загалом у родині було семеро дітей). Його батьки мали шляхетське походження: батько походив з дрібної підляшської шляхти, а мати з дрібної мазовецької шляхти [316, с.213].

Дитячі роки майбутнього лідера польської націонал-демократії пройшли у Празі (передмісті Варшави), в дуже складних умовах. В дитинстві хлопець часто хворів і був фізично слабким. Навчання у місцевій початковій школі Роман розпочав у 1875 р. Через рік батьки віддали сина до російськомовної трирічної школи у Варшаві. Після її закінчення, протягом наступних одинадцяти років – з 1875 р. до 1886 р. Роман Дмовський навчався у III варшавській гімназії. Протягом перших кількох років навчання у молодших класах він так і не досяг помітних успіхів. Його тричі: у другому, третьому і четвертому класі залишали повторно на другій рік. Пізніше, про цей період у своєму житті він згадував: «Я бешкетував» [353, с.10]. Корінний перелом у свідомості юнака відбувся після серйозної розмови з батьком, коли Романові виповнилося шістнадцять років. Вже починаючи з п'ятого класу хлопець з навчанням клопотів не мав. У старших класах гімназії, Роман вже відрізнявся від своїх одноліток феноменальною пам'яттю, гострим язиком і своєрідним почуттям гумору. Він міг вільно цитувати на пам'ять твори античних авторів, Пушкіна, Лермонтова, Ломоносова, «Слово о полку Ігоревім», уривки із праць російського історика Карамзіна і відомого письменника М. Гоголя [114, с.185; 129, с.261-262].

У п'ятому класі дев'ятнадцятирічний Роман Дмовський став ініціатором заснування таємної молодіжної організації «Стражніца» («Strażnica»), яка пропагувала серед шкільної польської молоді патріотичні ідеї з метою протидіяти русифікації. В цей же час юнак серйозно зацікавився історією Польщі часів трьох поділів, польською романтичною поезією і географією. Він став читачем-шанувальником популярних у той період серед варшавської молоді часописів «Przeglądu Tygodniowego» і «Prawdy», студіює дослідження Г. Спенсера, вивчає «Історію цивілізації в Англії» Г. Баклі, «Історію інтелектуального розвитку Європи» Драпера та знайомиться з роботами інших відомих тогочасних позитивістів [372, с.25].

Крім того, у гімназії юнак захопився вивченням мов: рідної польської та латинської. Загалом, Р. Дмовський спромігся опанувати дев'ять іноземних мов: російську, німецьку, англійську, французьку, португальську, латинську і давньогрецьку. До того ж він добре розумівся на іспанській та італійській мовах. Маючи вишуканий літературний смак, молодий Р. Дмовський став знавцем давньогрецьких класичних драм і полюбляв творчість В. Шекспіра. І до кінця життя він зберіг у себе таку рису характеру, як зацікавленість усім, що безпосередньо було пов'язано з політикою і за спогадами його однодумців по партії «з ним можна було вести бесіду тільки о політиці» [353, с.56].

Втім, незважаючи на лінгвістичні здібності та хист до літератури, перевагу Р. Дмовський все ж таки віддав природничим наукам. Його захоплення ботанікою, а пізніше соціологією, привело до того, що він неодноразово у своїх працях порівнював людське суспільство з біологічним організмом. Після закінчення гімназії «Ігнацій з Праги», як тоді називали молодого Р. Дмовського, продовжив здобувати вищу освіту на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету, яке тривало з 1886 по 1891 роки.

В ті роки польська інтелігентна молодь не дарувала цей вищий учбовий заклад, тому що він виконував роль головного центру русифікації у сфері освіти у Привісленському краю (назва колишнього Королівства Польського

після 1863 р.). В цей університет в основному поступали молоді поляки, що не мали іншого вибору. Найчастіше через їх матеріального становище їм були недоступні ні національні Краківський і Львівський університети, що знаходилися в Австро-Угорщині, ні інші російські університети, куди відправлялися вчитися діти спроможних батьків [224, с.24].

По закінченню навчання на природничому відділенні університету, у травні 1891 р. Р. Дмовський захистив дисертацію на тему: «До питання про морфологію капілярних інфузорій» і отримав ступінь кандидата природничих наук [248, с.251]. В майбутньому, наукові здібності Р. Дмовського та його вклад у розвиток польської політичної думки будуть позначені неодноразово як на Батьківщині так і за кордоном [398, с.186]. Так, у серпні 1916 р. в рамках «Російського сезону» у Великобританії Р. Дмовському разом з О.С. Лаппо-Данилевським, П.М. Мілюковим і П.Б. Струве буде присуджена ступінь доктора права *honoris causa* Кембриджського університету. В додаток до цього, в червні 1923 р. Познанський університет надасть Р. Дмовському почесне звання доктора філософії, а у 1927 р. він стане лауреатом літературної премії Я. Каспровича [248, с.267].

У стінах Варшавського університету остаточно сформувалося політичне кредо Р. Дмовського, яке він пронесе скрізь усе своє життя, а саме: за будь-яку ціну отримати політичну незалежність для власного народу. В цей період свого життя він окреслив головну мету своєї діяльності: «Завданням польського революційного руху є завоювання незалежності Польщі від Росії, безвідносно від того, хто нею управляє і управляти буде, самодержавний цар або парламент, хоч би самий найліберальніший» [265, с.109].

Під час навчання у Варшавському університеті у 1888 р. Р. Дмовський розпочав також самостійну політичну кар'єру, вступивши до лав підпільної студентської організації «Союз польської молоді» («Związek Młodzieży Polskiej», т.зв. «Zet»). Її заснував у 1887 р. відомий ідеолог польської націонал-демократії З. Балицький. У той період у лавах молодіжної організації нараховувалося трохи більші ніж 100 активістів і складалася вона переважно з

анархістів, позитивістів, космополітів, панславістів, соціалістів та інших представників різних політичних орієнтацій. Структура «Zet» нагадувала масонську ложу, побудовану з трьох рівнів: «колег», «товаришів» і «братів» [79, с.734]. Дуже скоро, Р. Дмовський очолив «Zet» і розпочав жорстку конфронтацію з членами організації, які були прибічниками соціалістичних ідей або євреями за національністю. Невдовзі на знак протесту 11 членів «Zet» покинули організацію. У 1890 р. внутріпартійна ідеологічна боротьба навколо обговорення питання щодо підтримки польською молоддю антиурядових студентських виступів у Росії, закінчується розколом «Zet» на два ворогуючих угруповання: радикально налаштованих «народовців» на чолі з Р. Дмовським і поміркованих «угодовців», що були прибічниками соціалістичних поглядів.

Майже одночасно зі вступом у «Zet», у грудні 1889 р. Р. Дмовський став членом осередку таємного емігрантського кардинуючого центру «Ліги Польської» («Ligi Polskiej»), яка була створена в Швейцарії у 1887 р. Зигмунтом Мілковським (1824-1915), учасником Січневого повстання 1863-1864 рр. Програма ЛП кінцевою метою своєї діяльності визнавала «згуртування всіх національних сил з метою здобуття Польщею незалежності в кордонах перед поділами, на федеративній підставі, з урахуванням національних різниць, не спускаючи з ока і тих частин давньої Речі Посполитої, що відпали від неї раніше» [357, с.53].

Крім того, Р. Дмовський очолив ще одне підпільне товариство під назвою «Комунікація» («Łączność»), яка мала на меті відродження національної польської держави, в якій захищались би тільки права поляків [265, с.111].

У 1890 р. майбутній лідер ендеції розпочав свою літературну і публіцистичну діяльність. Початок поклала новела Р. Дмовського у номері часопису «Кур'єра Львівського» («Kurierze Lwowski»). У Варшаві він друкує свої природничі статті у часописі «Всесвіт» («Wszecławiecie») і політичні замітки у газеті «Голос» («Głos»), де знайомиться з Я. Поплавським [372, с.31].

Апофеозом політичної діяльності Р. Дмовського на чолі «Zet» стала його участь в антиурядовому студентському виступі польської молоді, який відбувся 3 травня 1891 р. у Варшаві. Ця акція, що була присвячена святкуванню

столітнього ювілею Конституції 3 травня, закінчилась репресіями з боку російської влади до її учасників. У листопаді того ж року, намагаючись уникнути арешту, а також для продовження подальшого навчання за кордоном Р. Дмовський залишив територію російської Польщі і від'їхав до Західної Європи.

Під час своєї вимушеної еміграції Р. Дмовський мав змогу познайомитися з політичною обстановкою в Австро-Угорщині, Франції і Швейцарії і з провідними діячами польської політичної еміграції. У кінці листопада 1891 р. на з'їзді членів ЛП в Женеві він зустрівся із З. Балицьким і висунув пропозицію щодо реорганізації еміграційного центру ЛП в кадрову політичну організацію. Крім того, у Парижі, Р. Дмовський організував видання місячника «Соціалістичний огляд» («Przegląd Socyjalistyczny») і навіть у співавторстві написав програмну статтю для нього. Після вісімнадцятимісячного перебування в Парижі, Р. Дмовський повернувся до Російської імперії і на початку серпня 1892 р. на прикордонній станції він був заарештований російською поліцією за участь у маніфестації 3 травня 1891 р.

Місцем, де Р. Дмовський відбував своє ув'язнення з 12 серпня 1892 р. по 3 січня 1893 р. стали каземати варшавської Цитаделі. Саме тут майбутній лідер ендеції прийняв остаточне для себе рішення присвятити своє життя політиці.

Невдовзі після свого звільнення, Р. Дмовський розпочав здійснювати конкретні дії щодо реорганізації ЛП, роботою якої він був незадоволений. На його думку, ця організація працювала в стилі масонського демократично-ліберального патріотизму, що було неприпустимо [372, с.69].

Натомість Р. Дмовський, який був розчарований у невдалому польському повстанні 1863-1864 рр., схилився до висновку, що кращим шляхом до визнання правлячими колами Росії, Німеччини та Австро-Угорщини незалежності Польщі буде розповсюдження та пропаганда націоналістичних ідей серед усього польського населення.

Не поділяючи принципи діяльності ЛП, 1 квітня 1893 р. Р. Дмовський спільно з Я. Поплавським і З. Балицьким та ін. своїми прихильниками, створив

у Варшаві власну нелегальну організацію «Національну Лігу» («Liga Narodowa») (роки існування: 1893-1927). Кожен із її засновників взяв на себе певні функціональні обов'язки: «Балицький створив філософію нового напрямку, Поплавський був душею організації і аналітиком політичних і суспільних явищ, а Дмовський енергією і ідеологом. Були ці три потужні індивідуальності... Але, безперечно найсильніший вплив на розвиток ідеології і практичної політики вшехпольського табору чинив Роман Дмовський» [379, с.12].

Одночасно, Р. Дмовський і З. Балицький вперше сформувавши політичну програму цієї організації, яка отримала назву «національний егоїзм». Націоналістичні ідеї новоствореної організації були викладені у брошурі Р. Дмовського «Наш патріотизм» («Nasz patriotyzm»). Автор проголошував першочерговість національних інтересів перед класовими і закликав своїх співвітчизників до створення загально-польської визвольної політики, революційної за своїм духом. Головною метою діяльності НЛ визнавалася праця у напрямку створення та подальшого розвитку єдиної національної самосвідомості у поляків. Головними чинниками, що стояли на перешкоді цих намагань оголошувалися соціалістичний рух і політика русифікації у Привісленському Краю [25, с. 247-276].

У листопаді 1893 р. рішенням Варшавського Суду за участь в таємній антиросійській організації Р. Дмовський був висланий за власним бажанням до Мітави (Латвія) терміном на три роки під поліцейський нагляд. Під час перебування у засланні він неодноразово виїздив до Вільно, де знайомиться з лідерами Польської соціал-демократії (ППС) Ю. Пілсудським (1867-1935) і Л. Василевським (1870-1936 рр.). Саме в цей час відбувається перший конфлікт між двома майбутніми лідерами Польщі, до того ж на особистому ґрунті. У Вільно Ю. Пілсудський і Р. Дмовський одночасно залицяються до місцевої красуні – пані Марії Коплевської-Юшкевич, яка була розлучена і мала дочку. Невдовзі, вона віддасть свою перевагу майбутньому «Маршалку» (це одне із

прізвищ Ю. Пілсудського) і у 1899 р. вони одружаться. Заради Марії Юркевич Ю. Пілсудський змінить своє віросповідання з римо-католицького на евангеліко-лютеранське [296, с.68].

У лютому 1895 р. Р. Дмовський звернувся до російської влади з проханням змінити місце заслання у зв'язку з невідповідним кліматом для його здоров'я. Отримавши дозвіл на переїзд до м. Кременчука (Полтавська губернія) він порушив адміністративно-наглядовий режим і нелегально відбув за кордон до Львова (Австро-Угорщина), де незабаром став редактором головного друкованого органа НЛ – «Всепольський огляд» («Przeglądu Wszechpolskiego») (1895-1905). Цю посаду він обіймав двічі: у 1895-1897 рр. і у 1901-1905 рр. А в період з 1898 по 1901 рр. функції головного редактора виконував Ян Поплавський. Обидва ідеолога ендеції значною мірою окреслювали інтелектуальні риси журналу та визначали пріоритети й засади його редакційної політики. Часопис створювався з метою «керування публічною думкою» у середовищі різних верств польського народу [123, с. III].

Ідея створення власного часопису націонал-демократичного табору належала власне Р. Дмовському і виникла вона ще у 1893 році, під час перебування останнього у засланні в Митаві [113, с.427]. Перший номер часопису «Przeglądu Wszechpolskiego» вийшов у січні 1895 р. В березні того ж року у журналі була надрукована перша авторська стаття Р. Дмовського. А перший випуск часопису під його редакцією відбувся 15 липня 1895 р. [353, с.36].

За задумом своїх засновників, часопис «Przegląd Wszechpolski» повинен був сприяти розвитку та поширенню серед поляків «вшехпольської» ідеології, яка після свого розквіту (1887-1890 рр.) та періоду занепаду (1890-1894 рр.), переживала не найкращі часи стагнації (1894-1897 рр.) [46, с.212]. У самій назві часопису чітко виявлявся заклик до об'єднання усіх поляків. Основним завданням новоствореного часопису було проголошено боротьбу з політикою русифікації і онімечення на польських землях. Головними напрямками діяльності часопису окреслювалися питання, що були пов'язані зі справами

колонізації, еміграції, освіти та економіки на польських землях і в еміграції [86, с. 4]. Згодом, Р. Дмовський дав власну оцінку діяльності часопису: «Незважаючи на своє коротке існування (1895-1905) «Przegląd Wszechpolski» мав вирішальний вплив на формування сучасної польської політичної думки» [332, с.6].

Загальною рисою часопису була його антиросійська скерованість та елітарність. Його наклад складав від кілька сотень до 2 тис. примірників. Загалом вийшло 173 номери, кожна з яких містила від 16 до 248 сторінок [365, с.25]. Після друку екземпляри «Przeglądu Wszechpolskiego» поширювались серед представників польської громади у багатьох країнах: Великої Британії, Швейцарії, Німеччини, Сполучених Штатів Америки та ін.

Упродовж 1895-1905 рр. на шпальтах часопису друкували свої матеріали відомі діячі ендеції: З. Балицький, Я. Поплавський, Р. Дмовський, З. Василевський та ін. Іноді Р. Дмовський був одночасно і головним редактором і автором усіх статей, що друкувалися в номерах часопису. Через це він писав свої статті під декількома псевдонімами [353, с.37], такими як I. Zagiewski, Lach, Cajus, S.K, St. Komornicki, R. Skrzycki, J.Z, K. Opalinski, Ignotus, K. Bronski, Zawski, Narodowiec, Wojciech Grochowski та ін.

Крім поточних статей, у журналі друкувалися фрагменти теоретичних праць, що формували польську націоналістичну ідеологію. У 1902 році Р. Дмовський на шпальтах журналу вперше частково надрукував фрагменти своєї праці «Думки сучасного поляка» («Myśli nowoczesnego Polaka»), що невдовзі назвуть Катихизом польського націоналізму [419, с.93]. На сторінках часопису були вперше надруковані політичні програми Національної демократичної партії 1897 і 1903 років [66; 67]. Припинилося видання часопису у 1905 році, у зв'язку з легалізацією Націонал-демократичної партії в Росії та переходом польської правниці на проросійські позиції.

Роман Дмовський мешкав у Львові неповних два роки – з 1895 по 1897 р. Спочатку він жив у двохкімнатній квартирі інженера Казімежа Броніковського на вул. Длугоша 25. Потім влаштувався як «приватний асистент» професора

Львівського університету Бенедикта Дибовського (1835-1930). Завдяки допомозі останнього Р. Дмовський зумів отримати принаймні полуофіційний статус політичного утікача з Росії в очах австрійської влади. Втім, місцева поліція йому не дошкуляла. Свій день він починав з відвідин кав'ярні Шмідта (в деяких джерелах вказана як цукерня) на вул. Академічній (зараз просп. Шевченка), де до полудня читав пресу і книжки, а потім до ночі писав статті [423, с.7-9]. Після звільнення з під російської варти Я. Поплавського і переїзду останнього до Львову, співпрацював з ним з січня 1896 до початку 1898 р. Крім того, обидва чільних ідеолога націонал-демократії активно приймали участь у виданні ще одного вшехпольського місячника «Polak», перший номер якого вийшов 1 жовтня 1896 р.

Влітку 1896 р. у Будапешті відбувся черговий з'їзд НЛ, на якому було переобране нове керівництво націонал-демократичного руху. З цього моменту і впродовж наступних дев'яти років, фактично уся партійна влада буде зосереджена в руках тріумвірату, який складався з Р. Дмовського, Я. Поплавського і З. Балицького. Серед усіх керівників організації, як і раніше Пана Романа, називали «душею Центрального Комітету...» [357, с.433].

З 1896 по 1905 р. НЛ пройшла період інтенсивного підйому і за цей час число її прихильників значно збільшилося. У 1896 р. Р. Дмовський і Я. Поплавський створюють перші осередки організації на польських землях (Познань) в Німеччині. У 1902 р. в Австро-Угорщині на основі Ліги повстане Націонал-демократична Партія у Галичині. На теренах російської Польщі на початку 1905 р. в лавах НЛ налічувалось вже 300 членів, а ендецьке просвітницьке об'єднання – Товариство Народної Освіти (1899) нараховувало понад 6 тис. осіб [372, с.73]. У своїй реляції, присвяченій історії націонал-демократичного руху, лідер ендеції назве цю епоху (1896-1905 рр.) «головним періодом в історії Національної Ліги» [113, с.429].

У 1897 р. на базі НЛ, що діяла у Привісленському Краю виникла Націонал-демократична партія (Stronniectwo Demokratyczne – Narodowe), яка стала першим легальним політичним представництвом ендеків на польських

землях [316, с.214]. Основні вимоги новоствореної НДП зводились до двох умов. По-перше – надати з боку влади найширші гарантії для Королівства Польського в сфері самостійного розвитку національної культури, суспільства і політичного життя; по-друге – надати гарантію Королівству Польському у відповідності з тим впливом, який він здійснює на справи всієї держави. Окрім того, основними вимогами НДП оголошувалися: 1) заснування Установчого сейму у Варшаві; 2) створення власної польської армії і фінансова самостійність; 3) зв'язок з Імперією в особі Государя і в деяких загальнодержавних справах: витрати на утримання двору, іноземної політики, карбування монет, війська...; 4) участь представників Королівства Польського в загально державних законодавчих установах; 5) офіційна мова – польська; 6) апарат чиновників повинен складатися винятково з поляків [12, арк.38-39].

У своєму листі до З. Мілковського від 28 травня 1897 р. Р. Дмовський виклав основні засади політичної тактики НДП, яка зводилась до наступного: спочатку домогтися легального існування ендеків у Росії, потім в Пруссії і в Австрії. При цьому зв'язок між ними повинен був підтримуватися тільки на ідеологічному рівні [422, с.61].

Наприкінці ХІХ ст., отримавши значну грошову виплату від сімейного спадку, Р. Дмовський дозволив собі активно подорожувати за кордоном. З лютого по липень 1898 р. він побував у Франції, а потім виїхав до Великобританії, яка спричинила на нього величезний світоглядний вплив. На його думку, ця країна була найкращою школою політичної думки. З лютого по серпень 1899 р. Р. Дмовський відвідав Німеччину, Бельгію і Швейцарію. Під час цієї подорожі молодий Дмовський багато уваги приділив зустрічам із тогочасними європейськими політичними діячами і ознайомлювався з особливостями європейського життя. У жовтні 1899 р. він виїхав до Бразилії, де протягом майже дев'яти місяців досліджував проблеми місцевої польської громади і отримував безцінний досвід проведення колонізаторської політики. Розкритикувавши незадовільний стан польської колоністів у Південній Америці, лідер ендеції натомість відмітив добру організованість німецьких та

італійських поселенців [333, с.51]. Загалом, бразильська тематика знайшла широке висвітлення у публіцистичні творчості Р. Дмовського. Результати своєї подорожі він виклав у окремі книжці «Еміграція і поселення» («Wychodztwo i osadnictwo») і в статті «Польська праця в Парані» («Polska praca w Paranie»), що була надрукована на шпальтах «Przeglądu Wszechpolskiego» [65]. Крім того, питанню польської колонізації у Південній Америці лідер ендеції приділяв свою увагу і надалі. Збереглися архівні дані про його діяльність серед польських селян, що емігрували до Бразилії на початку ХХ ст. [7, арк.1-10].

Після повернення до Батьківщини у серпня 1900 р., Р. Дмовський поселився у Кракові, де на початку наступного – 1901 р. відновив редакційну роботу в часописі «Przeglądu Wszechpolskiego» (з початку 1902 р. журнал виходив вже у Кракові).

У 1902 р. на шпальтах «Przeglądu Wszechpolskiego» Р. Дмовський друкує свою першу важливу ідеологічну працю «Думки сучасного поляка», в якій виклав основні принципи своєї політичної концепції і представив своє власне бачення польського націоналізму, що спирається на національні інтереси і політичний реалізм. Ідеї, викладені лідером ендеції в цій праці, повинні були, виконувати роль практичного керівництва для націонал-демократів по відродженню польської нації, оскільки центральною її ідеєю стало ідея влади для політичної еліти [43].

В Кракові, який протягом 1901-1905 рр. відігравав роль головного осередку, де виконувалися ідеї та гасла польської націонал-демократії, Р. Дмовський поступово починає змінювати свої погляди стосовно Росії. Антиросійська риторика лідера ендеції змінюється поступово на антинімецьку. На початку 1903 р. у своєму листі до З. Мілковського лідер ендеції зазначав: «...Фінансове банкрутство, бунт в масах, опозиція найбільш освічених і впливових елементів, всебічне переконання, що так далі бути не може, брак впевненості у собі і консеквенція у владі... – це сьогоднішній образ Росії» [114, с.245]. На думку Р. Дмовського, внутрішня слабкість останньої, мала рано чи пізно, привести до зближення позицій поляків і росіян щодо Німеччини. Крім

того, з огляду на той факт, що «Росія володіла головною частиною території давньої Речі Посполитої» [62, с.37], він запропонував польському політикуму розпочати процес відновлення Польщі, перш за все, з польських земель, що перебували під владою росіян. Через це Р. Дмовський розпочав пошук політичних союзників всередині самої Росії, передусім, серед російських опозиційних сил.

Втім, вирішальне значення для створення Польської держави у концепції Р. Дмовського мали західні польські землі, що належали Німеччині. У своїй статті «Наше ставлення до Німеччини і Росії» («Nasze stanowisko wobec Niemiec i Rosji») (липень, 1903 р.) він обґрунтував свою позицію тим, що польські «...землі, захоплені Пруссією, становлять найважливішу національну територію, без якої неможливо було би в майбутньому існувати самостійній польській державі...» [49, с.484].

З метою знаходження зовнішніх і внутрішніх союзників у протистоянні з Росією, Р. Дмовський починає активно співпрацювати з фінськими опозиційними партіями і шукати підтримку у японців, головного супротивника росіян на Далекому Сході. У січні 1903 р. Р. Дмовський і З. Балицький прийняли участь у спільній конференції з представниками фінських партій у Копенгагені, на якому обговорювалися питання щодо подальших кроків у розробці тактики політичної боротьби національних меншин всередині Російської імперії [423, с.31]. Крім того, за допомогою фінів Р. Дмовському вдалося налагодити зв'язок з японським посольством у Стокгольмі, а в лютому 1904 р. він зустрічався у Кракові з японським військовим аташе в Росії полковником М. Акасі. За задумом лідера ендеції, ставка на японців, мала забезпечити націонал-демократам зовнішню підтримку на міжнародній арені [382, с.490]. В опублікованій восени 1903 р. програмі націонал-демократичного руху, автором якої був Р. Дмовський, головною політичною метою, як і раніше залишалося «досягнення незалежності і створення самостійної польської держави» [67, с.727].

Російсько-японську війну 1904-1905 рр. Р. Дмовський прийняв загалом схвально, вважаючи, що вона відкрила нові перспективи повернення польського питання у міжнародну політику [62, с.53]. Активна політика експансії Росії на Далекому Сході, як розраховував лідер ендеції, мала змусити царизм відмовитись від русифікаційного курсу в ім'я забезпечення внутрішнього замирення в середині імперії і, нарешті, підштовхнути його до співпраці з поляками, які представляли головну силу антиросійських елементів на Заході [268, с.460]. У своїх міркуваннях, він дійшов до висновку, що слабка Російська імперія зазнає у війні поразку, яка, нарешті, зобов'яже російську владу кардинально переглянути свою внутрішню та зовнішню політику, зокрема у вирішенні питань щодо національних меншин. Дізнавшись, що ППС вирішила створити в Японії своє власне військове з'єднання – легіон, з метою використання його у озброєному повстанні в російській Польщі, лідер ендеції наприкінці березня 1904 р. виїхав до країни Висхідного Сонця для запобігання цим діям своїх політичних опонентів. Р. Дмовський вважав ці радикальні заходи ППС неприйнятним і дуже небезпечним для подальшого розвитку польсько-російських відносин. Подорожуючи до Японії, керманіч ендеків відвідав Великобританію, Сполученні Штати Америки і Канаду. За інформацією австрійської поліції, яка вела за ним спостереження: «Метою його виїзду є антиросійська агітація в тамтешньому польському суспільстві та налагодження з ними близьких відносин» [3, арк. 1].

Перебуваючи з 15 травня по 22 липня 1904 р. у Японії, Р. Дмовський мав зустріч з представниками японської влади і з лідером ППС Ю. Пілсудським, який намагався заручитися підтримкою японців. Майже дев'ятигодинна бесіда з майбутнім Диктатором II Речі Посполитої, що відбулась 11 липня в Токіо у готелі «Metropol» закінчилась безрезультатно [353, с.93]. Обидва політика виклали свої плани щодо майбутнього Польщі, але домовитись лідерам найвпливовіших політичних сил не вдалося і кожен з них залишився при своїй думці.

Незважаючи на цю невдачу, керівництво НЛ продовжувало пошук нових союзників серед інших партій Росії. Повернувшись за кордону до Кракова у вересні 1904 р., Р. Дмовський вже 30 вересня – 9 жовтня 1904 р. разом із З. Балицьким прийняв участь у з'їзді російських опозиційних і революційних партій у Парижі, який став першим кроком ендеції на шляху до підготовки публічного висловлення своїх позицій перед росіянами [90, с.232]. Під час конференції польські націонал-демократи гасла щодо незалежності Польщі не висували, розуміючи безперспективність вирішення цього питання на сучасному етапі. Натомість отримали нового союзника і підтримку з боку російських лібералів [265, с.185]. На цьому форумі Р. Дмовський особисто познайомився з лідером ліберального руху Росії Павлом Мілюковим, який зробив комплемент лідеру ендеції, назвавши його у своїх спогадах «огрядним поляком з розумним поглядом» [126, с.169].

Бурхливі революційні події у Росії на початку 1905 р. привели до переїзду Р. Дмовського в березні 1905 р. з австрійського Кракова до російської Варшави і до припинення видавництва часопису «Przeglądu Wszechpolskiego». Розпочався російський період у житті лідера ендеції. Незважаючи на впровадження урядом Росії в Королівстві Польському 11 листопада військового стану, восени і взимку 1905 р. ендеки провели різні масові акції протестів: з'їзди шкільних учителів, духовенства і селян. Восени того ж року (з 13 по 15 листопада) лідер ендеції очолив польську делегацію до російського уряду і мав історичну зустріч в Санкт-Петербурзі з прем'єр-міністром Росії С. Вітте. На питання Вітте, що потрібно зробити у російській Польщі для її замирення, Р. Дмовський запропонував йому надати полякам автономію. Але С. Вітте відмовився від пропозиції лідера ендеції віддати владу полякам, пославшись на те, що третина усієї російської армії розташована в Польщі [372, с.119]. Під час бесіди Р. Дмовський дав російському прем'єрові вичерпну відповідь чому саме поляки вимагають тільки автономії. При цьому він звинуватив росіян у тому, що саме завдяки політиці русифікації поляків «розбестили, нігілізували,

демократизували... Натомість Ви нічого не дали і не даєте, крім російського релігійного, державного і політичного нігілізму» [124, с.131].

Події Першої російської революції 1905-1907 рр. на польських землях стали важким випробуванням для подальшої політичної кар'єри Р. Дмовського. В цей період свого життя лідер ендеції вів жорстку боротьбу не тільки з офіційною російською владою, а й з революційним безладдям в країні і внутріпартійними розборами в середовищі націонал-демократів. Цю непросту революційну ситуацію у російській Польщі Р. Дмовський прокоментував наступним чином: «Дійсно Королівство є пеклом... боротьба з двома анархіями – владною і соціалістичною. Кінця не видно: влади в країні немає. Москалі вже не здатні її створити (їх панування зараз є лише військовою окупацією) і нам її не дозволяють створити, автономію не дають. Принаймні не дають таку, яку нам потрібно» [314, с.192].

За ініціативи Р. Дмовського на території Королівства Польського на базі дочірньої організації НЛ – «Національного робітничого союзу» були створені бойові групи ендеків для боротьби із загонами бойовиків, що діяли під керівництвом ППС. Протягом тривалого часу між цими угрупованнями відбувалися кроваві сутички. Пізніше політичні опоненти Р. Дмовського і історики ПНР нерідко ставили в провину лідеру ендеції його участь в цих подіях. Втім, для керманича ендеків революція означала, перш за все, тільки бунт, анархію, руйнування і загибель. У 1906 році Р. Дмовський в листі до свого однодумця назвав соціалізм «політичним сифілісом» і для запобігання цієї хвороби намагався будь-якими засобами протидіяти спробам соціалістів розвернути революційний рух у Польщі [248, с.258].

Пропустивши вибори до I Державної Думи, що відбулися в квітні 1906 р. з причини неможливості виконати одну із виборчих вимог – проживати протягом одного року у Варшаві, Р. Дмовський було обрано 27 лютого 1907 р. до II Державної Думи (5 березня – 16 червня 1907 рр.). Депутатська участь провідника ендеції у Думі пізніше отримала негативну оцінку серед його політичних опонентів. Її затаврували як «угодовську» політику, тобто

зрадницьку щодо польських національних інтересів, а його самого через нерозбірливості методів у політиці охрестили «безсоромним паном» [329, с.137]. Натомість, сам Пан Роман оцінював використання думської трибуни тільки як «шлях до виведення польської справи наново на міжнародний рівень» [113, с.440].

У II Думі лідер ендеції очолив фракцію польських депутатів – «Польське Коло», що складалася з 34 депутатів (29 з яких були ендеками) [395, с.49]. В особі Р. Дмовського польське депутатське представництво у російському парламенті отримало яскравого лідера, а робота фракції стала більш чіткою і організованою. За час його керівництва «Польське Коло» перетворилося в потужне об'єднання з міцною внутрішньою структурою. Незважаючи на те, що спроби домовитись з урядом П. Столипіна не досягли успіху і зазнали невдач проекти щодо автономії Королівства Польського і шкільної реформи, у роботі російського парламенту лідер ендеції залишився вірний концепції польсько-російського зближення на антинімецькій основі. В цей же час в Центральному Комітеті НЛ він остаточно сформулював дилему «або з Росією або проти Росії» [265, с.304-305].

За результатами виборів у III Державну Думу (1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.) кількість депутатів «Польського Кола» через поразку на виборах ендеків зменшилась майже втричі – до 18-19 депутатів (з них тільки 9 ендеків) [266, с.116]. Реальний вплив на ситуацію у Думі фракція втратила. З огляду на слабкість своїх позицій у парламенті, Р. Дмовський змінив тактику боротьби і висунув більш м'які політичні вимоги, які загалом зводились до того, що поляки згодні на поступове проведення усіх «добрих реформ» у Королівстві Польському у тому вигляді, в якому дозволить їм це зробити російський уряд, наприклад, у підтримці закону про допущення польської мови в органах місцевого управління. При цьому голова Польського Кола застерігав владу у тому, що «боротьба з національною ідеєю – це даремна витрата сил» [100, с.2444]. Основним завданням, яке окреслив Р. Дмовський перед Польським Колом у III Державній Думі стало налагодження польсько-російське

порозуміння на засадах захисту інтересів усіх слов'янських народів. Голова польської фракції всіляко намагався підкреслити, що політика націонал-демократів у Думі ні ані фрагментом російської революції і ні є частиною російського ліберального руху [83, с.14-15].

Крім парламентських форм боротьби, іншою точкою порозуміння з російськими політиками Р. Дмовський вбачав у діяльності своєї політичної сили у неослов'янському русі, який зародився на початку ХХ ст. і протиставляв себе іншій потужній тогочасній ідеології «пангерманізму». Цей потужний ідейно-політичний рух мав стати важливим чинником боротьби національних рухів слов'янських народів. За його допомогою офіційний Петербург намагався схилити на свій бік південних і західних слов'ян, які заселяли території Німеччини, Австро-Угорщини і Османської імперії, і таким чином спробувати трохи компенсувати втрату політичного іміджу Росії на міжнародній арені. Враховуючи цей фактор, Р. Дмовський виступив ініціатором участі поляків в неослов'янському русі і ще восени 1907 р. налагодив зв'язки з лідером младочехів Карлом Крамаржем (1860-1937). На зустрічі лідерів неослов'янського руху на «Слов'янському тижні» у Санкт-Петербурзі, що відбувся з 26 по 30 травня 1908 р., Р. Дмовський запропонував розглядати «слов'янську справу як польську справу без застережень» [200, с.161].

Інтересно, що з ім'ям К. Крамаржа пов'язано цікаве висловлювання в бік українського руху, яке він промовив у м. Брно у двадцятих роках ХХ ст.: «Сучасне українство – особливе політичне дитя, яке має багато батьків. Як мені зізнався польський політичний діяч Дмовський, поляки числиться в числі батьків українства. Вони хотіли цим відплатити Росії за її вороже ставлення до поляків в передвоєнну епоху. До числа батьків зараховуються і німці. Можливо, що співчувають українству і англійці» [151].

Мотиви, що підштовхнули польську націонал-демократію до участі у неослов'янському русі Р. Дмовський виклав у своїй знаковій книжці «Німеччина, Росія і польське питання» («Niemcy, Rosja i kwestia polska»), яку він розпочав писати у серпні 1907 р. і закінчив у квітні 1908 р. Автор доводив,

що у випадку більш жорсткої позиції Росії у своїй зовнішній політиці стосовно Німеччини у кінцевому результаті створить сприятливі умови для подальшої національної боротьби поляків за свою незалежність і «тим самим видалить одну із великих перешкод для кардинальної зміни російської політики в Польщі» [90, с.14]. Міжнародна тогочасна ситуація у Європі остаточно переконали Р. Дмовського в тому, що головною загрозою для майбутньої Польщі становить не багатоетнічна Російська імперія, а Німеччина, тому що остання є більш національно однорідною державою з більш високим рівнем економічного, культурного та військового розвитку ніж Росія. Німецька загроза є справжньою небезпекою як для поляків, так і для росіян. Автор підкреслював, що майбутнє Росії багато в чому залежить від розв'язання польського питання. Крім того, лідер ендеків зазначав, що в інтересах держав Західної Європи знаходиться не ослаблення Російської імперії, а навпаки – її зміцнення та перетворення Росії в країну, що здатна до протистояння з Німеччиною. Отже, після польського повстання 1863-1864 рр. «європейський схід перестав бути грізним і... головним осередком небезпеки для інших країн, а також і для самої Польщі, стала Центральна Європа, німецька» [50, с.211].

У своїй основі концепція Р. Дмовського співпадала з російським неославізмом як найменше у двох найважливіших пунктах: висунення на перший план спільного ворогу у вигляді Німеччини і у заклику до широкої слов'янської політики [280, с.313]. Базою для тісної співпраці між росіянами і поляками, лідер ендеції як і раніше вбачав у надані з боку російського уряду широкої автономії полякам у політичній і національно-культурній сфері.

Втім, усі надії Р. Дмовського знайти компроміс з політиками Росії в обмін на підтримку польськими націонал-демократами неослов'янського руху виявилися марними. Празький з'їзд неославістів (12-18 липня 1908 р.) і криза на Балканах восени 1908 р., коли 5 жовтня Австро-Угорщина оголосила анексію Боснії, довели слабкість і аморфність руху. Спроба Р. Дмовського підтримати неослов'янського руху зазнала поразки: російський уряд так і не відреагував на його пропозиції. Усвідомивши свою поразку, лідер ендеції пізніше напише:

«Якби я знав, що наступить Боснійська криза, я не став би рекламувати неославізм» [200, с.167].

Співробітництво Р. Дмовського з російським урядом й іншими політичними силами Росії з позиції т.зв. політики «розумної угоди» коштувало лідеру ендеції втрати довіри до нього серед своїх прихильників. Частина НЛ виступили проти свого провідника, в опозицію до нього звернулися селянські та робочі організації, у тому числі і молодіжна «Zet» [291, с.380]. За дуже короткий проміжок часу націонал-демократії втратила десятки тисяч своїх прихильників. Переломним став 1909 р., коли російська влада у парламенті розпочала втілювати у життя проект щодо створення нової Холмської губернії з метою її повної русифікації, шляхом відокремлення 11 східних повітів Люблінської і Седлецької губерній (остаточно цей план був здійснений у 1912 р.). В цій складній ситуації, після різкої критики з боку своїх однодумців на з'їзді партії, у лютому 1909 р. Р. Дмовський склав свої повноваження депутата Державної думи, і незабаром виїхав на кілька місяців до Малаги (Іспанія) [395, с.59].

Наступні п'ять років з 1909 по 1914 р. пройшли для Р. Дмовського у важкій політичній боротьбі за лідерство в середині націонал-демократичного руху. Як і раніше він залишився непохитним щодо своїх проросійських поглядів і у 1911 р. не підтримав бойкоту російських шкіл у Польщі. В результаті, за свій вчинок він став жертвою нападу на вулиці молодого чоловіка.

Внутріпартійна криза, на думку польського дослідника А. Міцевського, спричинила потужне послаблення націонал-демократичного табору і позбавило його найбільш динамічних елементів. Вона стала однією з причин того, що сильна в кількісному відношенні національна демократія не змогла у міжвоєнній Польщі зіграти тієї політичної ролі, до якою прагнула, а сам Р. Дмовській за часів II Речі Посполитої опинився осторонь від реальної політики [372, с.166].

У 1912 р. Р. Дмовський спробував перемогти на виборах у Варшаві до ІV Державної Думи, але зазнав нищівної невдачі. Єврейські виборці за нього не голосували. За таку «образу» лідер ендеції закликав своїх прихильників розпочати антисемітську компанію в російській частині Польщі у вигляді економічного бойкоту єврейський товарів. Девізом цієї акції став вислів «свій до свого по своє» («swoj do swego poswoej») [185, с.143].

Участь Р. Дмовського на передвоєнних партійних з'їздах НЛ у Львові (1912), Берліні (1913 р.) і у Відні (1914 р.) проходили під гаслом об'єднання усіх націонал-демократичних сил на проросійських позиціях. [395, с.64]. На Віденському з'їзді на основі доводів Р. Дмовського була прийнята резолюція про єдину анти-німецьку позицію ендеків на випадок початку загальноєвропейської війни.

Крім керування партією, на протязі 1913-1914 рр. Р. Дмовський активно подорожував: Алжир, Італія, Франція, Великобританія, Швейцарія. В цей же час він багато пише. Серед тогочасних його публіцистичних праць слід зазначити роботу «Занепад консервативної думки у Польщі» («Upadek mysli konserwatywnej w Polsce») (1914 р.), яка була присвячена головному політичному конкуренту ендеків у Галичині – табору краківських консерваторів. Основні тези цієї праці зводились до подальшої безперспективності існування ідеології краківських «станьчиків», яка, на думку Р. Дмовського, себе дискредитувала. Провідник ендеків вважав, що замість здійснення національно-просвітницької і виховної роботи серед широких верств польського населення в Австро-Угорщині, краківські консерватори займалися захистом вузько-партійних інтересів заради збереження своєї влади у Галичині [89, с.16-21].

Перша світова війна 1914-1918 рр. довела правильність стратегічних розрахунків Р. Дмовського. В листопаді 1914 р. лідер ендеції ініціював створення у Варшаві Польського національного комітету, який підтримав маніфест до поляків головнокомандувача російських військ від 14 серпня 1914 р. В маніфесті проголошувався намір об'єднати усі польські землі під скіпетром російського імператора з виділенням полякам автономії.

Протягом наступних двох років, з 1914 по 1916 р. Р. Дмовський та його однопартійці робили ставку на Росію. Але поразка російської армії у 1915 р. і окупація Німеччиною російської Польщі заставили лідера ендеків переорієнтувати свої зусилля на Захід, в бік Великої Британії та Франції. З метою поліпшення пропаганди польського питання серед країн Антанти Р. Дмовський у листопаді 1915 р. виїхав до Великої Британії.

Втім, у Лондоні його спіткала чергова невдача, адже англійський політикун не підтримував відверті антисемітські погляди лідера ендеції [320, с.71-75]. Водночас Р. Дмовський вирішив змінити свої погляди щодо майбутнього Польщі. У лютому 1916 р. він підготував меморандум до урядів Росії, Великої Британії і Франції, який став першим документом польських політиків, що співробітничали з Антантою і в якому містився постулат про незалежність Польщі [291, с.389].

Через рік, в березні 1917 р. Р. Дмовським був підготовлений черговий меморандум для урядів країн Антанти. В цьому документі мова йшла вже про цілковите відродження польської державності. Польське питання поступово почало переходити у нову фазу розвитку. 22 березня британський міністр закордонних справ Артур Бальфур на засіданні кабінету оголосив про підтримку політичних ініціатив ендеків, а 27 березня 1917 р. уряди Британії і Франції у своїй спільній декларації підтримали звільнення Польщі від німецького ярма. Незабаром, 29 березня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії схвалив програму про створення «незалежної польської держави» в етнографічних кордонах [318, с.68-69].

Втім, не отримавши підтримки з боку Великої Британії у питанні щодо приєднання Данцига до Польщі, влітку 1917 р. Р. Дмовський переїжджає з Лондону до Парижу, прагнучи отримати підтримку з боку Франції. За задумом лідера ендеків, Польща могла б стати геополітичною противагою Німеччині у Центрально-Східному регіоні Європи, зайнявши це місце замість союзника Франції – Росії [412, с.149].

Важливим кроком у напрямку реалізації польських інтересів серед країн Антанти стало заснування 15 серпня 1917 року за ініціативою Р. Дмовського у Лозанні Польського національного комітету (ПНК) [206, с.438], який фактично став єдиною впливовою політичною організацією, що відстоювала інтереси поляків на міжнародній арені. Це було вкрай важливо з огляду на те, що Перша світова війна підходила до свого завершення. У серпні-листопаді 1918 р. Р. Дмовський перебував у США як голова ПНК, де провів ряд зустрічей з багатьма впливовими та високопоставленими представниками американської правлячої еліти.

По закінченню Першої світової війни в листопаді 1918 р. Р. Дмовський розпочав перемовини з Ю. Пілсудським щодо політичного компромісу між ендеками та табором пілсудчиків. Після досягнення домовленостей, Р. Дмовський очолив польську дипломатичну делегацію на Паризькій мирній конференції, що проходила з січня 1919 р. по січень 1920 р. На цьому міжнародному форумі лідер ендеції до початку квітня 1919 р. виконував роль першого делегата від Польщі, а потім поступився цією посадою своєму однопартійцю і прем'єр-міністру II Речі Посполитої І. Падеревському. Обидва керівника польської дипломатичної місії взяли участь у підписанні Версальського мирного договору 28 червня 1919 р. Загалом, цей період став зірковим часом у кар'єрі політика. Пізніше, у своїх спогадах Р. Дмовський стверджував, що йому вдалося досягти у Парижі 90 відсотків реалізації своєї власної територіальної програми щодо встановлення кордонів Польщі [400, с.29]. У грудні 1919 р. дипломатична діяльність Р. Дмовського на конференції припинилася у зв'язку з його хворобою (запалення легень) і загальним фізичним виснаженням.

До Польщі Р. Дмовський повернувся у травні 1920 р. після довготривалого лікування за кордоном. Незабаром, крок за кроком лідер ендеції поступово почав втрачати владу і важелі реального впливу на польську політику. Так, під час радянсько-польської війни 1920 р. Р. Дмовського було обрано до складу Ради оборони, але вирішального голосу у ній він так і не

отримав. У 1921 році він не брав участі у створенні Конституції Польщі і не обирався до другого Сейму тому, що не бачив в цьому політичних перспектив. І тільки у 1923 р. йому вдалося всього на 2 місяця очолити міністерство закордонних справ в уряді В. Вітоса (28 жовтня – 15 грудня 1923 р.) [316, с.222].

Причини свого політичного занепаду, Р. Дмовський виклав у листі від 25 лютого 1920 р. до свого однопартійця З. Василевського, перебуваючи у той період на лікуванні в Алжирі: «... Мені здається, що наші друзі в країні наше становище і наші завдання оцінюють дуже прямолінійно, і частина з них, наближена до нас, чекала від нас неможливого.

Незадоволені Ю. Пілсудським і урядом, який при ньому, але не під його керівництвом формується, вони чекали від нас узяття влади. Були навіть такі, які говорили і говорять: нехай прийде Р. Дмовський і створить сильний уряд...

Отож напевно, якби ми уряд створили – припустимо, зі мною на чолі – ми би Польщі серйозно нашкодили.

1. Не забувайте, що ми живемо в революційний період, який ще якийсь час продовжиться. Ми не революціонери, а я особливо. Я не маю наміру на старості років потурати прагненням, які вважаю згубними. Це не означає, що я якийсь застиглий мамонт, що не розуміє потреб часу, але від цього ще далеко до примирення з ідіотизмом і свинством, що зараз відбуваються.

2. Нас ненавидять всі революційні сили, які б мобілізувалися проти нас і вели б боротьбу запеклішу, ніж з урядом, що діє при Ю. Пілсудському.

3. Євреї усі стали б проти нас стіною.

4. Німці розвернули б підпільну роботу через своїх агентів проти нашого уряду, особливо якби я його очолював, у сто разів більшу, ніж вони це роблять зараз.

5. Для московських більшовиків ми були б реакційною силою, яку за всяку ціну слід повалити. Вони б нам звичайно спокою не дали.

6. У країнах – союзниках Твій друг ненависний вельми впливовими кругами – не хочу їх називати – вони зробили б все, щоб мій уряд скинути,

і це шкодило б, як ти розумієш, Польщі. Можливо, це було б найнебезпечнішим. Наприклад, ми могли б не отримати ані кредитного гроша у союзників.

Словом, на нас нападали б з усіх боків. Могли б ми витримати цю боротьбу при нинішньому нашому стані? Ми програли б з тріском, а з нами програла б Польща» [372, с.280-281; 248, с.266].

Крім вищезгаданих причин, Р. Дмовський скаржився також на стан свого здоров'я і матеріальні проблеми. Кращим виходом з тієї ситуації, в якій опинилась тогочасна II Річ Посполита, керманіч ендеції вбачав у створенні в країні тимчасового компромісного уряду, який би складався з представників різних політичних сил і не був ідеологічно заангажованим.

Позбувшись реальної влади у країні і відійшовши у тінь польської політики, Р. Дмовський продовжив займатися теоретичним розробленням програмних засад польського націоналізму і зайнявся політичною публіцистикою. Протягом 1920-1930-х рр. він по суті залишив за собою привілей називатися «сірим кардиналом» ендеції. Утім, можна надати належне – пан Роман не прагнув отримати влади за всяку ціну. За всю історію існування II Речі Посполитої він жодного разу не застосовував серйозних зусиль з метою зайняти скільки-небудь значну державну посаду.

Починаючи з 1923 р. увагу лідера ендеції привертає нестабільність польської політичної системи, що була закріплена Конституцією 1921 р. Для подолання глибокої кризи політичного устрою країни, на думку Р. Дмовського, полякам була потрібна, насамперед, сильна державна влада і потужна державна ідеологія, яка б мала масову підтримку серед населення. Прикладом побудови Польської держави на таких засадах, як вважав лідер ендеції, могла б стати диктатура «ренегата соціалізму» Беніто Муссоліні в Італії. Італійський фашизм Р. Дмовський інтерпретував як найбільш розвинуту форму націоналізму. У грудні 1925 р. він опублікував на сторінках «Gazety Warszawskiej» свій цикл «Сни о дійсності» («Sny i rzeczywistość»), який присвятив італійському фашизму. В одній із статей зазначалося: «Якщо б ми були схожі на теперішню Італію, як би

ми мали таку організацію, як фашистська, як би ми, нарешті, мали Муссоліні, безперечно великої людини в теперішній Європі, нічого більшого нам не було б потрібно» [301, с.48]. Навесні 1926 р. лідер ендеції приїздив до Риму для ознайомлення з лідерами фашистського руху. Результатом поїздки до Італії став вихід двох циклів на сторінках «Gazety Warszawskiej Porannej», в яких головним ворогом Італії Р. Дмовський назвав соціалістів, а переворот Муссоліні він вважав найбільшою революцією в Європі в XIX та XX ст. [371, с.193].

Проблематиці італійського фашизму Р. Дмовського загалом присвятив багато уваги. Він переконливо, принаймні у середині 1920-х років дотримувався думки, що фашизм спричинив величезний вплив на формування національного характеру італійської нації. Поява диктатури «італійського Кромвеля», як називали тоді Муссоліні, свідчила, на його думку, про глибоку системну кризу демократії, що охопила європейські країни. Крім того, Р. Дмовський бачив багато спільного між італійцями та поляками. По-перше, обидва народи належали до католицького світу і ця релігія відіграла велику роль в суспільному житті обох народів. По-друге, італійці, яких лідер ендеції вважав працелюбною нацією і «найбільшими індивідуалістами у Європі», спромоглися створити єдину національну державу після багатовікового періоду роздроблення [301, с.77]. Майже те саме зробили і поляки. По-третє, будучи бідною на природні ресурси країною, Італія дозволяла собі вести широку колоніальну експансію в Африці і на Балканах. А це свідчило, за логікою Р. Дмовського, що італійці є великою і здоровою нацією. Але пізніше, у своїй роботі «Завдання урядове» («Zagadnienie rządu») (1927 р.) ідеолог ендеції підкреслив, що фашизм є власно національним італійським рухом, своєрідною італійською реакцією на ідеї дев'ятнадцятого століття і застеріг своїх співвітчизників від наслідування методів цього політичного руху, адже останній може успішно застосовуватися тільки в італійських умовах і для італійського національного характеру. У разі спроби імітації методів фашизму без застосування його духовної сутності, поляки можуть прийти до його протилежності – до більшовизму [61, с.152]. Критикував Р. Дмовський і

створену Муссоліні державну систему корпоративізму, яка рано чи пізно призведе до ослаблення моральних зв'язків, завдяки яким утворюється єдина нація [52, с.265-266]. Вже у 1930-ті роки у своїй книзі «Переворот» («Przewrót») (1934 р.) він об'єктивно і пророчо напише: «імперіалістичні амбіції Італії... стають все більш нереальними... Це питання, що Італія перетворилась у мало враховуючий міжнародний чинник, збільшує в деякій мірі хаос сьогоденної Європи і може привести до дій, які самій Італії користі не принесуть, а тільки збільшать поразки у поточному часі» [68, с.141].

У 1925 р. Р. Дмовський опублікував свою чергову працю під назвою: «Польська політика та відбудова держави» («Polityka polska i odbudowanie państwa»), в якій він підсумував свою політичну діяльність, починаючи з самого початку і до Паризької мирної конференції. Основною метою книги було показати внесок націонал-демократичного руху у відродженні польської державності. Автор розкритикував дії своїх політичних опонентів і накреслив майбутню програму дій націоналістичного табору [316, с.222].

У 1926 р. після травневого перевороту Ю. Пілсудського, за власною ініціативою Р. Дмовського було створено нове націоналістичне угруповання, яке отримало назву «Табір Великої Польщі» («Obóz Wielkiej Polski»). Кілька років після цього Р. Дмовським присвятив пропаганді ідей та завдань ТВП. Метою цього об'єднання було проголошено консолідацію усіх польських націоналістичних сил, адже до цього часу ендеція ніколи не була монолітною політичною організацією. Основою політичної та ідеологічної платформи новоутвореної націоналістичної організації стало гасло «Польща для поляків», а концепція еліти, розроблена її лідерами, автоматично позбавляла трактувати національні меншини як повноправних громадян польської держави.

Програмним документом ТВП стала праця Р. Дмовського «Костьол, нація і держава» («Kościół, naród i państwo»), яка була опублікована у 1929 році. Ця праця спричинила визначний вплив на формування думок молодого покоління поляків. У зазначеному творі автор обґрунтував фундаментальні принципи побудови польської державності на засадах католицизму, намагаючись

поєднати польську ідентичність із католицизмом як складовою частиною польського національного менталітету. Таким чином, ідеалом Р. Дмовського стала Польща як велика католицька держава польського народу, хоча сам лідер ендеків релігійною людиною ніколи не був.

Але ТВП не судилося оправдати сподівань Р. Дмовського. З самого початку існування табору його руйнували внутрішні конфлікти, що виникали між молодим та старим поколінням цього об'єднання. Молоді члени ТВП перейшли на радикальні методи боротьби за владу і прямо наголошували, що кращим виходом із політичної кризи для Польщі буде польський різновид фашизму.

Втім, руйнівні процеси, що охопили ендецію в 30-х р. ХХ ст. не торкнулися авторитету її лідера. Р. Дмовський як і раніше залишався досить помітною фігурою в польських політичних колах. Це підтверджує той факт, що у польському політикумі II Речі Посполитої панувала саме політична концепція Р. Дмовського.

Натомість, в реальному житті, рейтингові позиції творця польської національної ідеї як політика істотно впали. Ця обставина дозволила відомому прихильнику націонал-демократії проф. Владиславу Конопчинському написати у своїй статті «Про місце Дмовського в історії» (1939 р.) наступне: «Державний діяч, який після Першої світової війни ввів свій народ до лав переможців, виборів для нього Помор'я, Велику Польщу і Сілезію, виграв спір за Львів, вирішив на користь Польщі Віленську справу, визволив мільйони, мільйонам дав мільярди, залишився у подальшому державному житті Речі Посполитої викресленим» [301, с.27].

Приватне життя чільного лідера ендеції, починаючи з 1923 р. проходило переважно у його власному маєтку Хлудово (Chludowo), що знаходилося в декількох милях на північ від Познані. З червня 1938 р. Роман Дмовський мешкав у маєтку своїх близьких друзів в Дроздове під Ломжей. Ним опікувалася родина Ніклевічів. Вирішивши у молоді роки повністю присвятити своє життя служінню Вітчизні, Р. Дмовський не мав ані власної родини ані

дітей, хоча і мав багато коханок. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я у 1936 році лідер ендеції призупинив свою публіцистичну діяльність. У тому ж році помирає його старший брат Вацлав і Р. Дмовський залишається єдиним живим представником зі своєї родини.

Останній політичний виступ лідера ендеції відбувся у 1937 р. Наприкінці свого життя, як свідчили його знайомі, Р. Дмовський будучи в депресії і під враженням перемог Адольфа Гітлера, неодноразово повторював: «як добре, що я помираю. Ми стоїмо перед четвертим поділом Польщі» [353, с.343]. Помер Роман Дмовський 2 січня 1939 р. від запалення легень в Дроздове під Ломжею і був похований на цвинтарі «жебраків» Bródnowskim у Варшаві. Попрощатися з цим безперечно видатним польським політиком прийшли понад 100 тис. співвітчизників.

Незважаючи на свої ультра-націоналістичні погляди, життєвий шлях і уся політична діяльність Р. Дмовського вказують на те, що він був непересічною особистістю. Він зумів проявити себе як талановитий, цілеспрямований, прагматичний політик правого спрямування. Зважену оцінку постаті лідера ендеції надав сучасний польсько-американський дослідник Анджей Валіцький: «Роман Дмовський був складною, багатогранною постаттю, яка не заслуговує на те, щоб зображати її лише в чорних фарбах» [264, с.547].

***

Натомість, будучи у політиці майже півстоліття, Р. Дмовський, якого прем'єр-міністр II Речі Посполитої І. Падеревський (1860-1941) називав не інакше, як «злой геній Польщі» [386, с.80] так і не спромігся встати до керма влади у відбудованій ним же державі. Але, створена, безпосередньо, за його участю ідеологія польського інтегрального націоналізму мала вирішальний вплив на формування національної свідомості польської нації і стала органічною складовою державної політики II Речі Посполитої. До незаперечних заслуг Р. Дмовського слід також віднести його величезну публіцистичну спадщину, зокрема, його політичні твори. Саме в них лідер ендеції порушував проблеми, вирішення яких могло вказати польській нації шлях до повернення

власної державності. Втім, в умовах сьогодення, конверсійну і складну постать Р. Дмовського треба розглядати й оцінювати само у контексті його часу. Саме тому, обережна та нейтральна оцінка його діяльності при цьому буде не зайвою. Не слід додатково обтяжувати і так досить історично складні польсько-українські взаємини.

2.2. Ідейно-теоретичні засади

«польської національної ідеї» Романа Дмовського

За влучною оцінкою відомого польського ліберала А. Міхніка ідейна спадщина «духовного батька» польського націоналізму сприймається неоднозначно, а сама особистість Р. Дмовського дозволяла його сучасникам називати його «уособленням того, що є кращого, а водночас того, що є найгіршого в польському національному характері» [260, с.59]. Але не зважаючи на таку характеристику, А. Міхнік доповнює, якщо «Піلسудському поляки завдячують почуттям гідності, вірою в незалежність...» то «мисленням про політику поляки мали змогу вчитися з творів Романа Дмовського» [260, с.83] і додає, що ніхто, крім Р. Дмовського «в усій історії польської політичної думки не описав так ясно й прозоро конфліктного характеру відносин Польщі із сусідами» [260, с.58-59].

Варто зазначити, що Р. Дмовський, який ще при житті отримав від своїх прибічників з правого табору титул «Poloniae lumen clarissimum» (з лат. мови – «яскраве світло Польщі») [141, с.XVII], не вважав націоналістичну ідеологію політичною доктриною (адже доктрина, на його думку, означала щось постійне, стає, те, що позбавлено розвитку і змін) і не дуже любив використовувати сам термін «націоналізм», вважаючи його «нещасливим висловом» і більш схилявся до вживання благозвучного словосполучення «польська національна ідея» [301, с.89]. Духовний батько польського інтегрального націоналізму взагалі не полубляв вживати всякі «ізми». І якщо вживав термін «націоналізм», то зазвичай стосовно інших націй [129, с.16]. До того ж Р. Дмовський іноді писав

про себе, що в деякому сенсі він є людиною без поглядів і вся його робота скерована тільки на благо інтересів власного народу [300, с.19].

Особистий внесок Р. Дмовського у процес зародження і подальшої еволюції феномену польського націоналізму без перебільшення дуже вагомий. Йому належить важлива роль у створенні ключових складових «польської національної ідеї», зокрема: теорії націй, теорії національної еліти, «інкорпораційної» концепції розбудови державності, національної моралі, місця і ролі релігії в житті держави і нації, геополітичної доктрини, шляхів вирішення національних питань тощо [211; 214].

Формування суспільно-політичних поглядів як політика правого спрямування Р. Дмовського складалося під впливом трьох винятково популярних у ХІХ в. соціальних теорій і філософських напрямків: дарвінізму, позитивізму і матеріалізму. Особливо великий вплив на формування націоналістичного світогляду Р. Дмовського зробили ідеї Ч. Дарвіна (1809-1882), Г. Спенсера (1820-1903), Г. Баклі (1821-1862).

Цікавим є той факт, що спочатку Р. Дмовський розпочинав свою політичну діяльність наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. в організації «Союз польської молоді», будучи прихильником соціалістичних ідей, правда це тривало недовго.

Загалом, не сприймаючи принципово ідеї позитивізму, лідер ендеції натомість перейняв з цієї філософської течії постулат неприйняття революційних змін, оскільки вони порушали природній прогрес і створювали анархію. Крім того, він узяв на озброєння принципи раціонального і логічного підходу до рішення будь-якої проблеми або питання. Разом з тим, головний ідеолог польської націонал-демократії ніколи не поділяв ідеї позитивізму, що визнають головною метою праці суспільства матеріальну культуру і накопичення багатств. Будучи палким прихильником віри у силу «духу», Р. Дмовський назавжди залишився супротивником матеріалізму. У своїй книзі «Світ післявоєнний і Польща» («Świat powojenny i Polska») (1931 р.) він з іронією писав, що «чим розумніше машина, тим дурніше людина» [87, с.10].

Головний ідеолог народої демократії називав себе «модерним поляком», відверто відхрещувався від історичної спадщини І Речі Посполитої й прагнув замінити її на модерну польську ідентичність. Втім, український дослідник М. Андрусак вважав, що «польський націоналізм засновано на польській історичній традиції» і сам Р. Дмовський у своїй ідеології більше спирався на історичні традиції [4, арк.28]. Практично до також висновку прийшов інший відомий вітчизняний дослідник М. Лозинський, який відмічав, що народова демократія не винайшла польський націоналізм, а тільки надала йому нові форми, і отже вона «є носієм історичних традицій польського державного націоналізму...» [247, с.117-118].

У концептуальній праці «Наш патріотизм», формулюючи засади ідеології польського націоналізму, Р. Дмовський відкидав ідеї утопізму, соціалізму, масонства, космополітизму. Він не вважав класову боротьбу в суспільстві рушійною силою прогресу людства і повністю відкидав класові інтереси [25, с.247]. І взагалі, «цей найлогічніший з-поміж польських політичних мислителів, спритний гравець, холодний реаліст» [260, с.15] протягом усієї своєї тривалої політичної діяльності відрізнявся тим, що був прибічником багатьох фобій: ксенофобії, українофобії, русофобії, германофобії та ін. Цю психологічну рису його особистості неодноразово відмічають науковці.

Розроблена ним націоналістична концепція базувалася, передусім, на польських історичних традиціях і на принципах «соціального дарвінізму», і розглядала суспільство з біологічного погляду, в якому природній відбір (війни, насильство, винищення) визнавався рушійною силою історії. Так, принципи «дарвінізму» передбачали, на думку Р. Дмовського, що саме «прогрес людства засновується на постійному відчужуванні різних націй, на постійній боротьбі, в якій вирішує тільки зброя. Боротьба є основою життя; нації, які припинили боротися, морально вироджуються і розпадаються» [43, с.172-173]. І з огляду на це, «у відносинах між націями немає справедливості і несправедливості, а є лише сила і слабкість» [50, с.235-236].

Виходячи із вищеназваного, лідер ендеції рахував силу єдиним аргументом впливу в політиці, а національну експансію – здоровим проявом національної енергії.

На ранніх етапах діяльності націонал-демократії, наприкінці ХІХ ст., головний ідеолог ендеції засуджував такий шлях отримання поляками незалежності, як збройне повстання. Програми повстань, на його думку, мали негативні наслідки для суспільства, адже вони привчали народ до пасивності. Американський дослідник Е. Фонтен відмічав у своєму дослідженні, що Р. Дмовський відчуваючи синдром польських поразок 1830-1831 і 1863-1864 рр., і одночасно відмовляючись від ідеї класової революції, схилився до ірландської моделі, спрямованої на отримання політичних дивідендів [334, с.88]. Замість повстань він пропонував системну і цільову пропагандистську роботу серед поляків, головним чином серед молоді [424, с.180]. Головним гаслом діяльності свого руху лідер ендеції проголосив наступне: «Будити національну свідомість там, де її нема, розвивати її там, де вона слабка...» [25, с.274].

У справі досягнення політичної мети, Р. Дмовський завжди залишався прихильником «дієвої» (тобто реальної) політики, в якій не було місця прояву будь-яких ознак слабкості, наприклад, сентиментальності або моральності. Для лідера ендеції вищою мірою справедливості у політиці була ефективність досягнення кінцевих результатів з погляду інтересів нації, а не національної моральності або умовностей чести. «Інтерес польської нації, як цілого» проголошувався «найвищою мірою політичних цінностей», тобто власні польські національні інтереси підносились як абсолютна цінність, якій повинні були бути підпорядковані всі інші етичні міркування [67, с.725].

Р. Дмовський дотримувався думки, що справжня національна політика не має бути лише вузько регіональною – вона може бути тільки загальнопольською, а політик, який її репрезентував, мав захищати інтереси всієї нації незалежно від свого походження [25, с.247]. Крім того, «немає патріотизму, – писав Р. Дмовський, – без жертвності. Хто хоче врятувати нашу

націю, не підставляючи шию. Той бачитиме повільне її гниття» [260, с.37]. Він вважав, що державний діяч у разі потреби зробити усвідомлений вибір між бажанням народу і національним інтересом, завжди повинен ставати на бік інтересів своєї нації. Не відкидав Р. Дмовський і можливості використання силових методів боротьби для досягнення поставленої політичної мети. Визнаючи дієвими методами у політичній боротьбі «тільки інстинкт і силу» [260, с.59]. Пан Роман відкрито заявляв, що у політиці «немає жодних фіксованих правил, жодних принципів» і взагалі «кожен засіб, кожна тактика є доброю» [21, с.562]. А взагалі то, на його думку, справжній політик добре розуміє, що «в міжнародних відносинах знаємо широку сферу справ, в яких немає ані справедливості, ані кривди, лише змагання інтересів...» [123, с.95].

Р. Дмовський пропагував так звану франко-британську «політико-культурну» концепцію нації, яка гласила, що нація «є продуктом держави». Ідеолог ендеції створив власну теорію етики польського націоналізму, яка пройшла довгий шлях трансформації та змін:

- перша розроблена ним модель етики отримала назву «англосаксонської» (1902 р.). Вона базувалася на «індивідуальній» відповідальності кожної особистості перед власним народом (так звана етика особистого обов'язку). Ця модель була викладена у його роботі «Думки новочасного поляка»;

- другу модель – «японську» (1905 р.) Р. Дмовський створив під час своєї подорожі до Японії. Вона передбачала наявність морального зв'язку з народом. Викристалізувана у його статті «Засади польської політики»;

- третя модель «римська» або «латинська» (1927-1938 рр.). Відображена у роботах «Костьол, народ і держава» і «Дух Європи». Базується на засадах католицизму. Це етика погодження особистості зі спільнотою [300, с. 72-79].

У націоналістичній концепції Р. Дмовського поняття «нація» була базовою категорією. Під цим поняттям розумілася цілісна етнокультурна спільнота, яка сформувалася в ході історичного розвитку і була пройнята загальним національним духом. Ідеолог польського націоналізму зазначав: «Народ є єдиною

в світі нашої цивілізації формою соціального існування, обов'язки щодо нації є обов'язками, які кожен з його членів повинен виконувати: всі його сини зобов'язані працювати на нього і боротися за його існування, робити зусилля, щоб підняти його значення, якомога вище вгору...» [61, с.103]. Як представник інтегрального націоналізму головним фактором національної самоідентифікації Р. Дмовський вважав національну свідомість, що виробляється у процесі історичного розвитку. Головними критеріями, за якими поляків, як окрему націю можна було б вирізнити з-поміж інших націй, на думку провідника ендеції, мали бути насамперед мова та релігія.

У своїй програмній статті під назвою «Напівполяки» («Półpolacy») (1902), Р. Дмовський зазначав, що для кожного справжнього польського патріота Польща – це, насамперед, польська нація, зі своєю культурою і традицією і закликав своїх співвітчизників боротися з внутрішнім ворогом, з так званими «напівполяками». Під цим поняттям лідер ендеції мав на увазі осіб, які «втратили зв'язок з прагненнями нації, які ідентифікуючись поляками, визнають польські інтереси лише настільки, наскільки вони не протиставляються інтересам інших народів, які в своїх національних почуттях доходять до такої неупередженості, що в ім'я народу готові від всього відмовитися, до чого будь-хто має якісь претензії... Ці люди призвичаїлися до думки, що ім'я поляка ніколи не буде накладати більших обов'язків від тих, які вони самі відчують» і тому пропанував їх знищувати [25, с.105-106].

Крім того, на думку головного ідеолога націонал-демократії, в середині кожного суспільства обов'язково присутня певна кількість анти-суспільних елементів, які ворогують з цим суспільством і з його інтересами. До таких елементів, що перешкоджали польському суспільству нормально функціонувати, Р. Дмовський відносив: позитивістів, соціалістів, російських радикалів-революціонерів, євреїв і русинів [25, с.111].

Досить заплутаною була позиція Р. Дмовського у принциповому питанні: що є важливішим – нація чи держава? Так, на початку ХХ ст. ідеолог ендеції у своїй роботі «Засади польської політики» («Podstawy polityki polskiej») (1905 р.)

ззначав наступне: «Нація є витвором держави. Всі існуючі нації мають свої власні держави або вони колись їх мали і без держави жодна нація не з'явилася» [123, с.153]. Ця теза була також виказана у статті «Національна єдність» («Jedność narodowa») (1895 р.) [33, с.82]. Пізніше, Р. Дмовський схилився до думки, що «Вітчизна – це, насамперед, нація, а потім держава: без нації немає держави» [52, с.179]. Серед основних чинників формування нації Р. Дмовський називав національну самосвідомість, польську мову, католицизм та національну культуру. Саму тому, лідер ендеції намагався якнайшвидше прискорити і активізувати процес формування в польському народі національної самосвідомості, яка мала би замінити застарілі форми ідентифікації.

З огляду на вищезазначене, важлива роль у процесі формування національної самосвідомості й взагалі нації, як єдиного цілого належала школі. У цьому плані, він пропонував брати на озброєння західноєвропейську модель, наприклад, німецьку. Лідер ендеції зазначав, що якщо німецький вчитель: «... переробляє поляка в егоїстичного матеріаліста, в ультра-практичного обивателя. Але в той самий час формує в ньому дисципліну, організаційну солідарність, почуття відповідальності, обов'язковість... Інакше виглядає вплив вчителя-російського. Цей належить до народу, позбавленого сильною суспільною структурою, тому що державна система Росії не дозволяла створити її, до народу, ... який історію своєї держави не вважає абсолютно своєю, не любить її і не шанує, бо не може, ... до народу, нарешті, якому наші суспільні встановлення, наші звичаї, вірування, погляди, інстинкти, весь наш спосіб життя як образ західний – чужий і, по суті, ненависний» [88, с.168-169].

Втім, не зважаючи на зневагу до Росії, до російської культури, до її політичної системи, яку він називав не інакше як «азіатською», Р. Дмовський став творцем ендецької зовнішньополітичної доктрини «орієнтації на Росію» [385, с.257]. Тому що порівняно з іншим і головним геостратегічним польським ворогом – Німеччиною, ця держава була занадто слабка. Ці міркування Романа Дмовського яскраво довели події кількох російських революцій та невдалі для росіян війни на початку ХХ ст. Незважаючи на уся свою міць, могутній потенціал

та азіатську жорстокість, у Російській імперії, за оцінкою Р. Дмовського, було чимало слабких місць, одна із яких – це недалекоглядна і недолуга внутрішня політика щодо національних меншин. В цій країні, на його думку, «влада прагнула до того, щоб єдиною народною організацією була організація державна» [385, с.257]. До того ж лідер ендеції вважав, що російська архітектура політичної системи ніколи не зміниться. Єдиний реальний шанс для поляків здобути незалежність або її втримати, пан Роман вбачав в існуванні російсько-німецькому конфлікту. Саме тому, він з тактичних міркувань змушував польську націонал-демократію ставати тимчасовими союзниками великодержавного російського шовінізму.

Істотним чинником, що вплинув на еволюцію світогляду Р. Дмовського в напрямку націоналізму, було розчарування у невдалому польському повстанні 1863-1864 рр. Аналізуючи історію XIX ст. і реальний розклад сил в Європі, Р. Дмовський поступово прийшов до висновку, що шлях до незалежності Польщі знаходиться не в озброєному опорі, що є безперспективним, а в розповсюдженні та пропаганді націоналістичних ідей серед усього польського населення з метою схилити Росію, Німеччину та Австро-Угорщину до визнання незалежності Польщі.

На початку XX ст. Р. Дмовський обґрунтував свою геополітичну концепцію поетапного відновлення незалежності Польщі. Даючи ретроспективну оцінку польському повстанню 1863-1864 рр. він висловив цілком слушне твердження, що «відновлення польської держави при теперішньому міжнародному становищі неможливо» [39, с.300]. Тому запропонував наступну модель досягнення незалежності: з початку поступовий розвиток елементів польської державності в рамках державно-правових систем Німеччини, Австро-Угорщини, Росії, з поступовим об'єднанням цих елементів державності в межах однієї Росії. В свою чергу, зміна балансу рівноваги між Польщею і Росією змусила б останню поступитися і надати автономію полякам [265, с.164].

Будучи чудовим знавцем політичної історії, Р. Дмовський створив і обґрунтував свою власну теорію націй, згідно якої всі нації умовно ділилися на сильні (історичні) і слабкі (неісторичні). Основні принципи цієї теорії зводилися до наступного:

- на першій сходинці соціально-історичного розвитку знаходяться народи, які мали слаборозвинуту національну свідомість (наприклад, білоруси);
- на другій сходинці розташовувалися нації, які були здатні до самоврядування і мали національне прагнення (наприклад, українці);
- третю сходинку займали нації, які мали у минулому державність, багатовікову культуру і прагнули відбудувати свою державну незалежність (наприклад, литовці, поляки або чехи);
- на вищій – четвертій сходинці знаходилися нації, які досягли найвищого соціального та історичного розвитку (наприклад, німці або англійці) [50, с.29].

Варто зазначити, що велике значення в контексті формування основних теоретичних засад польського націоналізму, відігравав історичний світогляд головного керманіча націонал-демократії. Особливо це стосується його поглядів на польську історію. У своїх численних науково-публіцистичних працях Р. Дмовський неодноразово підкреслював думку про «ненормальну політичну еволюцію історичної Польщі», яка у підсумку привела цю країну до катастрофи у другій половині XVIII ст. [43, с.194].

Даючи загальну оцінку історичним поглядам Р. Дмовського, слід зауважити, що вони формувалися під сильним впливом популярного у той період у польській історіографії «лелівелівського» напрямку розвитку Польщі та концепцій істориків авторитетних тогочасних історичних шкіл: «песимістичної» краківської і «оптимістичної» варшавської. Краківська історична школа трактувала історію Польщі, як історію польської держави, а варшавська школа навпаки – як історію польського народу. Між двома цими напрямками в польській історіографії відбувалась активна дискусія щодо

причин падіння Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Обидві школи висунули власні погляди на історичний процес розвитку польської державності, які мали кардинальні відмінності одна від одної. Так, представники краківської школи дотримувалася теорії «власної вини», згідно якої поляки самі були винуватцями у знищенні своєї державності і причину занепаду Речі Посполитої вбачали в польському «національному характері». На противагу ним, їх опоненти – «оптимісти» з варшавської школи, трактували цей «характер» у руслі романтичних концепцій і шукали причину національної катастрофи, передусім в зовнішніх інтригах сусідніх держав-агресорів (Росії, Австрії та Пруссії) [277, с.30].

Цікавлячись минулим власного народу ще з юнацьких років, Р. Дмовський відводив історії особливе місце у своїх політичних планах. Для нього історія як наука має насамперед «давати народу силу» і «здібність до життя і історичного майбутнього». Мріяв також лідер ендеції про створення ендеками своєї власної окремої історико-політичної школи, з метою знайти підтримку націоналістичним ідеям у відповідній історичній концепції [422, с.30].

Досліджуючи та аналізуючи особливості політичної та соціально-економічної еволюції Польщі, лідер польської націонал-демократії прийшов до власного розуміння історичного минулого своєї країни [209]. Отже, на думку Р. Дмовського:

- історично польська цивілізація належить до західноєвропейського типу;
- визначний вплив на розвиток і подальшу еволюцію польської держави чинили дві могутні цивілізації: католицький Захід і візантійський Схід; в історії польської цивілізації простежується два періоду розквіту. Перший період стався у XVI ст., у часи Ренесансу і Реформації. Тоді Польща була одним з найбільш активних учасників європейського інтелектуального життя. Другий період розквіту припав на добу Романтизму у XIX ст. [59, с.87-88];

- поступовому проникненню у Польщу західних ідей і західних інститутів, поляки повинні завдячувати саме прийняттю католицизму і боротьбою проти Священної Римської імперії, під час якої польські правителі почали активно втручатися в справи Чехії і Угорщини. Це в свою чергу змусило Польщу більш тісно спілкуватися із Заходом, зокрема з Німеччиною;

- за часів феодальної роздробленості головною силою, яка прагнула зберегти цілісність польських земель, була римо-католицька церква [61, с.97];

- ключовим моментом середньовічної історії Польщі стала боротьба з Німеччиною, яка з середини X ст. розпочала агресивну завоюницьку політику проти західних слов'ян, т.зв. «натиск на схід»;

- до переломного моменту в історії Польщі можна віднести кінець XIV ст., коли бездітним помер останній представник династії П'ястів. Не зважаючи на те, що Польща в цей період стала більш схожою на західноєвропейські феодальні монархії, в державі розпочався процес виродження її політичних інститутів. Якщо у Західній Європі правителі країн, з метою централізації державного устрою, шукали собі союзників у боротьбі за владу проти аристократії (магнатів) серед представників середнього класу, то у Польщі цей історичний процес пішов за іншим сценарієм.

Внутрішніми чинниками, які змінили подальший історичний шлях розвитку Польщі, на думку Р. Дмовського, були:

1) слабкий розвиток польських міст, який був спричинений монголо-татарською навалою XIII ст. Для відродження польських міст правителі Польщі вимушені були запрошувати до своєї країни вихідців з інших країн, в основному з Німеччини. Внаслідок цього, на ранньому етапі свого існування т.зв. «польське» міщанство насправді було німецьким за походженням і тому почувало себе чужорідним елементом в польському суспільстві [261, с.57-58];

2) вирішальна і негативна історична роль євреїв. Останні в союзі зі шляхтою знищили польську національну буржуазію (міщанство), яка тільки розпочала зароджуватися. Р. Дмовський стверджував, що саме євреї загальмували розвиток міщанства і надали можливість лише шляхті

безроздільно панувати в цілій державі. У підсумку це призвело до слабкості та занепаду Польщі [261, с.57-58];

3) моральний розклад шляхти, яка через брак реального суперництва за владу, з часом перетворилася з лицарської стану у жінкоподібний народ [399, с.67].

До зовнішніх чинників, що підштовхнули Польщу до іншої історичної моделі розвитку на відміну від західноєвропейської, Р. Дмовський вважав:

1) занепад Візантійської імперії та посилення Османської імперії, внаслідок чого зовнішня торгівля Польщі була зруйнована;

2) початок ери великих географічних відкриттів, який дав західним морським державам потужний поштовх для розвитку торгівлі і промисловості. Водночас, стрімке зростання промисловості в Англії і Фландрії призвело до швидкого зростання населення в країнах Північно-Західної Європи, які перетворилися у величезний ринок для польського зерна. Таким чином, Польща, втративши власну промисловість, натомість, отримала дуже сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Через це у XV ст. розпочалася внутрішня польська колонізація «родючих територій стародавнього Великого князівства Київського» [59, с.94].

Опинившись з другої половини XIV століття в оточенні двох потужних і небезпечних сусідів: Тевтонського Ордену і Великого князівства Литовського (ВКЛ), Польща зуміла відстояти свою незалежність. Заклучивши союз з ВКЛ, вона перемогла Тевтонський Орден. Втім, тісний союз із Литвою у другій половині XVI ст. призвів, на думку Р. Дмовського, до «зниження загального інтелектуального рівня польської держави» [59, с.98]. Але, створення могутньої Речі Посполитої мала і позитивні наслідки для Польщі: поширюється польський цивілізаційний вплив на українські та білоруські землі. Саме внаслідок цієї експансії, історична Польща становиться однією з найбільших країн Європи.

Характеризуючи соціально-економічну структуру Речі Посполитої у XVII –XVIII ст., Р. Дмовський прийшов до висновку, що тогочасне економічного

життя країни було дуже примітивне. У зв'язку з тим, що торгівля та середній клас Польщі були зруйновані, країна існувала майже тільки за рахунок сільського господарства та експорту зерна через Данціг у північно-західну Європу. Соціальна структура суспільства у державі складалася практично з двох класів: вільних дворян і кріпаків. В країні поступово знизився загальний рівень освіти, після того як цей важливий інститут суспільства у кінці XVI ст. потрапив до рук єзуїтів. Міста, як продуктивні центри цивілізації були розорені. Як наслідок, почалося загальне зниження розвитку держави та суспільства.

Крім того, на думку Р. Дмовського, польська держава в епоху найвищого розвитку своєї могутності, в XVI столітті, не спромоглася викоринити у себе дві вади, які пізніше зробили її слабкою і безпосередньо стали причинами її падіння. По-перше, геополітично вона не досягла своїх природних меж, не змогла вийти до берегів двох морів: Балтійського і Чорного моря. Згодом ці землі захопили сусіди поляків: балтійське узбережжя – Пруссія, а чорноморське – Росія. По-друге, політична система польської держави була занадто демократичною і республіканською, політична влада перебувала в руках багаточисленного шляхетського стану, що складався з різних за походженням елементів: від великих панів і баронів, рівних західноєвропейським герцогам до дрібної знаті, яка не мала нічого. І всі ці елементи, охоплені загальною назвою дворянства, мали рівні права. Результатом цієї системи стало збільшення слабкості королівської влади, брак сильної державної влади і майже повне панування в політичній системі держави психології натовпу... [26]. З початку XVII ст. Польща поступово виходить цивілізаційно з Європи і стає все більш ізольованою країною, а з кінця XVII ст. держава входить у смугу глибокої політичної та соціальної кризи [59, с.100-103].

Занепад Польщі, «в результаті внутрішнього розкладу» використали на свою користь дві могутні тогочасні військові держави: Російська імперія та Пруське королівство. Скориставшись подіями та наслідками Французької революції, Пруссія і Росія, у співпраці з Австрією, довершили знищення

поляків [59, с.105]. На думку Р. Дмовського, «головним автором розділів Польщі була Пруссія і вона... була по-справжньому зацікавлена у повному знищенні Польщі» [63, с.66].

Втім, як це не дивно, занепад та поділ Речі Посполитої у XVIII ст., лідер ендеків морально не засуджував, бо ця сторінка польської історії повністю відповідала його розумінню історичного процесу як втілення природного закону боротьби за існування. Обмірковуючи причини занепаду Польщі, він прийшов до висновку, що країна просто не змогла своєчасно перетворитися у національну державу, по прикладу держав Західної Європи: Англії, Франції та ін. На його переконання, головною вадою польського суспільства стала нездатність до реформування. Причини цього – політична пасивність польського народу і насамперед польської еліти.

Проаналізувавши історичне минуле Польщі, Р. Дмовський критично відзивався про самих поляків. Він звинувачував їх в тому, що вони були ледачим, байдужим, недисциплінованим і безініціативним народом, з викривленою політичною мораллю. Джерелом ситуації, що склалася, лідер ендеції вважав брак у поляків свободи, що привела до рабської психології. Р. Дмовський підкреслював, що поляки на шляху до своєї незалежності повинні відмовитися від схильності до романтизму та месіанської ідеології. До того ж лідер ендеції вважав відразливою ідею «христовості Польщі», розіп'ятої нібито заради порятунку інших націй. Натомість, керманіч націонал-демократії наголошував про те, щоб поляки дбали лише про власні інтереси і навчилися у своїх ворогів мистецтву перемагати [264, с.592]. Однією з основних причин польської політичної слабкості і політичної непослідовності Р. Дмовський вважав брак у поляків власної економічної еліти [185, с.152].

Для крайніх, майже маніакальних поглядів Р. Дмовського були притаманні дуже виражені антисемітські настрої. Він був переконаний, що кращим каталізатором процесу формування польської нації були ідеї расового антисемітизму і ксенофобії. Керманіч ендеції наголошував, що соціалізм є рухом, створений євреями з метою дотримуватися інтересів саме своєї нації і,

що соціалізм відповідає схильностям єврейського психічного типу. Р. Дмовський зазначав, що головні «мислителі і організатори» соціалізму – природно, євреї – «наповнили його таким духом нігілізму, ненависті до християнства, до нашої етики і цивілізації, духом бунту супроти політичної організації арійських суспільств, що потрібні великі зусилля, щоб прийняти це за філософію і етику пролетаріату, а не ... за голос єврейської душі» [82, с.760-761]. Лідер націонал-демократів вважав цілком реальним існування прихованої, добре замаскованої політики світового сіонізму, яка була спрямована проти усього людства. До такого висновку Р. Дмовський прийшов після Паризької мирної конференції, коли полякам не зовсім вдало для себе вдалося відстояти західні кордони Польщі.

Ідеолог польського націоналізму звертав увагу поляків про небезпеку перетворення Польщі на єврейську національну територію. Проаналізувавши ситуацію щодо єврейського питання на польських землях, що склалася на початку ХХ ст., Р. Дмовський прийшов до висновку, що «навіть якщо сіоністська ідея з Палестиною здійсниться, туди помістяться не більше десята частина всіх євреїв світу... Як країна, де і так живуть більшість євреїв, Польща ідеально підходить сіоністам, що шукають собі територію... Найсміливіші з сіоністів вірять навіть, що євреї в майбутньому отримають перевагу над поляками і Польща стане власністю єврейського народу. Тверезіші в це не вірять, але і вони бачать в Польщі ідеальне місце для організації свого національного життя» [30, с.618]. Непохитність позиції Р. Дмовського у єврейському питанні знайшла своє підтвердження під час його виступу перед представниками російських партій у 1907 р., коли він дозволив собі наступне висловлювання: «Ми не вважаємо євреїв нацією. Яка ж це нація, якщо в неї немає ані території, ані мови» [438, с.97].

І це при тому, що за кілька років перед цим він написав у «Думках новітнього поляка», що «євреї... мають надто виразну індивідуальність і надто усталену цивілізацію, що формувалася десятками століть, аби дозволити масово підкорити себе такій молодій цивілізації, як наша» [185, с.142-143].

Ще одним яскравим підтвердженням маніакального анти-єврейського настрою головного ідеолога ендеції, може слугувати його лист до З. Василевського від 18 липня 1917 року (під час еміграції), в якому він констатував факт того, що «наша справа з Росією є дурістю в порівнянні з німецькою справою, а та є ще простіше за єврейську справу...» [419, с.239].

Величезний вплив на формування ксенофобських та антисемітських поглядів Р. Дмовського спричиняв той факт, що єврейська національна меншина (як він одного разу висловився – «шкідлива маса народу» [78, с.517]) займала дуже сильні та впливові позиції в економіці Польщі і це, в свою чергу, гальмувало розвиток польської національної економічної еліти. Так, в 1897 р. євреї складали 14,05% всього населення Королівства Польського і 37,7% міського, в 1908 р. ці показники склали 14,64% і 40,1% відповідно. Причому у Варшаві, при загальній чисельності населення в 1910 р. в 783 тис. чол. на євреїв припадало 39% населення польської столиці, а в Лодзі з 393 тис. чол., євреї складали 22,5% населення міста [239, с.35].

Вивчивши ситуацію щодо єврейського питання на польських землях, Р. Дмовський вже у 1920-1930-х роках прийшов до висновку, що єврейський народ з об'єктивних причин не можна взагалі асимілювати, і він ніколи не зможе стати частиною польського суспільства. Єврейська культура, на його переконання, була самодостатня і замкнута, а самі євреї відрізнялися байдужістю до польської державності і практично завжди виступали прислужниками загарбницьких народів: німців і росіян. З огляду на це, на думку Р. Дмовського, євреї становили велику загрозу для майбутньої Польщі і «сам факт їх існування серед нас і їх участь в нашому житті є убивчою для нашого суспільства і треба від них позбавитися» [68, с.270].

Натомість, все ж таки найбільшу загрозу для поляків, як вважав Р. Дмовський, складали саме німці. Вони, на відміну від росіян, проводили не поверхову асиміляцію польської нації, а системну і глибинну політику понімечення. Крім того, німці мали країну батьківщину, яка завжди могла стати на захист інтересів німецького народу, на відміну від народів, що не могли це

зробити: українців, білорусів та євреїв. Тому вирішення німецького питання лідер польської правиці залишив відкритим.

Проте позиція Р. Дмовського в расовому питанні залишилась не зовсім визначеною. Незважаючи на національну самозакоханість, він у своїй культовій книзі «Думки сучасного поляка» зазначав: «наш народ загалом не є расово-монолітним на відміну від інших: слов'янські елементи часто змішувалися у ньому з істотною домішкою німецьких [елементів] різного походження, від верхньонімецьких до скандинавських, фінських у величезній кількості, литовських, татарський, монгольських і т. ін.» [43, с.47-48]. І в той самий час він глибоко був переконаний, що: «... поляки відрізняються від росіян з расового погляду» [265, с.162].

Що стосується релігійного питання, то будучи, в принципі, людиною релігійно індиферентним, Р. Дмовський впродовж майже всього періоду своєї політичної діяльності особливу увагу приділяв проблемі християнства і католицизму. Ще на початку ХХ століття ним вперше була сформульована позиція націонал-демократії до релігії. Віддаючи належне римо-католицькій церкві, як найважливішому ієрархічному інституту польського суспільства, він проте розкритикував її за підпорядкування польських національних інтересів на догоду політиці Святого престолу, а не рядових поляків. Роман Дмовський вважав, що римо-католицька церква має право мати владу тільки над душами людей, а не прагнути конкурувати за політичну владу в державі. У стратегічній перспективі він планував перетворити Церкву з релігійного суспільного інституту в національний. Виходячи із цього, в політичній практиці лідер ендеції визнавав існування двох норм моральної поведінки: християнську і національну. Відмінності цих моральних норм один від одного, на думку Р. Дмовського, були істотні. Якщо християнська мораль зобов'язувала щодо представника іншої (тобто непольською) нації дотримуватися принципів гуманізму, то національна мораль дозволяла «...вбити його у боротьбі за Батьківщину» [55, с.343].

Пізніше, у своїй роботі «Костьол, народ і держава» («Kościół, naród i państwo») (1927 р.) Р. Дмовський виступив з ідеєю побудови польської держави на основі католицизму [367]. В іншій своїй публікації «Завдання польської політики» («Zadania polityki narodowej»), він запропонував, щоб у польській державі римо-католицька віра взяла на себе роль одного із стрижнів польської ідентичності, а польський націоналізм взяв би на озброєння гасло «Бог і Батьківщина» [52, с.132]. Крім того, лідер ендеції пропонував відкоригувати польський націоналізм відповідно до постулатів християнської моралі, з метою представити його, як християнський універсалізм.

Саме за католицизмом Р. Дмовський визнавав право бути пануючою релігією в Польщі. Решта релігій і церковних конфесій позбавлялися підтримки з боку держави. Вносячи свій внесок до формування стереотипу «поляка – католика», Р. Дмовський стверджував, що «...Католицизм не є додатком до польськості, ... але полягає в її сутності, значною мірою становить її сутність. Насильне відділення у нас католицизму від польськості, відірваність народу від релігії і Костьолу, є нищенням самої сутності народу. Польська держава – це держава католицька...» [61, с.97-98].

Цікавлячись темою взаємовідносин релігії і держави, Р. Дмовський прийшов до висновку, що націоналізм як рух та ідеологія зародився одночасно у трьох найбільших католицьких державах Європи, а саме: у Франції, Італії та Польщі. В цих державах націоналізм з'явився у другій половині XIX ст. і став своєрідною протидією зовнішній загрозі. На думку лідера ендеції, націоналізм – це явище суто європейське і воно було притаманно тільки католицьким державам. Протестантські країни не мали потреби в існуванні такого руху, оскільки після того, як протестантизм переміг у цих країнах, вони почали боротьбу за власні права з іншими народами. Як приклад, Р. Дмовський наводив війни протестантської Англії з католицькою Іспанією [61, с. 102-105].

На переконання ідеолога націонал-демократії, протестантизм мав суттєвий вплив на розвиток світової історії тільки у XIX ст. В свою чергу, націоналізм, нарешті, тільки на початку XX ст. став саме тією силою, яка змогла протистояти

протестантським країнам, а католицькі нації спромоглися відновити свою провідну роль на міжнародній політичній арені.

Що стосується появи національного питання у Європі, то воно, на його думку, набуло великого значення, головним чином, під впливом трьох чинників: 1) французької революції, яка вивела на історичну арену націю, що могла вже існувати незалежно від держави; 2) «польського питання», справи цивілізаційно розвинутої та історичної нації, втім позбавленої власної держави; 3) літературної течії «романтизму», що зверталася до духовного багатства власної нації, і підносила цінність національної традиції як джерела поетичного натхнення та духовної сили народу [87, с.211].

Протягом усього часу існування II Речі Посполитої, Р. Дмовський активно розробляв концепцію польської національної держави. Передусім, на його переконання, потрібно було вирішити питання державного устрою і визначитися з роллю релігії та церкви у польському суспільстві. Піддавши ґрунтовній критиці модель державного устрою парламентської демократії через формування уряду депутатськими фракціями, лідер ендеції запропонував, щоб народ безпосередньо мав можливість брати участь у формуванні уряду. Крім того, в польському суспільстві мала би сформуватися політична еліта з чіткою ієрархією, з якої б складався національний уряд. До системи управління країною, зрозуміло, представники національних меншин прав доступу не мали. Але Р. Дмовський так і не спромігся до кінця виробити форми і методи реалізації свого проекту [233, с.155].

У 20-30-х роках ХХ ст. Р. Дмовський також активно займався питанням поширення в європейських країнах ідеології фашизму і націонал-соціалізму (гітлеризму). «Фашизм, – стверджував Р. Дмовський, – це велика ідея, велика, навколо якої зосереджений табір, це велика школа політичної думки, це внесення нової, великої засади в життя народу і просто в життя цілого цивілізаційного світу» [301, с.42]. На його думку, італійський різновид фашизму був би найкращою альтернативною формою виходу Європи і світу взагалі з післявоєнної кризової

ситуації і, виступав своєю відповіддю на криз лібералізму. Існуючи демократичні форми та методи, як зазначав лідер ендеції, вже не могли справлятися зі своєю роллю у суспільстві і державі. Отже, як бачимо, Р. Дмовський схилився до думки, що фашизм – це найвища і найрозвинутіша форма радикального націоналізму державних націй.

Відомий своїми германофобськими поглядами Р. Дмовський відносився до націонал-соціалізму з обережністю. «Гітлеризм, – вважав він, – це рух дисциплінований, укладений в дисципліні, здібний до ряду дій, рух адресований також до національних інстинктів, до милості Вітчизни, нарешті, до великих амбіцій німецького народу» [301, с.140]. В існуванні націонал-соціалізму Р. Дмовський бачив спробу німецького народу реалізувати свої надії і амбіції, але сам націонал-соціалізм як політичний і ідеологічний рух розглядався лідером ендеції ворожим до Польщі. Особисто Адольфа Гітлера лідер ендеції вважав гіпнотизером та медіумом.

Оптимістично оцінював Р. Дмовський намагання німців у міжвоєнні часи переглянути польсько-німецький кордон і не вірив у можливість рецидиву німецького «Дранг нах Остену». У 1931 р. він був цілком впевнений, що «ревізійністська німецька політика у відносинах про кордони з Польщею є єдиним великим анархаїзмом» [87, с.259] і помилково припускав, що «з просуванням німецької мови на сході вже покінчено раз і назавжди» [164, с.814].

Як показала історія, недооцінював лідер ендеції і експансіоністський характер комунізму. Прогнози та передбачення Р. Дмовського щодо слабкості цієї впливової і потужної політичної ідеології у світі насправді виявилися ілюзіями. Головним фактором, що сприяв перемозі комунізму в Росії, на думку Р. Дмовського, був фактор покірності з боку народу до сильної влади, який історично існував у російському суспільстві. Це було можливо завдяки православної вірі, яка оголосивши Державу творінням Бога, засуджувала будь-яке повстання проти неї. Крім того, на початку 1930-х років Р. Дмовський застерігав співвітчизників від війни з радянською Росією. Його непокоїли

намагання деяких кіл на Заході організувати похід проти СРСР і при цьому: «Виявляється, ми – поляки, користуємося все ще репутацією дурнів, яких можна вмовити на будь-яку справу! Польщі обіцяють при розділі Росії східні землі... Міжнародний капітал, настільки войовничий, готовий вести війну з СРСР до останньої краплі польської крові... Польща не повинна створювати жодних ілюзій для тих, хто хотів би її повести туди, куди Польща йти не хоче» [157, с.5].

***

Як бачимо, політичний світогляд і націоналістична концепція Р. Дмовського відіграла особливу роль у формуванні та встановленні польської національної свідомості й ідеології, а сам він став головним ідеологом етноконфесійного розуміння польської нації, прагнучи створити однорідну національну польську державу. Закладені ним засади «польської національної ідеї» поклали у польській політологічній думці початок течії так званого інтегрального націоналізму. До того ж очолюваний Романом Дмовським польський націонал-демократичний рух, з його величезним радикальним потенціалом перетворився у першій половині ХХ ст. у винятково впливовий чинник напруженості у Європі та сприяв поширенню ідей націоналізму і в Україні.

РОЗДІЛ 3.
УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТІВ
Р. ДМОВСЬКОГО (1888-1918 рр.)

3.1. Проблематика польської присутності на литовсько-білорусько-українських землях у політичній публіцистиці Р. Дмовського (кінець ХІХ – на початку ХХ ст.)

Проблемі налагоджування і урегулювання взаємовідносин польської нації з корінними етносами, що мешкали на східних територіях колишньої Речі Посполитої, представники польської політичної думки завжди приділяли особливу увагу. Важливість національного і територіального чинника у стратегії відновлення польської державності не заперечували і головні ідеологи польського націонал-демократично руху: Ян Поплавський, Зігмунт Балицький і Роман Дмовський. До речі, останній у своїй теорії націй, сформульованій ще на початку ХХ ст., русинське (українське), білоруське і литовське населення цього величезного ареалу репрезентував як групу слабких, а отже, неісторичних етносів. У подальшому таке негативне ставлення головного ідеолога ендеції до цієї проблематики спричинило трагічні наслідки для тогочасних польсько-українських взаємин.

Після розгрому своїх осередків на початку 1890-х років на теренах Австро-Угорщини і Росії для нелегальної ЛП настали важкі часи [5]. Складні обставини змусили трансформувати цей різношерстний політичний клуб революційно-соціалістичного спрямування у більш чітку і структуровану організацію. У 1893 р. в результаті реорганізації чинних осередків ЛП з'явиться нове націоналістичне об'єднання – «Національна Ліга», яка остаточно відмовиться від пропаганди соціалістичних ідей і звернеться в бік підтримки ідей інтегрального націоналізму.

Переломним моментом у процесі становлення і радикалізації позицій націонал-демократії став період з 1895 по 1905 рр., впродовж якого у під австрійській Галичині (у Львові і у Кракові) діяв теоретичний і ідеологічний орган «вшехполяків» – часопис «Przegląd Wszechpolski», на шпальтах якого Р. Дмовський довгий час вдавався до відвертої українофобської риторики [220]. В цей час напруга між двома народами у регіоні досягла такої межі, що відомий тогочасний польський публіцист В. Фельдман порівняв його з часами I Речі Посполитої [330, с.243]. Загалом же, за майже десятирічну історію свого існування на шпальтах часопису «Przegląd Wszechpolski» ідеологи ендеції спромоглися цілеспрямовано і досить агресивно створити негативний образ українця [307].

Саме у Галичині, де хронічне польсько-український протистояння було постійною складовою політичного життя, радикальні ідеї Р. Дмовського знайшли особливий відгук у місцевого польського населення. До того ж особливості місцевого австрійського політичного режиму позитивно вплинули на подальшу політичну кар'єру молодого політика. За п'ять років свого перебування у Львові з 1895 по 1900 р. (що правда з великими перервами на закордоні відрядження) він зумів посісти лідерські позиції у націоналістичному русі й розпочав активно розробляти ідеологічну базу свого політичного табору [423, с.7-23].

Поява за ініціативою лідера ендеції часопису «Przeglądu Wszechpolskiego» саме у цьому регіоні була зумовлена низкою причин. Однією з яких була стурбованість правлячої польської еліти Галичини загрозою розповсюдження українського національно-визвольного руху в регіоні та симпатіями офіційного Відня до українців. Поляки були зацікавлені у збереженні свого статус-кво, а для цього агресивні заклики до сепаратизму з боку ендеків були сильним знаряддям впливу на австрійський уряд.

В свою чергу, незважаючи на те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. України як геополітичної реальності все ще не існувало, а українські землі входили до складу двох імперій – Російської та Австро-Угорської, український

національний рух, головним чином у Східній Галичині, досяг помітних успіхів. Недаремно, майже одночасно з поляками, деякі лідери українства почали наголошувати на тому, що цей край є також і «українським П'ємонтом». Незважаючи на усі перепони з боку правлячої польської адміністрації, швидке зростання серед галицьких українців рівня національного самоусвідомлення і етнічної самоідентифікації набула для місцевих польських політиків і можновладців загрозливого масштабу. З кожним роком цей рух набував все більшу організованість і масовість, і помічати його було вже не можливо, а головне – небезпечно.

Однією із перших спроб торкнутися національного питання в історичному контексті Р. Дмовський зробив у своїй статті «Національна єдність» (1895 р.). У цій роботі він спробував окреслити власне тлумачення поняття «нація», під яким розумів історичну категорію або суспільну групу, що формувалася «століттями загального державного побуту» [33, с.82]. Ідеолог ендеції стверджував, що для жителів давньої Речі Посполитої загальнодержавні пріоритети були вищими за міцні зв'язки з сусідніми народами, або за будь-які етнічні відмінності між поляками, білорусами, литовцями та українцями. Виходячи з цього застереження, він пропонував включити територію історичної Литви (Великого Князівства Литовського) в її кордонах 1772 р. до складу майбутньої Польської держави [230, с.9]. Водночас Р. Дмовський не забороняв усім етносам колишньої Речі Посполитої мати право на вільний розвиток своєї власної культурної і мовної самобутності.

Втім, з метою не допустити можливий політичний сепаратизм з боку непольських народів, Р. Дмовський пропанував використати державницький досвід поліетнічної Швейцарської конференції, де кожен швейцарський громадянин-інтелегент володів декількома державними мовами (принаймні французькою й німецькою) і мав насамперед громадську або державницьку (а не етнічну) самосвідомість своєї приналежності до цієї країни [36, с.295].

Іноді на шпальтах часопису провідник націонал-демократії дозволяв собі доволі ліберальні висловлювання щодо майбутнього співіснування різних народів

у разі відновлення єдиної Польської держави. Так, у своїй статті «Листи варшав'янина в Галичині» (1897 р.) Р. Дмовський припускав, що його співвітчизники на відміну від своїх завойовників (німців і росіян) не будуть силою змушувати інші народи до покори і примусово заставляти їх жити в єдиній з поляками країні, але «...Це не означає, зрештою, що ми зобов'язані забути польські національні інтереси в тих землях, де наша культура панувала і панує до сьогоднішнього дня, де живуть у великій кількості поляки, що прив'язані до своєї культури і які мають можливість впливати на її розвиток... Гуманізм – це прекрасна річ, але гуманізм розумний, який здатний у захисті національних інтересів поважати уявлені цінності для всього людства...» [72, с.196].

Майже такі ж лозунги про співпрацю і мирне співіснування націй, що колись спільно співіснували в межах історичної і етнографічної Польщі пролунали і у програмі «всехполяків» 1903 р. для російської Польщі, авторство якої належало Р. Дмовському. В цій програмі зокрема зазначалося, що «у взаєминах до чужоплемінних елементів...особливо до Литвинів, Русинів ... націонал-демократія прагне до постійного співжиття, при взаємній толерантності позитивної культурної роботі кожного племені...» [67, с.732].

Втім, за словами Р. Дмовського програма партії 1903 р. приймалися з метою порозумітися з російською опозицією (ліберального і демократичного толку), яка перед російсько-японською війною почала ставати все впливовішою [84, с.7]. У відповідності до цього тактичного кроку ендеки намагалися створити собі імідж прибічників демократичного вирішення національних питань.

Політична, демографічна і економічна важливість «східних кресів» або («забраних земель») для націонал-демократів була очевидною, адже за завищеними підрахунками самих ендеків на рубежі XIX – XX ст. тільки на теренах «історичної» Литви (під назвою «Литва» у польській політичній думці традиційно мались на увазі території шести тогочасних губерній Росії: Віленської, Гродненської, Ковенської, Мінської, Могильовської і Вітебської) мешкало 10 мільйонів чоловік, з яких етнічних поляків нараховувалося біля 1,8-

2 млн., тобто 18-20%. Стосовно чисельності населення у трьох українських південно-західних губерніях Росії поляки склали 8,5-9% населення: на Волині і Поділлі – 12%, в Київській губернії – близько 4% [357, с.143]. При цьому в руках польських землевласників в литовських губерніях знаходилося 66% земельної власності, в білоруських – близько 40%, в Київській губернії – 53%, на Поділлі – 41,1%, на Волині – 45,7% [97, с.364]. Тільки польський фінансовий капітал у вигляді нерухомості і в готівці становив в Україні перед 1917 р. близько 2 млрд. рублів [244, с.45]. За даними, наведеними дослідником А. Деруги, загальна вартість різноманітного польського майна на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні оцінювалася майже у 10,2 млрд. рублів золотом, а польські підприємці загалом контролювали 54% обсягів промислового українського виробництва [321, с.106-107].

Дотримуючись позицій прибічників польського національно-історичного міфу «давньої Речі Посполитої», який трактував цю республіку як суцільно польське державне утворення, а не як союзну державу Польщі й Литви, засновану на федеративних засадах, Р. Дмовський ще у 1898 р. фактично визнав, що в умовах тогочасної міжнародної кон'юнктури, ідея відновлення «історичної» Польщі у межах кордонів 1772 р. була практично не здійснимою і була б на той час географічним нонсенсом [25, с.5].

Через кілька років, у 1901 р. лідер ендеції висловив своє переконання, що самі поляки й досить не спромоглися визначитися зі своїми територіальними візіями майбутньої польської держави і при цьому він обмовився щодо своїх територіальних планів на майбутнє: «Здається ніхто не сумнівається, що Польщі ані в кордонах історичних, ані в етнографічних занадто тісно, як того дехто хотів би, і не може вона існувати сьогодні як держава. Я вже зазначав, що польська держава для того, щоб розвиватися знову, мусить принаймні з двох сторін опертися на природні кордони, а саме: на Балтійське море і Карпати, і мені здається, що насправді не можна думати сьогодні про польську державу без Данцига і навіть Кенігсберга» [47, с.422].

Зауважимо, що у своїх політичних візіях тогочасна ендецька політична думка спиралася не тільки на традиційні етнографічні або геополітичні чинники, а й навіть і на дещо сумнівні історичні права стосовно литовсько-білорусько-українських земель. Теоретики націонал-демократії підкреслювали, що деякі «забрані землі» (наприклад, білоруські), починаючи з XII – XIII ст. і до кінця XVIII ст. ніколи не входили до складу Російської держави. До того ж у 1634 р. російський цар Михайло Романов відмовився від права у своєму титулі вказувати приналежність руських земель до Московії, а російська цариця Катерина I (1725-1727), прийнявши титул «імператриці Всія Росії», підтвердила полякам, що не має жодних юридичних прав на ці землі [364, с.188-189].

Простір «польського питання» на рубежі XIX – XX ст. Р. Дмовський оцінював у величезну площу, яка за своїми розмірами майже в півтора рази перевищував територію Німеччини в кордонах 1914 р. Менш однієї третини цієї площі припадали б на корінну, етнографічну Польщу, населення якої складало б біля 20 млн. чол., тоді як загальна чисельність усього населення, що мешкало на території колишньої І Речі Посполитої оцінювалося приблизно у 50 млн. чол. [18, с.27]. Загалом, за оцінкою Р. Дмовського загальна площа історичної польської території, що відійшла до Росії після трьох поділів І Речі Посполитої складала 470,783 км², на якій проживало 23 млн. чол. [18, с.33].

У статті «Загарбницькі держави, як територія польської політики» (1904 р.) Р. Дмовський визнав, що так зв. «східні креси» колишньої Речі Посполитої були польськими тільки історично і чимала частина цих земель полякам вже не належить. На його переконання, вже на зламі XIX – XX ст. «точний кордон між польським Сходом та російським Заходом загубився – між нами та Росією створилася широка смуга землі, яка не належить нікому у цивілізаційному сенсі, земля, на території якої зустрічаються два ворожих один до одного впливу, і тому її візьме той хто в стані завоювати її цивілізаційно...» [53, с.10].

З початку, саме через призму цивілізаційної конфронтації поляків і росіян за цей величезний шматок території і ресурсів Р. Дмовський розглядав проблему приналежності «східних кресів» (у тому числі польсько-українського культурного

пограниччя) до польської сфери цивілізаційного впливу. Головною перешкодою реалізації польських національних інтересів на цих землях він вважав руйнівну політику русифікації, яку вдало і протягом тривалого часу проводила Росія. Загалом, тематиці національного утиску лідер ендеції присвятив велику кількість різноманітних публіцистичних робіт. Керманич правіці безпосередньо на власному досвіді у молоді роки переконався у негативному впливі асиміляційної політики на польське суспільство, і через те він глибоко зневажав російську систему освіти.

У 1895 р. вийшла стаття Р. Дмовського під назвою «Зі студій російської школи у Польщі», в якій автор піддав жорсткій критиці російській систему освіти на польських землях і навів докази, що російська школа втратила свій сенс як установа освіти і цілком перетворилася на інститут русифікації [230, с.10].

У 1896 році він опублікував окрему брошуру «Молодь польська під російським пануванням», у якій висловив занепокоєння процесами асиміляції польської молоді на литовсько-білорусько-українських землях: «На «східних кресах», де всі розмовляють на мові, яка міцно засмічена «русизмами», що викликана натиском російської мови і безпосередніми відносинами з білоруським і малоруським народам, діти і дома не зустрічають чисту польську говірку... Молодь, яка закінчила гімназії у Литві і в Русі, і вивчилась в російських університетах, навіть не вміє розмовляти польською» [230, с.22].

Водночас у своїх публікаціях Р. Дмовський дозволяв собі іноді «жартувати» над політикою російського уряду, яка традиційно відмовлялась бачити наявність поляків на «забраних територіях» і розділяла усіх представників польської національності на дві категорії: шляхту і холопів. Його бентежило, що офіційний Петербург намагався кожен раз підкреслювати, що на цих землях живуть справжні росіяни, мову яких офіційно кваліфікували як «русскую» [32, с.700].

Критичну оцінку з боку Р. Дмовського отримали методи викладання російськими загарбниками польської історії в навчальних закладах, зокрема в школах. Росіяни, на його думку, представляли давні сторінки часів існування І Речі Посполитої у доволі карикатурному вигляді. Так, російські історики

підносили брак особистих свобод громадян за часів існування історичної Польщі як важки вади цієї країни, а коли ці свободи і права, нарешті, з'явилися для захисту суспільного порядку, навпаки, почали назвати ці явища проявом революційних стремлень. Не подобалося лідеру ендеків також і те, що гайдамаків і козаків винятково зображали борцями за православ'я і Русь, проте до самих поляків постійно застосовували негативний образ бунтівників. Образився Р. Дмовський і на те, що начебто тільки завдяки наявності великої кількості «русских» (тобто українців) у війську короля Яна Собеського під стінами Відня у 1683 р. поляки спромоглися перемогти турків [77, с.351].

Наявність негативного чиннику для існування польської національної ідентичності на «східних кресах» у вигляді потужного тиску з боку Росії у сфері освіти, заставили Р. Дмовського і його наставника – Я. Поплавського висунути вимоги ендеків щодо визнання рівноправності польської мови з російською в усіх державних інституціях Королівства Польського і на теренах колишньої Речі Посполитої (Литви і Русі) у програмних засадах націонал-демократії 1897 р., розроблених для російської Польщі [66, с.245].

У деяких своїх публікаціях, роблячи історичний екскурс в минуле, Р. Дмовський звертався до думки, що втрата поляками «східних кресів» наприкінці XVIII ст. була цілком логічним і природним історичним явищем, і відбулась вона внаслідок загарбницької політики Російської імперії, яка після вдалих для себе війн зі Швецією і Османською імперією, вирішила загарбати русько-литовські землі з єдиною прагматичною метою – геополітично «вирівняти кордони» своєї держави [25, с.12].

В свою чергу, у разі подальшої територіальної експансії Росії на Захід поляки могли б отримати від російського уряду серйозні поступки. Але к кінцю XIX ст. ця «тенденція до анексії на Захід, схоже, в Росії слабшає (за винятком прагнення Східної Галичини, «чисте російське» населення якої не дає спати багатьом великим російським патріотам), і хто знає, чи охоче приєдналася б сьогодні ця держава до округлення своїх кордонів» [25, с.25].

Починаючи з поділів І Речі Посполитої, як вважав лідер ендеції, усі польські землі умовно можна було в геополітичному сенсі поділити на дві категорії. До першої належали землі, без яких загарбницькі держави (Росія, Німеччина, Австро-Угорщина) не могли б аж ніяк обійтися і ніколи б не допустили би їх відокремлення. До другої – територія Королівства Польського і Галичина. Втрата цих земель у географічному і територіальному сенсі не становила б особливу загрозу для росіян та австрійців відповідно [18, с.35].

Як засновник ідеології етнічного націоналізму, Р. Дмовський добре усвідомлював, що польська спроба відновити власну державність в межах тільки етнографічної Польщі приречена на невдачу, принаймні, з двох причин: по-перше, для цього потрібно було повністю знищити або максимально послабити Німеччину. У разі вдалого вирішення цієї проблеми вирішувалося також питання приєднання т.зв. «історичних» земель королівства П'ястів (роки існування 960-1385 рр.). По-друге, відродження Польщі за етнографічним принципом в стратегічному сенсі нічого не вирішувало, адже така держава була б занадто слабка в демографічному, економічному, а головне у геополітичному контексті. З огляду на важливість останнього чинника, на переконання Р. Дмовського, польські поділи другої половини XVIII ст. стали своєрідною консеквенцією «ненормального територіального розвитку» давньої Речі Посполитої. З погляду геополітики, ця держава, як би мала більш-менш розвинуту організацію і потужні сили, мала би відібрати Пруське Герцогство у Бранденбургу, а у Росії – прибалтійську Лівонію і чорноморське узбережжя з Одесою включно для досконалого територіального забезпечення своїх кордонів [25, с.13]. Разом з тим, «історична» Польща, зробила велику помилку, зрадивши прозахідну орієнтацію часів королівства П'ястів, і не прагнула достатньо енергійно затвердитися на берегах Балтики. Замість виконання цього перспективного і стратегічно далекосяжного плану «Ягеллонська Польща, розширившись на землі литовські і руські, розповсюдила на них польську мову, як мову вищої культури» [18, с.26]. А в результаті, звернувшись обличчям до

сходу, поляки власноручно приготували для собі роль німецької внутрішньої території (Niterlands).

З огляду на те, що впливовість німецького чинника на польські справи історично завжди була суттєвою і позбавлення Німеччини статусу великої держави у реаліях тодішньої політичної ситуації було майже не можливим, то, за прогнозами лідера ендеції, чимала частина етнографічної Польщі все ж таки буде безнадійно втрачена поляками і назавжди залишиться за кордонами відродженої польської держави. Тому своєрідну «компенсацію» за втрачені етнічні польські землі на заході поляки мали отримати за рахунок «східних кресів» давньої Речі Посполитої, де чисельність польського населення була значною і відчувався значний польський цивілізаційний вплив. Але і в такому випадку спроби відродити державу в межах історичних кордонів 1772 р. для Р. Дмовського наприкінці XIX ст. виглядали досить примарними, тому що «Росія... закриває нас на штучній території, травить наші творчі сили і не згодна з нашою історією» і до того ж не давала змогу представникам творчої еліти з етнографічної Польщі працювати у Литві і в Русі з метою розповсюдження польського культурного і цивілізаційного елементу на «забраних територіях» [69, с.343-344].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Р. Дмовський схилився до думки, що найкращим потенційним союзником поляків серед усіх «кресових» народів у боротьбі з Росією були б етнічні литовці, а не русини (українці) чи білоруси. Не зважаючи на те, що литовський національний рух, який з'явився після 1870 р. завдяки підтримці російської влади, мав на меті ослабити польські сили у регіоні, лідер ендеції все ж таки перевагу віддавав саме литовцям [18, с. 7]. Таке толерантне і досить лояльне ставлення до литовців з боку Р. Дмовського було пов'язано з наступними його переконаннями. По-перше, литовську народність за своїм цивілізаційним рівнем розвитку (католицька віра, латинська абетка) можна було віднести до західноєвропейської цивілізації. По-друге: литовці, як і поляки мали багатовікову державницьку традицію і починаючи з XIV – XV ст. спільну історію з поляками. По-третє: литовська мова не була слов'янською і

тому етнічні литовці майже не піддавалися русифікації [36, с.293-296]. Крім того, литовці на відміну від білорусів, наголошував Р. Дмовський, мали краще zorganizовану національну спільноту. До того ж їх важко асимілювати, але литовці не чисельні і надзвичайну загрозу польським намаганням щодо включення цього краю в сферу польських інтересів не становили [48, с.618-619].

З огляду на це, а також порівнюючи соціально-економічне та культурне становище поляків у Литві та на Русі (Україні) Р. Дмовський перевагу віддавав саме Литві, як передовому форпосту польської цивілізаційної присутності на сході. У статті «В нашому таборі. Листи до політичних друзів» (1901 р.) Р. Дмовський, аналізуючи «існуючий стан речей» політичного розвитку національних сил на цих землях, прийшов до висновку, що «край той (Литва) є і територіально важливішим, і польський елемент є там сильнішим, і серед загального не польського населення вплив нашої культури консолідувався там найбільше» [48, с.612]. Сприятливі умови подальшого сильного польського впливу на землях Литви, мав би той факт, що білоруси (за оцінкою Р. Дмовського – 40% населення цих земель) не мали «жодної національно-політичної свідомості» [48, с.614]. Друга за розміром етнічна група – литовці, що складала 15% (також за оцінкою лідера ендеції) була занадто мала для серйозного цивілізаційного впливу в цьому регіоні. З боку інших етнічних груп (латишів, українців, євреїв) очікувати будь-якого значного культурного впливу годі було чекати. Саме тому, на думку Р. Дмовського, поляки, що склали 15-20% від загальної чисельності місцевого населення мали великі шанси на те, щоб обійняти роль провідної національної спільноти на цих землях, і отже «білоруська частина Литви є власно полем суперництва між нами і Москалями, нікого третього культурно активного там немає» [48, с.623].

Найменшу загрозу експансіоністським планам поляків, з погляду Р. Дмовського, становив білоруський національний рух. На його думку, білоруси знаходились на такій стадії розвитку, що не могли виступати як

повноцінний національний організм: «Ніхто, не заперечує, що можна про них говорити як про рід, про плем'я, але ні як про націю... Хоча б на останнє треба заслужити, треба мати хоча б якусь елементарну внутрішню організацію, хоча б якусь невелику колективну душу, зародок яких-небудь загальних стремлінь. Цього білоруський люд немає» [48, с.618].

В деякому сенсі, лідер ендеції мав рацію. Про відносну слабкість білоруського національного руху на межі XIX – XX ст. вказує наступна статистика. У 1897 році 97,7% білорусько-мовного населення мешкало в сільській місцевості і переважно складалося з неписьменних селян. У головному центрі білоруського руху – у Вільно, згідно перепису у 1897 року білорусько-мовне населення посідало лише четверте місце за загальною кількістю після євреїв, поляків і росіян та складало всього 4,2%. А у Мінську, в якому у 1909 році налічувало майже 100 000 чол., етнічних білорусів було небагато – лише 8,2%. До того можна додати, що станом на 1913 р. у всіх містах Білорусі мешкало тільки 13% населення, з якого білорусько-мовне міське населення становило всього 17%, а загальна чисельність білоруської інтелігенції, що оцінювалася майже у 8,5 тис. осіб була принаймні досить незначною для майже 5,5-мільйонного тодішнього населення Білорусі [272, с. 238-239].

Підтримка пріоритетності розширення сфери польського впливу в білорусько-литовського напрямку була також офіційно закріплена Р. Дмовським у програмі націонал-демократів в 1903 р. В ній зокрема зазначалося, що ендеки згодні визнати окремішність і самобутність литовського національного руху, і готово надалі надавати йому всебічну підтримку у спільній антиросійській боротьбі [67,с.753-756].

Особливу увагу Р. Дмовський приділяв питанню Курляндії (частина Латвії), яка була довгий час *terra incognita* для поляків. Ця прибалтійська провінція Росії мала особливий інтерес для лідера ендеції з огляду на своє вдале геостратегічне розташування, а саме – вона мала вихід до Балтійського моря. При цьому малочисельність місцевої польської громади – приблизно 10,4%, зовсім не турбували лідера ендеції. Головне, на його думку, у випадку, якщо б

полякам не вдалося би отримати стратегічний коридор у вигляді доступу до Балтійського моря в районі гирла р. Вісли (Гданськ), порт Мітава (суч. Єлгава) міг б стати альтернативним варіантом розв'язання цієї проблеми [34, с.201].

***

Як бачимо, проблема загрози польському «*stanu posiadania*» (володінню) на литовсько-білорусько-українських теренах на межі XIX – XX ст. з боку Росії і процес невідворотного зменшення впливу польської етнічної і цивілізаційної присутності на «забраних землях», безперечно, відносились до числа першочергових завдань у політичній думці Р. Дмовського. До того ж ослабленню польських національних інтересів у східному напрямку сприяв факт поступового зростання на цих величезних територіях потужного чинника у вигляді українського, білоруського і литовського національних питань. Таким чином, можна зазначити, що від способу вирішення вищезазначених проблем залежала подальша доля існування ендеції як впливової політичної сили у польському суспільстві.

3.2. Український національний рух у політичних планах

Р. Дмовського (1888-1914 рр.)

Варто зазначити, що український чинник завжди посідав особливе місце у політичній візії Р. Дмовського, особливо у сфері реалізації його власних експансіоністських проєктів щодо захисту національних інтересів Польщі. Саме через свою важливу геостратегічну значимість у справі відродження державного суверенітету, ця безумовно дратівлива для польських політиків тематика, знайшла широке віддзеркалення у політичній і публіцистичній діяльності лідера ендеції.

У своїй знаковій праці «Українське питання» («*Kwestia ukraińska*») (1930 р.) духовний «батько» модерного польського націоналізму наступним чином прокоментував власний підхід у проблемах, пов'язаних з вирішенням національних питань: «на кожне національне питання слід дивитися з двох

точок зору: 1) що ця нація уявляє собою як окрема етнічна одиниця, з погляду мовних, цивілізаційних, історичних традицій; наскільки єдиною вона є? і 2) хто, проти кого і з якою метою прагне до її організації в нову державу.

З обох цих точок зору українське питання представляється об'єктом дуже складним і тим самим дуже цікавим» [87, с.213].

Вперше з українською проблематикою Р. Дмовський безпосередньо зіткнувся наприкінці 1880-х років. Напевно це відбулося у той час, коли він ще був читачем газети «Glos», на шпальтах якої публікувалися твори українських письменників І. Франка і Т. Рильського. Наявність актуальної української проблематики не тільки в Росії і в Австро-Угорщині, а й на обох американських континентах засвідчив Р. Дмовський в своїй статтях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., присвячених польській заокеанській колонізації у Бразилії [427, с.201-202]. Відзначаючи факт існування слабкої тамтешньої організації русинських переселенців з Галичини, лідер ендеків, відмітив, що українці слабо підтримують зв'язок з поляками, «тримаючись здалека» від них [93, с.120].

Подальші контакти Р. Дмовського з представниками українського руху відбулися наприкінці 1880-х років, коли він тільки розпочинав свою політичну діяльність, будучи студентом Варшавського університету. Тоді Р. Дмовський входив до лав емігрантського координуючого центру «Ліга Польська» і її підрозділу «Союзу польської молоді «Zet». У першому параграфі першого статуту цієї організації, затвердженого у грудні 1887 р., зазначалося, що метою створення Ліги є відновлення незалежності Польщі в рамках її історичних розділів, на основі федеративних засад і з урахуванням національних відмінностей, не враховуючи ті частини колишньої Речі Посполитої, які відкололися від неї раніше [357, с.54]. Як бачимо, засновники ЛП розглядали можливість відродження польської державності передусім на засадах білорусько-литовсько-польсько-українського федеративного союзу.

Пізніше, у затвердженому у 1888 р. у Женеві делегатами ЛП серпневому статуті (параграф третій) говорилося про те, що: «Ліга з гарячим співчуттям

підтримуватиме самостійний розвиток народностей, що входили до складу давньої Речі Посполитої» [357, с.55].

Проголошення і схвалення таких фундаментальних засад, як державний устрій країни, безумовно, спонукало керівництво ЛП, так чи інакше, більш тісніше співпрацювати з представниками інших національних рухів, що діяли на теренах «історичної» Польщі, зокрема і українського.

У цьому контексті доречним стався факт спроби керівника київської «Старої громади» В. Антоновича налагодити наприкінці 1880-х рр. зв'язок з варшавським осередком «Zet». В цей час, «Стара Громада» активно вела пошук потенційних союзників в польському політичному середовищі і прагнула налагодити співпрацю з австро-угорським урядом. У 1888 році за дорученням В. Антоновича до Варшави приїжджав лідер одного з молодіжних українських гуртків Костянтин Арабажин, який намагався встановити ділові контакти із керівництвом «Zet». Під час зустрічі з польською стороною, К. Арабажин запропонував польській молоді підтримку з боку українців у спільній боротьбі з Російською імперією, але вимагав від польських колег виконати головну умову: визнати українців окремою нацією [295, с.111]. За спогадами учасника цієї зустрічі Яна Оффенберга, пропозицію Арабажина поляки сприйняли з великою наснагою, адже з'явилась реальна можливість отримати нового політичного союзника, але «...Велику стриманість у цьому відношенні виявив Дмовський: незважаючи на наші наполягання, він не погодився на промову до Арабажина від імені польської молоді» [294].

Втім, такий красномовний жест Р. Дмовського не завадив його однодумцям з осередку «Zet» домовитись про встановлення ділових контактів з українцями. Що правда, польсько-українська співпраця проіснувала недовго і згодом контакти між гуртками призупинилися. Починаючи з 1890 р. внаслідок ряду причин: внутрішній занепад, тиск та репресії з боку австрійської і російської влади, контакти ЛП з українцями поступово згасають. Але факт залишається фактом: польська правоцентристська сила у вигляді першої організаційної структури – ЛП, до лав якої належав Р. Дмовський, на початку

своєї діяльності намагалась співпрацювала з українськими політичними силами [295, с.112].

Пізніше, у 1895 р. на шпальтах часопису «Przeгляд Wszechpolski» Р. Дмовський дасть власну оцінку внеску В. Антоновича у розвиток українського руху і наступним чином охарактеризує його особистість: «Відомий у свій час як провідник руху (українського) Володимир Боніфатійович Антонович, за походженням поляк і католик, який прийняв православну віру, пояснюючи це бажанням не роз'єднуватися від народу, спокійно собі служить уряду, як професор історії в Київському університеті, друкує наукові дослідження по-російськи, живим голосом з кафедри оголошує про «воссоєдинение» України, тобто про загарбання її Росією. Шукаючи дуже старанно будь-які сепаратистські прагнення, не можливо їх відшукати у вчинках цього «Українця», а тим часом тече професорська пенсія, до якої свого часу додали пенсію за участь в «Комісії дослідження актів, що відносяться до історії південно-західного краю», ця комісія є однією із урядових цілей, спрямованих на утворення «урядової науки» [38, с.318].

Аналіз розлогої політичної публіцистичної спадщини Р. Дмовського кінця XIX – початку XX ст. дає право стверджувати, що лідер ендеції вважав український чинник у цей час другорядним у польських справах, окрім проблеми етнодержавної приналежності Східної Галичини. Відомий дослідник ПНР Р. Вапінський пов'язував таке недбальство і очевидний прорахунок керівництва ендецького табору до потенційної загрози з боку українського руху тим, що воно вважало його проявом так би мовити «політичного примітивізму» і явно недооцінювало [416, с.44].

Зауважимо, як і у випадку оцінки потенціалу білоруського національного руху, позиція Р. Дмовського щодо відносно слабкого характеру націєтворчих процесів в середовищі тодішнього українського суспільства об'єктивно мало під собою вагоме підґрунтя. Згідно перепису 1897 р. у російській частині України україномовне населення становило близько 31% міського населення, а у Києві ще менше – 22,2%, тоді як загалом майже 95% україномовного

населення проживало в сільській місцевості. У 1900 р. у самому Львові етнічні українці склали лише 9,5%, а більшість населення міста становили поляки, що правда у 1910 р. – з 206 тис. мешканців Львова українці вже склали 39 тис. чол. (19%). Більш того, згідно того ж перепису 1897 р., відсоток неписьменних серед українського населення становив 87%, а серед селян перевищував 90%. У Галичині цей показник у 1910 році складав аж 78%. До цього можна також долучити факт того, що у 1897 р. з 441 289 жителів українських губерній Росії, які жили за рахунок фінансово-торговельних операцій, етнічні українці становили лише 17,5%, а в сфері інтелектуальних професій всього лише 17% юристів і 10% письменників та акторів з Наддніпрянської України були українцями. З 425 413 заводських робітників в українських губерніях 42% народилися не в Україні, а в інших частинах Російської імперії [272, с.239-242].

Таким чином, вищенаведені дані яскраво свідчать, що тогочасне українське суспільство головним чином складалося з селян (переважно неписьменних), а загальний відсоток нечисленних груп інтелігенції, міщанства та буржуазії – головних носіїв національної свідомості, був досить незначним. Існуюча тоді соціальна диференціація суспільства ускладнювало українцям процес розбудови потужного національного руху і гальмувало формування національної спільноти.

Як би там не було, віддаючи перевагу білорусько-литовському вектору польської експансії на межі XIX – XX ст., як більш перспективному, Р. Дмовський не забував і про південно-східний напрямок (тобто український), де напружене польсько-українське протистояння з кожним роком ставало більш загрозливим.

При цьому, у своїх політичних публікаціях Р. Дмовський ніколи не приховував, що ставлення його політичної сили (ендеків) до русинів (українців) можна відверто вважати агресивним. І в цьому він не бачив нічого поганого. Навпаки, характеризуючи політику вшехполяків як шовіністичну, головний ідеолог ендеції у своїй роботі «Шовінізм» (1903 р.) підкреслив, що інших

шляхів збереження польського впливу на території Східної Галичини просто не існує і «сьогодні найчастіше визначення шовінізм повторюється з приводу взаємин до русинів» [307, с.124].

Для рішучого поборника польської ідентичності саме поняття «шовініст» означає, передусім, захисника польських національних інтересів, який активно бореться проти русинських «банд напівосвічених кондотьєрів», що намагаються знищити польську культуру [25, с.124]. Шовіністом є той, хто виступає проти надання будь-яких привілеїв русинам у сфері освіти і науки, які ним (на переконання Р. Дмовського) в принципі були не потрібні, адже вони не мали добре розвинутої національної культурної і гуманітарної політики. І взагалі, на думку Р. Дмовського, навіщо русинам потрібно мати власні гімназія і університет, якщо полякам самим бракувало учбових закладів у регіоні (при цьому лідер ендеції чомусь не згадував, що у той час обидва чинних університети в Галичині – Краківський і Львівський – були винятково польськими). Таким чином, підсумовуючи зазначав Р. Дмовський, шовініст – це той, хто бореться з австрійською політикою «розділяй і володарюй» і намагається переконати русинів, що «Віденські інтриги не є правильним шляхом до національного завоювання» [25, с.124].

Слід зауважити, що Р. Дмовський, як в принципі і весь спектр польського політикуму на той час розглядали Галичину як єдиний географічний і політичний простір, не беручи до уваги етнічний чинник і той факт, що під час приєднання до Австрії у 1772 році польська частина Західної Галичини (у складі давньої Речі Посполитої вона відома як Краківське воєводство) було цілком механічно з'єднана з українською Східною Галичиною (т.зв. Руським воєводством). За допомогою такого територіального принципу об'єднання Східної і Західної Галичини, підміняючи принцип етнічної території на історичний, польська правляча еліта краю отримала чудову можливість зміцнювати становище польського елемента в Східній Галичині, використовуючи насамперед адміністративні ресурси.

Характерно, що у своїх ранніх політичних публікаціях Р. Дмовський доволі рідко використовував терміни «Україна», «українець», «український», адже вони за ендецькою традицією не мали жодного державно-політичного значення. Натомість, вживання назв «русин», «русинський», «малорусин», на його думку, доводили б тільки етнографічну ідентичність цієї етнічної спільноти і не мали б політичного забарвлення [308, с.444]. Втім, лідер ендеції не бачив особливої різниці у вживанні терміну «український» чи «русинський» рух, яким характеризував прибічників всеукраїнської ідеї [38, с.318].

У 1895 році на шпальтах часопису «Przegląd Wszechpolski» вийшов цикл статей Р. Дмовського під назвою «З України», в яких він мабуть вперше публічно докладно виклав своє ставлення до української проблематики. Власне під назвою «Україна» ідеолог ендеції мав на увазі тільки Київську губернію, яка разом з Волинням і Поділлям адміністративно складала так званий південно-західний край Російської імперії з населенням у 8 млн. чол. Далі автор зазначав, що українське корінне населення не уявляє собою єдиного монолітного антропологічного типу. Він відмічав антропологічні відмінності між українським населенням Полтавщини і Слобідської України (Харківщини) від жителів Поділля. Серед останніх, на його думку, переважають представники італійського (можливо мається на увазі середземноморського) типу (вони чорноокі і чорноволосі), а також зустрічаються риси мазурів – польських переселенців [37, с.302]. Аналізуючи стан польського населення в Україні, лідер ендеції зауважив, що воно поступово скорочується і стає все більш скромним – від 10% від загальної чисельності населення на Волині і Поділлі до 4% в Україні (тобто на Київщині). Ситуація у сфері освіти також нічого доброго полякам не обіцяла – вони складали 18%-19% студентської молоді в Київському університеті і в середньому 40-50% в українських гімназіях (станом на 1892 р.) [37, с.303]. Р. Дмовський дійшов до висновку, що вплив і роль польського населення на ситуацію в Україні поступово зменшується [37, с.304].

Об'єктивно лідер ендеції мав рацію, адже перший перепис населення Російської імперії 1897 р. зафіксував в Наддніпрянській Україні 388,6 тис. поляків (1,7 % від загальної кількості населення). За іншими підрахунками в Україні перед Першою світовою війною польського населення налічувалось близько 600 тис чоловік, що становило менше 2,5 % всіх її жителів [244, с.45].

Даючи характеристику українському національному руху, Р. Дмовський натомість застерігав своїх співвітчизників від сонної маячні щодо існування так би мовити «українського народу», який би на рівних з поляками боровся би з Росією. Це не можливо з декількох очевидних причин: по-перше, в українській інтелігенції відсутня національна свідомість; по-друге, українська молодь не знає власної історії і загалом не любить поляків, а тому про «український елемент, як про самостійну політичну силу, не варто навіть говорити» [38, с.318]. З погляду економіки ситуація в російській частині України нагадувала лідеру ендеції стан Каліфорнії у 1846 р., коли там знайшли золото – така ж «мішанина народностей, такий же брак уваги до майбутньої долі краю» [38, с.319].

У статті «Литовське питання» (1895 р.), присвяченій столітній річниці ліквідації у 1795 р. польської державності, Р. Дмовський зазначив відправну точку початку генезису українського питання у європейській політиці. Його засновником, на думку лідера ендеції, був відомий австрійський канцлер Клемент Меттерніх (1773-1859), який у середині XIX ст. «проти поляків вивів на світ русинську (українську) народність» з метою знівелювати польський сепаратизм в Галичині [36, с.294].

Загалом, в роки швидкого становлення націонал-демократичного руху, які співпали з десятирічною (1895-1905) еміграцією провідника ендеції в Австро-Угорщині, теми пов'язанні з польсько-українським конфліктом за політичне домінування у Східній Галичині користувалися особливою увагою з боку Р. Дмовського. Це було пов'язано не в останню чергу з тим, що лідер ендеції дуже вороже, майже хворобливо, ставився до українського питання в Східній Галичині, вважаючи її терени сферою винятково польських національних

інтересів на підставі історичної легітимності, опертій на тяглість історичної традиції, а також «вищості» польської нації та культури порівняно з «нижчою», «біднішою і лінивішою», «не розвиненою політично» українською [204, с.35-36].

Не зупиняв войовничий характер гасел лідера ендеції і факт того, що чисельно українці домінували у східногалицькому регіоні. Так, 1900 р. у східних районах Галичини мешкало 4 735 477 осіб, що складало 64,73% від загальної чисельності населення регіону. За даними офіційної австрійської статистики, 62,5% з них були українцями, 33,7% – поляками і 3,7% – німцями. Відповідно до мовних ознак у Східній Галичині проживало: 2 987 820 (63,09%) українців, 1 548 886 (32,7%) поляків і 175 492 (3,7%) німців [269, с.222-223]. Водночас, якщо брати до уваги статистичні дані, наведені Л. Василевським, то ми бачимо, що, у 1880 р. кількість етнічних поляків у Східній Галичині складала 1 076 145 чол. (28,1%), у 1890 р. – 1 338 899 чол. (31,2%), у 1900 р. – 1 611 591 чол. (33,5%), у 1910 р. – 2 114 792 чол. (39,7%) [404, с.112]. Отже, на боці аргументів Р. Дмовського щодо домінування польського етнічного елементу у Східній Галичині виступав фактор постійного збільшення польської етнічної присутності у цьому регіоні.

Втім, по-перше: слід не забувати про еміграційний чинник, адже на початку ХХ ст. еміграційні процеси серед українського населення Галичини різко прискорились у бік зростання: якщо у 1890-1900 рр. з регіону емігрувало 78 тис. українців, то за десять років ХХ ст. ця цифра склала вже понад 224 тис. чол., а за іншими даними – 478 тис. чол. [269, с.250]. По-друге: як доводив відомий український історик М. Грушевський наведені цифри австрійської статистики спотворювали дійсне співвідношення етнічних груп регіону, оскільки при оцінці офіційних статистичних даних:

1) австрійська статистика не виділяла євреїв в окрему національну групу, а залічувала їх до категорії поляків; тобто євреїв розглядали не за національною ознакою, а за віровизнанням;

2) за конфесійною ознакою до категорії поляків відносили також звичайно і русинів (українців) римо-католицького віросповідання, хоча за національністю вони залишалися русинами;

3) результати статистичних досліджень можна певною мірою вважати не зовсім об'єктивними, оскільки вони спотворювалися в бік пануючої національності, тобто польської. Адміністративна влада регіону, складена переважно з поляків, була заінтересована у перебільшенні ролі польського елемента [190, с.206].

Безумовно, можна стверджувати, що у політичній програмі лідера ендеції литовсько-українська проблематика посідала важливе місце й ставився він до неї дуже ретельно. Р. Дмовський зазначав, що в тодішньому польському істеблішменті розвилось дуже багато «спеціалістів» з розв'язання литовського і українського питань. Але всі вони, на його переконання, роблять поверхневі висновки у своїх прагненнях і роздумах щодо шляхів виходу зі складної ситуації на східних кресах і в міжнаціональних відносинах поляків з литовцями і русинами, тому що: «Той, хто вирішує питання тільки на папері, ніколи не зустрічає труднощів...», і таким чином, продовжував він: «політична програма, така, як ми розуміємо ... не може бути... заснована на припущеннях..., програма має виходити з існуючого статус-кво і вказувати напрямок акції з погляду суспільних інтересів, відповідно до того, як партія той інтерес розуміє» [48, с.611-612].

У циклі статей «Листи варшав'янина в Галичині» (1897 р.) Р. Дмовський, виходячи з твердження, що «...існування русинського руху є фактом великого значення, цей рух дуже сильно відбивається на галицькому житті... русинський рух є явищем повчальним...» [70, с.151] вперше поставив перед своїми співвітчизниками чітку і далекосяжну мету стосовно подальшої долі польсько-українського протистояння в регіоні: «нашим обов'язком є ... розв'язання русинського (українського) питання» [71, с.173].

Керманіч вшехполяків проаналізував характер непростих польсько-українських взаємин в Галичині і дав власну оцінку діяльності українського

руху. Отже, на думку Р. Дмовського, визнаючи важливість потенціалу Галичини, поляки, як правило забувають про те, що «половина населення цього краю не є власне польським, і сьогодні для Польщі в національному плані не представляє велику цінність. Дві третини території краю в етнографічному плані становить Русь – більшість населення там є русинське, поляки принаймні складають меншість або більшість до неї в суміші і більшу частину християнського населення міст... Червона Русь також не є краєм позбавленим цінностей для польського національного життя, але, з іншого боку, цей край ніколи не був в тій мірі польським як Бретань або французький Прованс, тому що в короткий проміжок часу розділяв з Польщею спільне державне існування, не так тісно був пов'язаний політично з відповідними польськими землям» [70, с.151].

Підкреслюючи австрійські корні появи українського національного руху в Галичині, Р. Дмовський натомість застерігав, що це була основна, але не є єдина першопричина. На його переконання, «люди, котрі не хочуть визнати права русинського руху, звикли говорити, що пан [Франц фон] Стадіон придумав русинів – це вирок, який має тільки цінність жарту... без допомоги австрійського уряду русинський рух також би розвинувся, але, можливо, трохи пізніше і в дещо іншій формі» [70, с.152].

Іронічний скептицизм викликало у Р. Дмовського «помилкове» прагнення поляків шукати союзу з українцями. Він стверджував, що «завжди інтересувався психологією русинського руху, психологією людей, котрі себе уявляють представниками «русинського народу». Натомість, на думку лідера ендеків, русинів не можна міряти однією міркою з поляками і «приписувати їм звідси почуття, думки, ідеали, яких вони не мають і мати не можуть... Ми або жадали від русинів, щоб вони були таким ж патріотами польським, якими ми є... або переконували себе і їх, що мають вони такий патріотизм руський, як ми польський... або врешті хотіли би, щоб кожен з них народився з якимось федеративним польсько-руським патріотизмом, який ніколи не існував, розвинувся не міг і на вироблення якого потрібно цілий історичний період при певному окресленому політичному устрою» [70, с.151-152].

Головною причиною не порозуміння поляків та українців у політичній площині, на переконання ідеолога ендеції, був багатовіковий брак у самих українців їх власної національної держави, нестача історичного досвіду управління такими складними суспільними організаціями як держава та, нарешті, брак державно-політичної традиції серед українців. Для Р. Дмовського українець – це насамперед примітивна істота, яка «не має ані почуття тієї політичної індивідуальності, яка тільки роками державності може бути вироблена, ані ясної свідомості своїх окремих політичних потреб, задовольнити які він зміг би тільки у «вільній Україні», але навіть не може вибрати собі, як та вільна Україна мала виглядати – його ідеал – це загальні фрази, яким життя не дало змісту і які повстали проти наслідування» [71, с.173]. І тому, «русин, який так само тужить за вільною Україною, як я за незалежною Польщею, є добровільним або мимовільним актором, який мене тільки бере за приклад» [71, с.173].

З огляду на це, він застеріг своїх співвітчизників від марних надій на те, що український національний рух колись стане противагою російському впливу в Галичині. На його думку, сподівання поляків на федерацію з незалежною Україною «від Карпат до Дону», завдяки чому було б можливе геополітичне послаблення Росії, були б даремними і нездійсненими [71, с.172].

Значну роль в загостренні польсько-українського протистояння в регіоні, на думку лідера вшехполяків, відігравала українська інтелігенція, яка «не вважає себе поляками, і навіть вороже налаштована до Польщі...» [70, с.151]. Критикуючи її, він досить образливо зазначив, що «інтелектуальна культура русинської інтелігенції винятково низька» і за духом своїм вона радикальна [72, с.197]. Характеризуючи освітній рівень підготовки місцевого українського населення, Р. Дмовський наголошував, що «...заслуги русинської освіти... скромні» і «прочитавши за шкільною лавою том Шевченка, брошуру Драгоманова і кілька новел Івана Франка... ці люди потім нічого не читають...». Але все ж таки визнав, що «освіта серед руського люду поволі прогресує...» [72, с.196].

Узагальнення, зроблені на основі цього аналізу, дозволили Р. Дмовському відверто запропонувати своїм співвітчизникам єдиний і найкращий варіант вирішення цивілізаційного польсько-українського протистояння у Східній Галичині, який полягав у запозиченні французького досвіду асиміляції автохтонного населення таких провінцій Франції як Прованс, Бретань (кельтів) чи Ельзас-Лотарингія (німців) [71, с.174].

Підсумовуючи необхідність вирішення українського питання в регіоні, Р. Дмовський зауважив, що ані українці ані поляки досить безвідповідально ставилися до його існування. Він підкреслив: «русинський рух в Галичині немає джерела в одному питанні, але в декількох питаннях, які повністю переплітаються один з одним так, що самі керівники руху, люди втім, переважно зі слабкими головами, не вміють відокремити одне від іншого. Така ж сама помилка робиться з польської сторони... Поляки ж навіть не намагаються уявити собі, яким буде майбутнє цього винятково важливого для всього суспільства питання» [70, с.153].

Подальшу антиукраїнську риторику лідер вшехполяків закріпив у своїй відомій праці «Думки сучасного поляка» («Myśli nowoczesnego Polaka»), яка була надрукована протягом 1902 року на шпальтах часопису «Przegląd Wszechpolski». В цій роботі автор виклав основні принципи своєї політичної концепції і представив своє бачення польського націоналізму, що спирається на власні національні інтереси і політичний реалізм. Р. Дмовський підтримав тезу, що польська нація має перестати бути слабкою та пасивною. Саме занепад польської держави у XVIII ст. хоча і сприяв виникненню і розвитку польського націоналізму, він також створив сприятливі умови для «ненависних» до усього польського руського (українського) і литовського націоналізмів в Австрії і Російській імперії відповідно. Обидва руху виникли штучно за допомогою урядів Австрії і Росії, з метою суттєво послабити польський сепаратизм в названих імперіях [43, с.246-247].

І тому, на думку Р. Дмовського, поляки, щоб позбутися своїх лінощів і повернути собі статус історичної нації, мають право розширювати територію

своєї національної діяльності, не звертаючи до уваги, чи це комусь подобається чи ні. Прикладом для них має слугувати енергійна політика Німеччини стосовно загарбання власне етнічних польських земель. Таким чином, якщо для німців об'єктом експансії є польські землі, то для поляків, якщо вони хочуть бути дійсно історичною нацією, потрібно ввести наступ на українські і литовські землі. Ці землі, стверджував Р. Дмовський, є «історичним полем нашої національної експансії, де польська культура кількох віків досягнула великі здобутки... Випустивши з під впливу польської культури і втративши тим самим східні литовсько-польські простори, ми відніmemo велику частину давньої нашої території...» і кілька мільйонів поляків [76, с.830-831]. Цією заявою, лідер ендеції відверто задекларував ідею «інкорпорації», тобто приєднання українських земель до Польщі.

У контексті вищевказаних планів, лідер ендеків застерігав поляків від поступків українцям, бо це, на його переконання, закінчиться тільки поразкою співвітчизників і втратою ними України. Р. Дмовський пропанував своїм співвітчизникам додержуватися повної безкомпромісності у взаєминах до українців. Останні, в свою чергу, незважаючи на існування перманентного польсько-українського конфлікту, мали б отримати також чималий зиск – нарешті, на історичній сцені Європи з'явився би новий сильний і самостійний гравець – український народ, згуртований у виснажливій боротьбі з поляками. Натомість, брак такого конфлікту зробила б українців лінивими і рано чи пізно хтось «енергійніший від нас (поляків) положить на них свою руку» [75, с.584].

Таким чином, Р. Дмовський запропонував полякам у своїх взаєминах з українцями намагатися досягти двох основних завдань: або спробувати, наскільки це можливо, асимілювати українців або зробити з них сильну самодостатню націю, яка буде здатна «... боронити свою самостійність не тільки супроти нас, але й супроти росіян, здібною боротися за неї і таким чином бути нашим союзником у боротьбі з Росією... Коли українці мають стати поляками, то треба їх полонізувати» [75, с.583-584]. Прикладами безболісної асиміляції, на думку Р. Дмовського, була литовсько-руська шляхта, яка

потрапила в XV – XVI ст. під польський культурний вплив і дуже швидко полонізувалася [43, с.95-96].

Втім, така принципова позиція стосовно українців не завадила лідеру ендеції у своїй книзі, в черговий раз, виказати себе великим прибічником гуманізму. Р. Дмовський у лицемірній формі похвалявся, що у випадку якби він «на галицькій Русі зустрів би вчителя-поляка, який переслідує дитину за то, що вона є руською дитиною, по-руські розмовляє, то відчував би до нього не меншу огиду, котру будить в мені московський і прусський педагогічний каналія» [43, с.205-206].

Втім, на відміну від гучних заяв провідника ендеції, наприклад таких, що вся польська політика щодо «українського питання» у Галичині є всього на всього «гуманітарним продаванням Польщі» [247, с.97] реальний стан речей був зовсім інший. Так, згідно статистичним даним у 1902 р. на потреби польської культури в Галичині австрійська влада витратила 333 050 крон, тоді як на українські майже в 10 разів менше – 35 900 крон. Якщо у 1903–1904 навчальному році в Галичині діяло 49 гімназій і реальних училищ, то лише 4 з них були українськими, а 43 – польськими і ще 2 – німецькими [269, с.250]. У 1897-1898 рр. у краю відповідно функціонувало 3 українські гімназії і 27 польських [392, с.87]. Якщо ж брати абсолютний показник щодо забезпечення українців школами, то у Східній Галичині одна школа функціонувала для кожних 820 тис. українців (при цьому майже 55% українців навчалися чужою мовою) і 30 тис. поляків [269, с.250].

Зазначимо, що агресивна концепція лідера ендеції щодо шляхів розв'язання українського питання, не залишилась непоміченою вітчизняними дослідниками і політичними опонентами Р. Дмовського. На думку українського історика М. Андрусика, провідник польської націонал-демократії у своїй фундаментальній книзі мав на меті обґрунтувати тезу, що поляки мають перетворитися на потужну і монолітну націю, на зразок німецької, при цьому українцям відводилась роль другого плану: або вони повністю полонізуються або виконують функцію «гнійника» у тілі Росії [4, арк. 9-12]. Інший відомий

вітчизняний дослідник – М. Лозинський дійшов до висновку, що Р. Дмовський сповідував насилля поляків над українцями як своєрідну «педагогічну місію», яка мала на меті допомогти останнім у їх прагненні стати самостійними [247, с.47]. Цієї ж думки дотримувався лідер польських соціал-демократів Галичини І. Дашинський (1866-1936). У своїх спогадах, він зазначав, що Р. Дмовський «винайшов у ставленні до українців цікаву, хоча і варварську теорію, що треба їх так дуже пригноблювати, щоб вони або денационалізувалися, або загартувалися у боротьбі і стали нацією» [132, с.9].

Можливо у такій природній для націоналіста спосіб, постійно використовуючи образ «свій-чужий» [340, с.66], постійно створюючи образливий стереотип українців, лідер ендеції намагався підготувати психологічне підґрунтя для безболісного відокремлення поляків і русинів один від одного, адже як визнавав відомий лідер галицьких ендеків С. Гломбінський (1862-1941): «Фактично до кінця ХІХ ст. поляки не могли вирішити, чи мають вважати і трактувати Русинів як окремий народ, чи як простонародний відлам польського народу.... Рішення з польського боку не було легким, бо визнання Русинів окремим народом суперечило всій польській традиції» [135, с.42]. Саме тому, цей відомий ендецький діяч, у своїх політичних поглядах, дотримувався принципової позиції, що «немає українського народу, а існує русинський люд», який здавна жив на східних територіях Польщі і є частиною польської нації, тільки мовить по-русинські [392, с.83].

Підкреслимо, що ідеї Р. Дмовського, викладені у його «Думках сучасного поляка» тісно перепліталися з політичними міркуваннями іншого видатного ідеолога ендеції З. Балицького, який у своїй праці «Національний егоїзм у відношенні з етикою» (1903 р.), визнавав національний егоїзм найвищим етичним законом для усіх членів нації. Підкреслюючи вищість польської нації і її чесноти, З. Балицький закликав поляків ставитися до українців, як до «внутрішнього чужого племінного елемента, що має право розвивати власними силами окремішності своєї культури, але не як до нації, з якою можна бути в федеративному союзі» [302, с.77-78]. До того ж він стверджував, що українці

становлять тільки «окрему племінну групу східнослов'янського племені, але вони ні є і ніколи не будуть ані нацією, ані окремий державним елементом, вони навіть ні є елементом, на якому б як не будь могла б міцно опертися державність з огляду на властивості свого характеру» [392, с.82]

Ідеї Р. Дмовського щодо включення українських земель до складу майбутньої Польської держави були частково перейняті у засновника геополітичної думки ендеції Яна Поплавського, який окреслив лінію максимальної польської територіальної експансії на сході і обмежив її просування природними географічними межами. Для Я. Поплавського ідея відтворення історичної Польщі не була самоціллю. Він доволі прагматично додержувався думки, що «без сумніву, майбутня незалежна Польща не повстане ані у тих кордонах ані у тій історичній формі, в якій існувала Річ Посполита у 18 столітті» [383, с.93]. Я. Поплавський дотримувався погляду, що у цьому світі не має жодної цивілізаційної країни, в якій би політичні кордони співпадали би з етнічними, адже на таких прикордонних територіях завжди співіснують два або три народу [365, с.253]. Для нього територіальний простір майбутньої польської держави визначався, як край «між Одером і Дніпром, між Балтикою і Карпатами і Чорним морем» [416, с.57]. Загальну площу польського цивілізаційного впливу Я. Поплавський оцінював приблизно у 850 000 км², на якій мешкало 47,5 млн. чол. (станом на 1901 р.). При цьому площа самої держави має становити біля 790 000 км² з населенням у 46 млн. чол. [362, с.191]. На відміну від своїх однодумців по партії – З. Балицького і Р. Дмовського, Я. Поплавський не виключав, що новостворена Польща могла б існувати у вигляді федеративному утворення, заснованого на засаді «рівноправності народів». Правда під цим поняттям «духовний батько сучасної польської політики» [139, с.61] розумів не повноцінне правове зрівняння двох чи більше народів, що відрізнялися між собою різним рівнем культурного і політичного розвитку, а лише можливість забезпечення кожному із цих народів всебічного розвитку і використання ним однакових громадянських прав з пануючою нацією, тобто польською. Федеративна Польща могла би існувати, а

лише при умові, якщо польська культура у цій державі буде домінуючою у всіх сферах державних інститутів [385, с.150-151]. На сході «...метою політичної польської колонізації, – писав Я. Поплавський, – є протидія сепаративним устремлінням русинів, підкреслюючи той факт, що Східна Галичина переважно належить до польсько-руського краю» [416, с.44].

Я. Поплавський, як і більшість ендецьких ідеологів, спершу принципово заперечував існування «українського питання», а польсько-український антагонізм швидше нагадував йому «гайдамацькі бунти і вбивства, ніж приклад свідомих національних і політичних прагнень» [392, с.83]. Але на початку ХХ ст. і він був вимушений визнати факт того, що «українське питання, яке до недавнього часу майже винятково соціальний, класовий і в певній мірі релігійний характер, стає політично-національною справою» [307, с.123]. Я. Поплавський допускав можливість часткової національної асиміляції русинів і білорусів. На його переконання русини, а галицькі русини особливо, ніколи не мали ані почуття патріотизму ані політичної чи культурної самосвідомості. До того ж він був впевнений, що з політичного і духовного погляду русинської держави, українсько-русинської ніколи не було і не буде. А сам український рух затиснутий між Росією і Польщею, скоріш за все остаточну перевагу віддасть на користь росіян і тому зиску полякам від співпраці з українцями чекати даремно [416, с.86].

Втім, на думку сучасних польських дослідників А. Вонтори і Т. Кулак, Я. Поплавський заперечував можливість повної колонізації українців [422, с. 57; 362, с.202-203]. Адже за його підрахунками, у разі створення польської держави у ній мешкало б приблизно 15-16 млн. українців, тобто кожен третій громадянин Польщі був би українець. З огляду на це асимілювати таку величезну чисельність було б просто не реально. Крім того, для протидії українським національним змаганням у Східній Галичині Я. Поплавський пропонував своїм співвітчизникам шукати союзу з румунами, які теж були зацікавлені у придушенні українського руху в Буковині.

Окремо варто згадати приватну розмову Р. Дмовського з відомим польським поетом і ендеком Здзіславом Клеменсом Дембіцьким (1871-1931), що відбулася на зламі XIX – XX ст. Згідно зі спогадами З. Дембіцького, лідер ендеції досить скептично оцінив долю українського питання, зауваживши, що рано чи пізно воно утоне в російському морі, тому що імперіалістична Росія ніколи не вгамується, поки не захопить Східну Галичину і вона ніколи не відмовиться від України, адже «без України не було б Росії. Відокремлення від неї України – це відсікання її від комори, яка в роки неврожаю годує центральні губернії, це також відсікання її від Чорного моря, яка веде шлях не тільки до Константинополя, а й на Кавказ, до Баку, до нафти» [134, с.80]. Сам Р. Дмовський назвав ідею існування самостійної України – «обманом і на додаток обманом австро-німецького виробництва», а самих русинів зневажливо зарахував до «кепського різновиду поляків» [134, с.79-80]. Підсумовуючи, лідер ендеції схилився до думки, що «наш польський інтерес не лежить в утворенні незалежної України, але він у тому, щоб Росія ніколи не перетинала Збруча, ніколи не переходила сьогоднішній кордонний стовп зі сторони Поділля і Волині» [134, с.81].

Вартий уваги той факт, що погляд Р. Дмовського на вирішальний вплив українського питання у сфері геостратегічних інтересів Російської імперії на зламі XIX – XX ст., спирався на тверезий і прагматичний розрахунок. Згідно з основними економічними і демографічними показниками, на початку XX ст. дев'ять українських губерній Російської імперії (за переписом 1897 р. населення яких складало 23,4 млн. осіб) були одними із найрозвиненіших у господарському відношенні регіонів Росії. На території Наддніпрянської України, яка посідала в промисловому виробництві імперії друге місце (після Центрального району), була сконцентрована чимала частина економічного потенціалу держави: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район. В російській Україні, де була розташована п'ята частина індустриальних підприємств імперії, вироблялося близько 15 %

загальної вартості загальноімперської продукції. З окремих галузей економіки показники були набагато вищими: у 1913 р. Наддніпрянська Україна забезпечувала 72,3 % загальнодержавного видобутку залізної руди, 78 % – кам'яного вугілля, 69 % виплавки чавуну, 58 % – сталі, 57 % виробництва прокату, 50 % – сільськогосподарських машин і 40 % – паровозів [188, с.16].

Наведені статистичні дані яскраво свідчать, що втрата контролю над Україною з її величезним економічним потенціалом і привабливим географічним місцезнаходженням означала б для тогочасної Росії автоматичну втрату статусу великої держави і економічний занепад.

Думку, що Росія в жодному випадку і не при яких умовах не захоче втратити українські землі, Р. Дмовський дотримувався усе своє довготривале політичне життя. Пізніше, вже в роки існування II Речі Посполитої, він у книзі «Польська політика і відродження держави» (1925 р.) висловив своє бачення цієї причини: «Ми розуміємо, що займаючи балтійські землі з Ригою і берег Чорного моря з Одесою, Росія не зможе погодитися на кордони 1772 року. Для того, щоб твердо стояти на цих двох морях, які належали її політиці, вона має мати не тільки морське узбережжя, а й Hinterland (внутрішні території)» [64, с.32].

Загалом плідотворна публіцистична діяльність Р. Дмовського наприкінці XIX – на початку XX ст. заклала доволі розлоге теоретичне та ідеологічне підґрунтя для створення міцного фундаменту політичної концепції лідера ендеції стосовно шляхів вирішення українського питання. Пізніше шовіністичні погляди ідеолога ендеції перетворилися у реальні політичні кроки, що були скеровані ним проти України і українських визвольних змагань у доленосні 1917-1920 рр.

Бурхливий розвиток подій, що охопив Галичину початку XX ст. став тому яскравим підтвердженням. Суттєвий вплив на подальшу ескалацію польсько-українського конфлікту в регіоні спричинив страйк українських галицьких селян влітку 1902 році, в якому взяло участь понад 100 тис. чол., а кількість тільки заарештованих склала понад 4 тис чол. [267, с.64]. А незадовго перед тим, у травні і червні 1902 р. у містах Львів і Перемишль відбулися виступи

польської націоналістично налаштованої молоді [6, арк.1-7]. Крім того, виявом чергового загострення міжетнічних взаємин стала спроба українців створити окремий національний Львівський університет [229, с. 49]. Поступово у Галичині набирав оборотів український протестний рух за реформування виборчої системи краю. Події 1902-1903 рр. в котре продемонстрували непримиренність позицій поляків і українців у національному питанні. Як відмічали сучасники, в цей період «українська справа вийшла на перший план у внутрішньому житті Східної Галичини» [308, с.436].

До цього часу, очолювана Р. Дмовським польська правниця, будуючи свою державно-політичну програму на антиукраїнських гаслах, поступово почала посідати лідерські позиції серед місцевих поляків і продовжувала посилювати свій вплив у Галичині, яка ще у 1900 р., на думку лідера ендеції, «ще не стала полем нашої діяльності у тому значенні, як Королівство (Польське)» [353, с.73]. Вже, на серпневому з'їзді 1900 р., націонал-демократи зробили заяву про те, що будуть і надалі боротися з визвольними змаганнями українців, які стали на заваді втіленню у життя крайових і національних інтересів «вшехполяків» [267, с.69].

Важливість українського чинника для консолідації політичних сил поляків яскраво продемонструвала стаття Р. Дмовського «Напівполяки» (1902), де автор намагався привернути увагу тим, що «в останній рік руські справи у Галичині винятково сприяли до виявлення у цілій Польщі розколу громадської думки, виступаючого вже кілька років, все більше виразним і одним з найбільш важливих, найбільш значних, можливо, по наслідкам явищем нашого життя. Руське (українське) питання стало так би мовити пробним каменем відчуття національної солідарності у нашому суспільстві» [123, с.93].

Доречно зазначити, що на рубежі ХХ – ХХ ст. крім безпосередньо українського національного руху на шляху до політичного домінування у Галичині націонал-демократи на чолі з Р. Дмовським мали багато могутніх і впливових конкурентів серед місцевих польських партій. До них належали: людовці, соціал-демократи, політичні угруповання консерваторів – краківські

(«станьчики») і східногалицькі («подоляки») [257, с.7]. Кожна із вищеназваних партій мала власний проект щодо розв'язання «українського питання» і всі вони у своїх міжпартійних суперечках активно використовували «українську карту».

Антиукраїнські настрої і одночасно з цим активізації польського національного руху вилилась у проведенні під керівництвом ендеції загально-польського «національного» з'їзду, що відбувся у Львові з 31 травня по 1 червня 1903 р. На нього з'їхалися близько 800 делегатів від різних польських політичних сил з усіх поділених польських земель, за винятком соціал-демократів і станьчиків, які вирішили не брати участі в ньому. До складу керівного комітету з'їзду був обраний і Р. Дмовський. За час проведення зборів він підготував і виступив з двома докладами: «Про турботу над емігрантами за океаном» і «Середня школа стосовно потреб суспільства» [423, с.20]. У першому рефераті автор вимагав від австрійської влади виділення додаткових бюджетних асигнувань для поляків-переселенців у Східній Галичині, а також надання підтримки польському населенню, що емігрувало в Америку. У другій доповіді Р. Дмовський висловив ідеї щодо активного національно-патріотичного виховання польської молоді [259, с.74-75].

На з'їзді, робота якого проходила під яскраво вираженими антиукраїнськими гаслами, Галичину було проголошено «польським П'ємонтом», тобто центром об'єднання усіх польських земель. Натомість, в поглядах на українське питання серед польських політичних сил регіону виникли певні розбіжності. Подоляки, національні демократи й людовці виступили за активну боротьбу з українськими страйкуючими. Соціал-демократи, навпаки, підтримали страйкуючих. А краківські «станьчики» зайняли помірковану та врівноважену позицію по даному питанню, намагаючись порозумітися з українцями для збереження польської домінації в регіоні.

Восени 1903 р. у статті «Завдання галицької політики» (вересень 1903 р.) Р. Дмовський розкритикував ставлення своєї політичної сили до ситуації

навколо останніх подій у Галичині, її слабкість і не принципівість у деяких питаннях, і зазначив, що це тільки на руку соціалістам і русинам, які «збільшують політичну анархію в краї і шукають підтримку у Відня», з метою позбавити Галичину її польського характеру [92, с.647].

Згідно з рішенням з'їзду у Львові ендеки у програмі, проголошеній у жовтні 1903 р., відмовились від будь-яких поступок на користь народів колишньої Речі Посполитої і виступили за збереження під Польщею всіх земель, заселених поляками [67, с.724]. Автор програми – Р. Дмовський, виходячи з принципів, що найкращою обороною власних національних інтересів є безперечно наступ, висловив припущення, згідно з яким починати захист цих самих інтересів потрібно заздалегідь і бажано на чужих територіях, не чекаючи, коли інші національні рухи першими перейдуть у наступ проти поляків. Отже, «...навіть у тих випадках, коли сепаратистський рух місцевих народностей посідає сьогодні помітну завойовницьку силу, маючи насамперед витоки у попередній моральній слабкості польського суспільства, немає виправдальних припущень, що він викажить тим самим силу, яка розчавить підтримку з боку загарбницьких держав культур наших ворогів. Якщо зараз, поступившись кресами, ми пристосуємо підґрунтя для зростання в цих областях ворожих нам загарбницьких культур, то тим самим ми сильніше підготуємо, безпосередньо їх натиск на корінні польські землі і поставимо все наше національне існування у найбільшу небезпеку» [67, с.732-733].

Найбільшим небезпечним ідеологічним супротивником ендеків у Галичині став табір «краківських консерваторів», багато років одним із лідерів якого був Міхал Бобжинський (1849-1935) – відомий польський історик, яскравий представник краківської історичної школи, науковець, а в політиці – прибічник досягнення компромісного *modus vivendi* з українцями [243; 278]. Він належав до обмеженого кола впливових польських політиків, які визнавали факт пріоритетності врегулювання взаємовідносин з українцями шляхом обопільних поступків. В умовах посилення антиукраїнських настроїв у середовищі галицьких поляків, М. Бобжинському довгий час вдавалося

відстоювати позицію пошуку компромісної угоди з українцями. Загалом краківські консерватори дотримувалися поглядів, що в багатонаціональній Галичині, польським партіям не слід конфліктувати між собою, а потрібно діяти консолідовано – заради відстоювання пріоритетності загальнонаціональних інтересів

В основі взаємовідносин ендеків з краківськими консерваторами лежала конфронтація, тому що між політичними силами були глибокі принципові ідеологічні і політичні розбіжності. Найважливішою причиною ворожого ставлення до ендеції було побоювання консерваторів втратити свій політичний вплив. Станьчики засуджували націоналістичну ідеологію «вшехполяків», звинувачували їх у симпатії до Росії і в антисемітизмі. На думку, М. Бобжинського, ендеція прагнула за допомогою «національно-визвольного, антиавстрійського патріотизму, а швидше польського шовінізму» залучити на свій бік «натовп» [432, с.202]. Отже, на його переконання, якщо націонал-демократи проповідувала боротьбу з русинами, то польські демократи намагалися досягнути угоди з ними [131, с.41]. Пізніше, у своїх спогадах він зазначив: «Про мою згоду з національною демократією не могло бути й мови. Нас розділяла прірва. Я прагнув порозуміння з русинами, а вони жили з національної боротьби. Визнавали націоналістичну програму, котра для мене як для поляка означала припинення і занапащення всієї нашої багатовікової праці» [130, с.223].

Однією з причин посилення антагоністичних протиріч між станьчиками і ендеками було національне питання, зокрема, українське. Станьчики визнавали право русинів (українців) на етнічну окремішність і готові були йти на поступки українським національним вимогам, адже після підписання угоди 1907 р., як згадував М. Бобжинський: «Політична автономія Галичини захиталася, русини отримали підтримку центрального уряду і незмірно зросли в силі» [179, с.181].

На відміну від Р. Дмовського, який «проповідував, що Польща зобов'язана стати заборолом Росії проти експансії Німеччини... і вона, заради

цього, має відректися своїх литовських і руських провінцій» М. Бобжинський пріоритетним напрямком своєї діяльності вважав кроки, що вели до польсько-українського зближення [193, с.29]. Він був одностайно переконаний, що пропаганда ідей радикального націоналізму і заклики боротися з українцями руйнували хитке національне примирення у регіоні й зводили нанівець усі конструктивні методи врегулювання міжнаціональних відносин. У політичній концепції М. Бобжинського українсько-польське замирення становило нагальну потребу, адже воно дозволяло полякам уникнути непотрібного для їх національних завдань протистояння з українцями і зосередитися на головних пріоритетах [216].

Протягом 1908-1913 рр. зусилля галицьких ендеків, головним чином, були зосереджувані на боротьбі з політикою М. Бобжинського в українському питанні. В цей час, Р. Дмовський знаходився переважно у Росії, але «проукраїнська» позиція лідера краківських консерваторів сприймалися ним негативно і постійно критикувалася. Особливу увагу та занепокоєння викликали у Р. Дмовського намагання русинів отримати завдяки австрійській підтримці автономного статуту Східної Галичини [45, с.1].

У 1914 р. Р. Дмовський у своїй відомій праці «Занепад консервативної думки у Польщі» («Upadek myśli konserwatywnej w Polsce»), присвяченій дослідженню політичної ситуації у Галичині напередодні Першої світової війни, критично засудив ідеологічний партикуляризм станьчиків. Ідеолог націонал-демократії прямо звинуватив своїх опонентів – краківських консерваторів у зраді національних інтересів і у моральній підтримці русинів [89, с.161]. Аналізуючи тогочасні політичні реалії у регіоні, лідер ендеції, прийшов до висновку, що поляки повільно, крок за кроком, втрачають свій вплив у Східній Галичині і скоріш за все опиняться в скрутному положенні, приблизно в такому, як австрійські німці у слов'янських землях Моравії або Крайни, і вони вже не мають жодної переваги над русинами, окрім культурної та економічної. Лідер ендеції звинуватив у цьому недалекоглядну і зрадницьку проукраїнську позицію краківських консерваторів, які на протязі півстоліття

замість оборони польської ідентичності на цих землях займалися встановленням дипломатичних контактів з русинськими (українськими) партіями. Станьчики, на його думку, нехтували інтересами поляків. А їх курс на компромісне вирішення національних проблем не дозволило якісно обороняти місцеве польське населення від натиску руської політики і рутенизації (українізації). Отже, наголошував лідер ендеції: «Якщо ця робота була б розпочата вчасно, русини ніколи б не стали господарями становища до такої міри, а польська ідентичність у Східній Галичині, використовуючи підтримку чинників, що керують крайовими справами, маючи за собою культурну та економічну перевагу, при стихійній тенденції польського селянина переселятися на схід, навіть серйозно виросла б в кількості» [89, с.159-160]. Оцінивши становище компактного проживання польського населення від Верхньої Сілезії до Буковини як загрозливе, Р. Дмовський звинуватив самих русинів у бажанні знищити поляків чужими руками за допомогою непримиренних польських ворогів [89, с.161]. У підсумку лідер націонал-демократів зазначив, що політика станьчиків у русинському питанні «в жодному разі не є консервативною, і яку ми не вважаємо і національною» [89, с.25-26].

Ще одним суттєвим фактором, який вплинув на позицію Р. Дмовського і його партії в українському питанні, напередодні Першої світової війни, стали революційні події 1905-1906 рр. в Російській імперії. Вони не тільки посприяли активізації національних питань і місцевих сепаратистських рухів, а й суттєво вплинули на політичні процеси в Австро-Угорщині і кардинально змінили характер українсько-польських відносин у Галичині [202, с.348-353]. При цьому це сталося завдяки двом чинникам: виборчій реформі до австрійського парламенту (1907) і перемозі русофільської (проросійської) орієнтації в польському суспільстві у російській Польщі.

Стосовно першого фактору, то варто зазначити, що на фоні жорсткої політичної боротьби між поляками і українцями в Галичині, Р. Дмовський залишився цілком задоволеним результатами австрійської виборчої реформи

1907 р., з якої галицькі ендеки отримали чималий політичний зиск. Лідер ендеції наступним чином прокоментував новий виборчий закон, затверджений у січні 1907 р. австрійським цісарем: «Виборча реформа в Австрії, що знищила систему виборів по куріях і встановила загальну подачу голосів, чисельно ослабили польське представництво у віденському рейхстраті, передавши значну частину мандатів Східної Галичини в руки русинів, але з іншої сторони, демократизувала це представництво, надала йому велику життєвість і велику сміливість керуватися в політиці інтересами польського народу» [50, с.20]. До того ж новий закон, на його думку, нарешті, значно послаблював вплив консервативних елементів в Галичині, які раніше у своїй діяльності цілком залежали від Відня.

Натомість, деякі українські дослідники вважали, що саме нова виборча система стала переломним моментом в історії польсько-українських відносин в Галичині. Адже завдяки виборам 1907 р. австрійський уряд, нарешті, визнав існування українського питання, а українці отримали можливість укласти угоду 1907 р., яка значно розширювала їх політичні права в Австро-Угорщині [193, с.18].

Можна натомість вважати, що Р. Дмовський все ж таки мав деяку рацію у своїй оцінці виборчої реформи. Незважаючи на те, що завдяки ліквідації старої куріальної системи зразка 1873 р. і запровадженню в дію нової виборчої системи, представники українських партій отримали можливість досягати своїх політичних цілей легальним конституційним шляхом в австрійському парламенті, ця реформа загалом не виправдала українських сподівань. На виборах до рейхстрату українці отримали 22 місця, москвофіли – 5, а поляки 70 місць [269, с.260]. За іншими даними із 516 мандатів поляки отримали 78, українці – 28 [392, с.91]. Отримавши 16 мандатів, націонал-демократи об'єдналися з лібералами і створили демократичну унію, а головою Польського кола у віденському парламенті став ендек С. Гломбінський [182, с.146].

Зазначимо, що період з 1905 по 1907 рр. став вирішальним не тільки для Р. Дмовського та його однодумців, а й для усього польського політикуму

загалом. В цей час в середовищі польських політичних кіл остаточно сформувалися два основних напрямку зовнішньополітичної орієнтації: проросійський (засновник Р. Дмовський) і пронімецько-австрійський (засновник Ю. Пілсудський).

Починаючи з 1905-1907 р. лідер ендеції почав вважати Російську імперію стратегічним союзником своєї політичної сили [336, с.179]. Перехід Р. Дмовського на проросійські позиції спричинив також початок нового етапу його антиукраїнської політики, яскравим прикладом якої стала співпраця націонал-демократів з представниками москвофільської течії Галичини і участь у неослов'янському русі (1907-1910). Відносна слабкість українського національного руху у Галичині (тоді він був представлений двома ворогуючими між собою основними суспільно-політичними напрямками: москвофілами і народовцями) і активна підготовка Російської імперії політичного ґрунту для анексії Східної Галичини, територія якої завжди вважалася правлячою елітою цієї держави історичними російськими землями, дозволили Р. Дмовському і його табору з користю для себе використовувати «українську карту».

Починаючи з 1902 р., відразу після українських страйків у Галичині, ендеки і найвпливовіша партія Східної Галичини – східногалицькі подоляки (які на відміну від станьчиків займали непримиренну антиукраїнську позицію) вирішили укласти угоду щодо політичного співробітництва, скерованого проти українського визвольного руху. Саме тоді подоляки зблизились з москвофільським рухом, з якими вони зуміли виробити обопільно вигідні відносини на основі збереження консервативних цінностей. Антиукраїнська позиція москвофілів також цілком влаштовувала і ендеків, зокрема у мовному питанні [403, с.176]. На думку Я. Поплавського, галицьке москвофільство не становило серйозної загрози для поляків, бо мало утопічні і нездійснені плани, проте «...москвофільство як ворог національно-руського напрямку є природним союзником поляків на Русі, бо послаблює їх найгрізнішого ворога – український табір... З поширенням впливу ендеків у Східній Галичині цей

погляд здобував собі популярність і став провідною ідеєю в боротьбі польського націоналізму з руським» [193, с.31].

Наприкінці листопада 1907 р., у зв'язку з посиленням німецьким урядом антипольського політики на західно-польських землях: Познанській провінції і Гданському Помор'ї, активізувався загальнослов'янський рух в Австро-Угорщині і в Російській імперії, пізніше отримавши назву неослов'янського. Безпосередньо, від самого початку активну участь у ньому взяв Р. Дмовський, який пізніше приписав ініціативу створення цього руху особисто собі і лідеру чеських націонал-демократів К. Крамаржу, якого він дуже поважав як політика і багато років співпрацював з ним [64, с.100-101]. На перших порах неославізм отримав значну підтримку багатьох польських політичних сил на всіх польських землях, поділених між трьома державами [187, с.226].

Задекларувавши свою особисту всебічну підтримку програмним засадам неославізму Р. Дмовський намагався насамперед за його допомогою подолати польсько-російські протиріччя. Згідно з розрахунками лідера ендеції, поляки за допомогою своєї участі в неослов'янському русі мали реальну нагоду перетворити проблему «польського питання» у загальнослов'янську справу з підвищенням останнього до міжнародного статусу. А це, в свою чергу, мало б стати першим кроком до незалежності [180, с.83-87]. До того ж активна участь поляків новоствореному русі надавала їм можливість підвищити свою політичну вагу і отримати додатковий засіб тиску на російський уряд в напрямі вирішення польського питання [254, с.225-226].

Крім вищезазначених аргументів на користь участі поляків у неослов'янському русі був ще один прихований, а саме – намагання зупинити зростання українського національного руху в Галичині. Доречно зазначити, що тема України в контексті неославізму частіше розглядалося через призму саме польських інтересів, адже за допомогою розігрування «української карти» ендеки шукали шляхи до порозуміння із російським політиками. В обмін на підтримку москвофільської партії Галичини ендеки на чолі з Р. Дмовським розраховували отримати поступки для себе у Королівстві Польському.

У політичних проектах російських неославів українське питання загалом майже не розглядалося. В їх інтерпретації здійснення принципів слов'янської політики означало, переважно, лише ліквідацію переслідувань польської культури. Певною мірою неославізм заклав сприятливий ґрунт для співпраці російських і польських націоналістичних елементів у боротьбі зі спільним ворогом – українським національним рухом.

Невизнання національних українських інтересів неославістами Польщі і Росії підтвердив всеслов'янський Празький з'їзд у липні 1908 р., на який запросили тільки представників з Галичини, головним чином москвофілів. При чому, делегати від галицьких українців мали входити до складу російської делегації, а представниками Наддніпрянської України взагалі було знехтувано. Адже, росіяни на Празькому з'їзді як і раніше не визнавали національну окремішність українців і вважали українців (малоросів) частиною російського народу. З огляду на таку постановку питання – конкретних досягнень для української справи питань на Празькому з'їзді годі було і чекати [187, с.228].

З огляду на такі зухвалі дії з боку російських неославітів, представники України відмовились брати участь у з'їзді і склали спільну «Заяву русинів в справі слов'янської конференції у Празі», що була опублікована в газеті «Діло» за 13 липня 1908 р. Її від імені галицьких українців підписали К. Левицький, В. Бачинський, В. Охримович, Л. Цегельський, від поступових українців із Наддніпрянщини – М. Грушевський. Заява була надіслана голові оргкомітету з'їзду К. Крамаржу і в ній, зокрема були перераховані причини, через які українці бойкотували роботу Празького з'їзду [255, с.313].

Таким чином, на з'їзді єдиними представниками від українських партій стали москвофіли, які забажали від польської делегації на чолі з Р. Дмовським і З. Балицьким визнати наявності у Галичини саме «росіян», які мали б такі ж самі потреби і права, як і поляки з Королівства Польського [402, с.90]. У результаті таємних переговорів російської та польської делегацій була укладена угода, згідно з якою поляки брали на себе зобов'язання «стримувати й поборювати» українських національний рух в Галичині, за що російська сторона обіцяла

задовольнити польські національні вимоги у російській Польщі [98, с.52]. Втім, ця домовленість надалі так і залишилась на рівні декларації і не мала реального політичного впливу. Деякі пункти цієї антиукраїнської за своїм характером угоди були надруковані через кілька років у газеті «Новое время» [144, с.12-13]. За оцінкою відомого польського політичного діяча і українофіла Л. Василевського відверто проросійський неославізм Р. Дмовського, його загравання з москвофілами у Празі щодо Галичини поглибили ще більше прірву між польським і українським суспільствами у регіоні [403, с.182].

Майже через двадцять років після цих подій, у своє виправдання Р. Дмовський, який у реальній політиці дотримувався прислів'я «котре лихо менше, те й вибирають», зазначить, що в той самий час поляки опинилися у складному становищі. Адже з одного боку Відень і Берлін продовжували інтригувати разом з українцями проти поляків, а з другого боку «наш друг і слов'янський союзник» В. Бобринський готувався відірвати Східну Галичину і приєднати її до Росії [62, с.130-131]. Лідер ендеків скаржився на безвихідь свого тодішнього політичного становища, в якому він та його партія опинилися завдяки безкомпромисній позицію представників російських неславістів, які жорстко відстоювали просування Росії на захід до тих рубежів, де звучала руська (з погляду росіян – російська) мова [62, с.127].

В свою чергу, відомий ідеолог українського націоналізму Д. Донцов наступним чином прокоментував цей крок до польсько-російського зближення: «...з пробудженням неісторичних націй, а особливо України, що досі була гноєм для великопольської і великоросійської ідеї, як Польща, так і Московщина мусили б відійти у свої етнографічні межі. Це, здається, зрозуміли вже і поляки, і москалі. Звідси їх *entente cordiale*, звідси москвофільська орієнтація поляків, що завдає стільки клопоту нам... Небезпека з боку неісторичних націй зближає нації історичні одну до одної в цілях оборони *status quo*» [198, с.29].

Незадовго перед початком Празького з'їзду, у квітні 1908 р. у світ вийшла чергова культова і водночас пропагандистська робота Р. Дмовського «Німеччина, Росія і польське питання» («*Niemcy, Rosja i kwestia polska*»), в якій лідер ендеції

грунтовно надав аналіз тогочасної міжнародної ситуації у Європі, що склалася навколо польського питання і виклав свою концепцію відродження Польщі. Як і очікувалося головним лейтмотивом цієї роботи була думка, що «...головною загрозою Польщі залишається боротьба з Німеччиною» [1, арк.138].

Значну увагу ідеолог націонал-демократії у своїй книзі акцентував і на українському чиннику. З початку керманіч ендеції докладно розглянув становище поляків на «східних кресах». По губерніям етнографічна і демографічна ситуація виглядала наступним чином:

1) Ковенська губ. – населення близько 1, 8 млн. жителів. Корінне населення литовське, поляки становлять близько 10%;

2) Віленська губ. – населення близько 1, 9 млн. жителів, змішане. Поляків близько 25%.

3) Гродненська губ. – близько 1,8 млн. жителів. Корінне населення наполовину малоросійське, наполовину білоруське. Поляків понад 30%.

4) Мінська губ. – близько 2, 4 млн. чол., білоруське населення. Поляків – до 10%.

5) Могильовська губ. – близько 1, 9 млн., білоруське населення. Поляків – 5%.

6) Волинська, Подільська і Київська губ. – близько 11 млн. малоросів. Поляки склали на Волині 11%, на Поділлі – 10%, в Україні (Київська губ.) – близько 4% від загальної чисельності [18, с.33].

Далі Р. Дмовський підкреслював, що близько «20 млн. малоросів і 6 млн. білорусів ще не є справжніми росіянами». Натомість, це ще не означало, що вони не могли б ними стати. Проте ці народи можуть відчувати себе і окремими народами. І в цьому сенсі існує відомі «українські» прагнення. Все залежить від того, чи створять для них російська держава і культура таку привабливу силу [18, с.188]. А загалом, українці, як і інші «кресові народи» (білоруси, литовці), прокоментував лідер ендеції представляли всього-на-всього своєрідний «етнографічний матеріал», який нездатний до самостійного існування, бо неспроможний витворити власну культуру. А отже, рано чи пізно, ці етнічні

спільноти будуть неодмінно поглинені цивілізаційним впливом Росії або Польщі [50, с.261].

Даючи оцінку поглядам Р. Дмовського, викладеним у вищій зазначеній роботі, відомий український історик Д. Дорошенко з деяким з сумом підвів підсумок: «У своїй останній праці він не забуває згадати про нас, звичайно, не «підлим, тихим словом»... його фантазії не укладаються в факти дійсного життя, часто густо здобувають зовсім не відповідні образи і то найчутливішим способом» [2, арк.324].

Вагому роль у зриві політичних планів Р. Дмовського щодо використання неослов'янського руху на користь ендеції і у його спробах досягнути польсько-російського порозуміння у III Державній Думі відіграв як це не дивно також український чинник – Холмське питання. Активна діяльність російського уряду і думської більшості у напрямку відокремлення від Королівства Польського 11 повітів Люблінської і Седлецької губерній безпосередньо призвели до відходу Р. Дмовського від неослов'янського руху (до переліку цих причин можна також додати анексії Австро-Угорщиною восени 1908 р. Боснії і Герцеговини і відмову галицьких ендеків на чолі з С. Гломбінським визнати проросійський курс Р. Дмовського) [255, с.309-316].

Навесні 1909 р. уряд Столипіна вніс до Державної Думи проект відокремлення Холмщини від Королівства Польського і перетворення її в окрему губернію. Таким чином росіяни намагалися заздалегідь підготуватися до вирішення статусу «етнографічної» Польщі у випадку надання полякам автономії і встановлення національно-державного кордону між Росією і Польщею [269, с.159-160]. Польська громадськість розцінила цей акт, як «четвертування», тобто як четвертий поділ Речі Посполитої.

Польське Коло на чолі з Р. Дмовським не змогло заблокувати цей проект у парламенті. Втім, процес розгляду питання щодо відокремлення Холмщини у Думі затягнувся на два з половиною роки і закінчився перемогою російського уряду прийняттям 5 (18) квітня 1912 р. законопроекту. Довготривала «боротьба двох націоналізмів», як окреслили російські кадети Холмське питання у Думі

стала ще одним доказом неефективної парламентської тактики Р. Дмовського і сприяла поразки його проросійського курсу напередодні Першої світової війни [438, с.161].

***

Отже, можна стверджувати, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ставлення Р. Дмовського щодо вирішення українського питання кардинально змінювалося кілька разів. На ранньому етапі своєї політичної діяльності, перебуваючи у лавах ЛП він погоджувався з можливістю відновлення польської держави в межах кордонів 1772 р. на основі федеративного союзу усіх корінних етносів І Речі Посполитої. Пізніше, з середини 1890-х рр. і до середини 1900-х рр. Р. Дмовський *de facto* не вважав «українське питання» якимось головним пріоритетом у своїх політичних програмах, а український національний рух на теренах Наддніпрянської України вважав мало корисним для польських визвольних змагань з огляду на його слабкий політичний і культурний рівень розвитку. Головна геополітична роль наддніпрянських українців у концепції лідера ендеції полягала у тому, щоб вони постійно послаблювали Російську імперію. Водночас Р. Дмовський остаточно відмовився від створення будь якого політичного об'єднання поляків з українцями у вигляді або федерації або конфедерації і остаточно взяв на озброєння відомий принцип О. Лешека Дуніна-Борковського «*Niema Rusi, jest tylko Polska albo Moskwa*» [331, с.202]. З переходом на проросійські позиції у 1905-1907-х рр., він докладав чимало зусиль для боротьби проти української справи, при чому відстоюючи не скільки польські, а власне російські інтереси. Особливою була позиція Р. Дмовського до українського національного руху в Східній Галичині, який він завжди вважав сепаратистським щодо поляків та своєрідним проявом «австрійської інтриги» з метою послаблення польського впливу в цьому регіоні.

3.3. Проблема визначення східних кордонів Польщі в «інкорпораційній» концепції Р. Дмовського в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.)

Новою віхою у подальшому розвитку антиукраїнської риторики Р. Дмовського стали події Першої світової війни 1914-1918 р., що спричинили катастрофічні наслідки для польсько-українських відносин. Ця війна яскраво продемонструвала, що польське і українське питання тісно між собою пов'язані, і розв'язання одного з них без врахування факторів впливу з боку іншого практично не можливо. Адже усі воюючі сторони (країни Антанти і блок Центральних держав) мали свої власні політичні амбіції і стратегічні комбінації щодо майбутнього Центрально-Східного регіону Європи. Російська імперія і Австро-Угорська монархія, до складу яких входили, як польські, так і українські землі робили все можливе, щоб перетягнути на свій бік поляків та українців.

Перша світова війни стала «чудовою» нагодою для втілення у життя політичних проектів Р. Дмовського, адже вона майже повністю виправдала усі його прогнози і прагнення. Саме в роки цієї війни почала викристалізовуватися «інкорпораційна» концепція Р. Дмовського [213]. До цієї війни лідер ендеції готувався довго, тому що за його розрахунками історична перспективність отримання поляками довгоочікуваної державної незалежності мала бути реалізована тільки у разі збройного конфлікту між великими державами світу. Ще за кілька місяців до початку війни, у травні 1914 р. на таємнім з'їзді своєї партії у Відні він пророчо заявив: «Ще в цьому році вибухне світова війна. Польща зобов'язана виступити проти Німеччини, бо тільки у випадку її поразки стане можливим здобуття незалежності й об'єднання» [143, с.81]. До того ж він сподівався на затяжний характер цього конфлікту і мав надію, щоб «ця війна тривала якнайдовше, бо потрібно, щоб минуло багато часу, перш ніж Європа зрозуміє, що Польща має бути незалежною» [143, с.56].

Зазначимо, що для досягнення поставленої мети, Р. Дмовський у роки Першої світової війни зробив величезну за обсягом цілеспрямовану інформаційно-пропагандистську роботу на дипломатичній і міжнародній арені [231]. Початком цього кроку, стало проголошення російським урядом 14 серпня 1914 р. відозви до возз'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої під скіпетром російського царя. Польські націонал-демократи сприйняли цей політичний демарш з боку Росії, як поступку від офіційної влади, спрямовану на поліпшення польсько-російських взаємин. Незабаром, 25 листопада 1914 р. у Варшаві був створений Польський національний комітет (ПНК) на чолі з лідером польських консерваторів З. Вельопольським і лідером ендеків Р. Дмовським, який взяв на себе функцію представницького органу поляків на території Росії [206, с.432].

З початку своєї діяльності ПНК підтримував проросійську політику досить обережно і помірковано, з тим щоб не посварити поляків з росіянами суперечками навколо майбутньої об'єднаної Польщі. Як згадував сам Р. Дмовський, він зробив все можливо, щоб запобігти цей конфлікт на політичному рівні [62, с.226]. Загалом, на протязі 1914-1915 рр. представники ендеції брали досить активну участь у підтримці російських військ на окупованих нею територіях Галичини [10, арк.1-4].

В 1915 р. після окупації німецько-австрійськими військами території російської частини Польщі і зрозумівши, що Росія почала програвати у війні, Р. Дмовський змушений був переорієнтуватися і почати пошук нових зовнішньополітичних союзників. Побачивши ослаблення Російської імперії, яка так і не змогла впродовж усієї війни відтворити ясну програму по польському питанню, лідер ендеків більшою мірою тепер розраховував на допомогу з боку її союзників по коаліції – Великої Британії і Франції.

У листопаді 1915 р. Р. Дмовський залишив столицю Росії Петроград і виїхав до Великобританії, де незабаром встановив контакт першим польським політичним представництвом на Заході – «Центральною Польською Агенцією»

(SAW) у Лозанні (Швейцарія). Пізніше, йому вдалося, нарешті, добитися визнання від офіційного Лондона своєї політичної сили (ендеції) головним представником загально-польських інтересів за кордоном. Серед суттєвих здобутків лідера ендеції на Туманному Альбіоні слід віднести встановлення зв'язків з впливовими анти-ліберальними колами Великобританії, перш за все з консервативним напрямком, очолюваним відомим письменником Г.К. Честертоном і залученням до пропаганди ідей націонал-демократії місцевого часопису «Morning Post» [240, с.44].

Торкаючись проблеми «інкорпораційної» моделі побудови Польщі, доречно зазначити, що вона була представлена Р. Дмовським в деяких офіційних публікаціях, найважливішими з яких були:

- 1) «Меморандум у справі визнання незалежності Польщі» («Memorjał w sprawie uznania niepodległości Polski») від 2 березня 1916 року;
- 2) «Декларація Лозанська» («Declaracja Lozańska») від 11 листопада 1916 року;
- 3) «Питання Центральної і Східної Європи» («Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie») липень 1917 року;
- 4) Декларація Польського національного комітету (Deklaracja Komitetu Narodowego Polskiego) від 15 серпня 1917 року;
- 5) «Меморандум про території польської держави» («Memorial o terytorium państwa polskiego») від 8 жовтня 1918 року;
- 6) «Меморіал, наданий Найвищій Раді Версальської Конференції у Парижі» «Memorial przedstawiony Radzie Najwyższej Konferencji Wersalskiej w Paryżu» від 29 січня 1919 року [338, с.45].

Одним із перших кроків, скерованих на підготовку зондування позиції по «польському питанні» у країнах Заходу, став офіційний візит Р. Дмовського на початку 1916 року до Італії і Ватикану. 25 січня 1916 р. він мав аудієнцію у понтифіка Бенедикта XIV. Втім, результати переговорів Р. Дмовського не задовольнили, оскільки офіційний Ватикан бачив майбутнє польських земель тільки у союзі з Австро-Угорщиною [248, с.263].

У лютому 1916 р., перебуваючи у Лондоні, Р. Дмовський підготував політичний документ «Меморандум у справі визнання незалежності» («Memorjał w sprawie uznania niepodległości Polski») до уряду Росії, який став першим документом польських політиків, що співпрацювали з Антантою і в якому містився постулат про незалежність Польщі [291, с.389].

Лютнева революція у Росії у 1917 р. та подальша ескалація напруження у цій країні змусила Р. Дмовського наприкінці березня 1917 р. підготувати меморандум щодо відновлення польської державності. Цей документ лідер ендеків передав британському міністрові закордонних справ Артуру Бальфуру. Автор меморандуму сподівався, що Велика Британія, меншою мірою ніж Франція заінтересована у відновленні могутності Росії і тому буде більш прихильна до польської справи. Проаналізувавши докладно політичну та військову ситуацію в Європі, Р. Дмовський виклав свою чергову територіальну концепцію, згідно з якою: «Відродження Польщі в її історичних кордонах 1772 р. бодай сьогодні не можливе і не дало б дуже сильної держави» [64, с.525].

Автор меморандуму схилився до думки, що визначити територію майбутньої Польщі на історичних або лінгвістичних засадах практично було не можливо. З огляду на це, основна ставка робилася на простір, де місцеве населення розмовляло б польською мовою і усвідомлювало себе поляками, і було б прив'язано до польської справи. Втім, ця територія не зовсім співпадав з кордонами давньої Речі Посполитої напередодні першого поділу 1772 р. Насамперед, мова йшла про намагання Р. Дмовського приєднати до Польщі західні польські землі, що були захоплені у XIII – XIV ст. Німеччиною та Австрією. На заході до складу Польщі мають увійти польські «історичні землі Познань і Західна Пруссія з Гданськом, потім Верхня Сілезія; південна частин Східної Пруссії» [64, с.525].

З іншого боку, за підрахунками керманіча ендеції, на територіях підконтрольних Росії, що до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої і не були етнічними польськими землями, проживало близько 25 млн. чол., з яких

польська меншість складала від 5 до 35%. З огляду на таку чисельність, цей напрямок територіальної експансії також слід було вважати геополітично важливим для польської справи.

Пізніше, у своїй роботі «Політика Польська і відновлення держави» («*Polityka Polska i odbudowanie Państwa*») Р. Дмовський зазначав, що: «Складність польського питання полягала не тільки в тому, що відбудова польської держави мала проти себе три зацікавлені імперії, а й у тому, що невідомо було, що можна і що потрібно вважати Польщею в дев'ятнадцятому і двадцятому сторіччі. Якби існував якийсь міжнародний трибунал, який міг би видати вирок у нашій справі, ... ми опинилися б у великому клопоті. Потрібно було б сказати не тільки, що хочеться незалежності, але на якій території, в яких кордонах хочеться мати польську державу. Виявилось б, що поляки до відповіді на це питання цілком не готові» [62, с.19; 178, с.587].

Подальшим розвитком «інкорпораційної» концепції лідера польської правниці можна вважати опубліковану у Лондоні в липні 1917 р. англomовну брошуру «Проблеми Центральної і Східної Європи» («*Problems of Central and Eastern Europe*»), в якій автор виклав основні тези щодо розв'язання питання навколо кордонів майбутньої Польщі. Розбудову країни, на думку Р. Дмовського, потрібно було здійснювати, виходячи насамперед з географічних, демографічних, економічних і стратегічних міркувань. Тобто за основу потрібно було брати прагматичний підхід, а не історичні або політичні розрахунки. Зміст брошури доводив, що відроджена польська держава мала би мати населення не менш як 38 млн. чол., з яких етнічні поляки складали би 23 млн. При цьому автор брошури виходив з тих постулатів, що територіально Польща має дорівнювати площі Франції чи Німеччини, а за чисельністю населення – Франції [63, с.344]. Обмірковуючи вирішення проблеми східних кордонів, лідер ендеції, ще раз зазначив, що на північному сході польська держава має обіймати етнографічний литовський ареал, а на південному сході – географічно обмежитися поліськими болотами. При цьому, наголошував

Р. Дмовський, полякам потрібно знайти насамперед компроміс з русинами, адже етнографічні межі обох народів змішалися. Втім, як і раніше, Р. Дмовський позбавив українців національної ідентичності, називаючи їх «малорусинами» і визнаючи українську мову за діалект російської. Провідник польської націонал-демократії стверджував, що само по собі поняття «Україна» означає згідно польській історичній традиції всього на всього «край кресовий» і є насамперед географічним терміном, яким поляки називали малоруські (українські) південно-східні території Польщі [63, с.321], і разом з назвами «українець», «український народ» воно не мали жодної державно-політичної ознаки.

Не зважаючи на таку в деякій мірі заангажовану оцінку, лідер ендеції визнав існування у Східній Галичині потужного національного українського руху. Він підкреслив, що німці ще задовго до початку Першої світової війни вирішили створити незалежну Українську державу під контрольну ним, з метою контролювати узбережжя Чорного моря. Крім того, лідер ендеції побачив сильний сепаратизм українців Австро-Угорщини і польсько-український конфлікт за Східну Галичину, який був інспірований одночасно австрійським урядом і Берліном. І, нарешті, Р. Дмовський зауважив, що тільки створення Польської держави дозволить придушити німецьку експансію в Україні [381, с.56-57].

Зміст документу засвідчує, що загалом до непольських народів, що мешкали на «забраних землях» лідер ендеції поставився досить легковажно. Вважаючи, що поляки становлять не менше 70% на цих землях, він пропонував місцевих німців вважати онімеченими поляками, білорусів – національно несвідомою народністю, литовців – культурно і цивілізаційно близькими до поляків, тобто народом, що не має права на власний суверенітет і державність, а євреїв, взагалі, зарахував до лав чужинців [63, с.343-344].

Як свідчать факти, влітку 1917 р. стурбованість лідера ендеків викликали насамперед питання, що були пов'язані саме зі східними кордонами майбутньої Польщі. Особливо його турбувало складність українського питання. У цьому

плані цікавим є лист Р. Дмовського, адресований у липні 1917 р. до головного представника інтересів ендеків в Наддніпрянській Україні Йоахіма Бартошевича (1867-1938), і якого до речі відомий представник галицьких ендеків С. Грабський (1871-1949) називав «людиною феноменальних здібностей» [136, с.286]. «Дорогий пане Йоахиме! Ми є свідками висунення на порядок денний може найважчої справи, яку бачила Європа – справи української. До нас доходять тут тільки часописні повідомлення. Тому не маємо даних на те, щоб сформуванати собі відповідне уявлення ні про силу, ні про характер руху, ні про територію, на якій він поширений, ні про сутність його ставлення чи то до Росії чи до Польщі, чи нарешті до Німеччини. А це справа першочергового значіння для нашого національного майбутнього. Спекулювання небагато допоможе без потрібних даних.

Здається, війна триватиме ще дуже довго. З одного боку німці досить сильні, а з другого в антантських союзників поглиблюється переконання, що без великої, вирішальної перемоги вони програють політично. Ясна річ, що після розкладу російської могутності, нині, безсумнівного факту, німці стануть володарями цілого Сходу Європи, якщо не виросте для них новий суперник на Сході. Таким успішним суперником може бути тільки польська держава, коли вона буде сильна і в своїй політиці дійсно незалежна.

Однак на те, щоб Польща була сильна і дійсно незалежна, потрібні такі умови:

- 1) щоб мала бодай 30-40 млн. населення;
- 2) щоб мала відповідний простір, на якому швидкий ріст населення швидко підносив би її могутність;
- 3) щоб відсоток поляків серед цього населення був такий значний, щоб польська держава не стала чимось подібним до Австрії, але була польською національною державою;
- 4) в кінці, щоб мала кордони, які забезпечували б їй економічну та стратегічну незалежність.

Велика журба за східним кордоном. Щоб бути назовні сильним, треба нам посунутись досить далеко на Схід, але для збереження внутрішньої сили не можна посуватись за далеко, бо втратимо польський характер держави. З цього погляду північний схід (Литва, Білорусь) для нас безпечніший від південного сходу (Україна). На мою думку для нас було б найліпше мати губернії: Ковельську, Віленську, Гродненську, більшу частину Мінської та Волині, нарешті, ще два повіти Поділля (проскурівський та кам'янець-подільський). Але чи дозволить ріст української справи нам на таке краяння?...» [149, с.6].

Саме тому, Р. Дмовський володіючи інформацією, що Й. Бартошевичем був підготовлений ґрунтовний і ретельний доклад з «українського питання» запросив останнього переслати його до Лондона. З особистого листування відомо, що лідер ендеції цілком покладався на погляди свого представника в Україні щодо цієї проблематики. На жаль, опрацьований Й. Бартошевичем матеріал, який можливо містив цікаву аналітичну інформацію щодо ситуації в Україні в бурхливий на події 1917 р. так і не потрапив до рук адресата. Відповідальний за відправку документів – С. Грабський з невідомих причин так і не зробив цього [306, с. 79-80].

Втім, особиста позиція Й. Бартошевича з українського питання добре відома. На початку 1919 р. під час зустрічі з Р. Дмовським у Парижі він заявив, що «Ніколи не існувало жодної самостійної української держави, як і не було українського народу. Якщо була б заснована незалежна Україна – був би це витвір штучний і нетривалий, і ніс би в собі зародки великої небезпеки для Польщі» [306, с. 223].

Цікаво, що на протязі 1917 року Польський комітет виконавчий (політична організація ендеків в Наддніпрянській Україні, на чолі з Й. Бартошевичем), встигла кардинально змінити своє ставлення до Української Центральної Ради. Так, 30 червня 1917 р. комітет досить «гаряче вітав стремління братнього українського народу до політичного визволення», але вже 12 липня він відмовлявся від співпраці з Центральною Радою і оголосили право

польського народу на внутрішню національно-культурну автономію в Україні [183]. Після проголошення III Універсалу, до цих заяв ПКВ додав ще захист польських соціально-економічних інтересів в УНР, адже універсал скасовував поміщицьке землеволодіння.

Як бачимо з листа до Й. Бартошевича, в якому лідер ендеків практично виклав основні рамки своєї інкорпораційної концепції [321, с.37], у питанні окреслення майбутніх східних кордонів Р. Дмовський був готовий піти на значний відступ від лінії 1772 року. В його варіанті польський східний кордон мав б проходити по лінії другого поділу I Речі Посполитої, тобто в межах кордонів 1793 р. Ця окреслена лідером ендеків межа максимального польського просування на схід, отримала назву «лінії Дмовського». До того ж позначений контур бажаного кордону не був етнічним, а скоріше позначав східну сферу впливу польської колонізації серед місцевого українського і білоруського населення [395, с.100]. Передбачалося, що за допомогою досягнення саме такого територіального контуру, 60% чисельності населення у новоствореній польській державі будуть становити етнічні поляки [408, с.65].

Втім, не отримавши позитивного сигналу з боку Великої Британії, в серпні 1917 р. Р. Дмовський переїхав з Лондону до Парижу, прагнучи, таким чином, досягти підтримки з боку Франції заради утвердження незалежної Польщі. За задумом лідера ендеків, Польща могла б стати геополітичною противагою Німеччині у Центрально-Східному регіоні Європи, зайнявши це місце замість союзника Франції – Росії [412, с.149].

Важливим кроком у напрямку реалізації польських інтересів серед держав Антанти стало заснування 15 серпня 1917 року за ініціативою Р. Дмовського у Швейцарії у м. Лозанна Польського національного комітету (ПНК, 15.08.1917–15.04.1919) [206, с.438]. При цьому новостворений комітет, на переконання її керівника, позиціонував себе не як партійна організація, а як представництво усїєї польської нації [95, с.23]. ПНК мав свої представництва у багатьох впливових країнах Антанти. Так, у Лондоні Комітет очолював граф В. Собанський, в Римі – К. Скірмунт, в Парижі – Е. Пільтц, у Вашингтоні –

І. Падеревський [343, с. 892-900]. Зазначимо, що загалом під час Першої світової війни ендецькі міжнародні організації у різних кутках Європи та Америки проводили дуже активну діяльність [9, арк. 1-5; 11, арк. 1-4].

20 вересня ПНК, як офіційний польський представницький орган визнала Франція, а потім Англія, США, Італія і ряд інших країн. Під керівництво комітету перейшли досить чисельні польські військові формування у Франції. Фактично, восени 1917 р. ПНК став єдиною впливовою політичною організацією, що відстоювала інтереси поляків на міжнародній арені. Це було вкрай важливо з огляду на те, що Перша світова війна підходила до свого завершення. ПНК наступним чином сформулював власну позицію у питанні щодо майбутніх кордонів Польщі: «Національна територія Польщі значно більше етнографічної...», і польська держава «своїми кордонами зобов'язана тягнутися у різних напрямках значно далі за власні землі...» [292, с.123].

Яскравим прикладом діяльності Р. Дмовського щодо пропаганди ідей польської справи на Заході стала його англійська стаття «Польща стара і нова» («Poland old and new»), що була надрукована в книзі «Russian Realities & Problems» (1917) видавництва Кембриджського університету. Торкаючись польської історії лідер ендеції «зачепив» також і деякі аспекти з історії України, точніше – ролі українського питання в історичній долі поляків. Автор статті схилився до думки, що тривала боротьба поляків за українські землі призвела до появи двох потужних осередків напруги, що постійно послаблювали внутрішню стабільність державного устрою давньої Речі Посполитої. По-перше, виконання польською шляхтою своєї піонерської роботи на родючих рівнинах України часто супроводжувалося постійними війнами з кочівниками. Результатом цієї боротьби за українські землі стала поява на політичній арені давньої Речі Посполитої нової потужної політичної сили – магнатів, які зі своїми власними військовими формуваннями становили внутрішню загрозу державному ладу країни. По-друге, на території України, в умовах постійної небезпеки з боку татар, виникла своєрідна військова організація – козацтво, яке з часом,

набравши силу і незалежність, також перетвориться у велику небезпеку для Речі Посполитої [59, с.103].

Появу на початку 1918 р. у Східній Європі самостійної України (у вигляді УНР та Гетьманської держави Скоропадського) головний ідеолог польської націонал-демократії зустрів досить неприємно. На початку 1918 року Р. Дмовський ще сподівався на вдале вирішення польської справи на міжнародній арені і на сприятливі кордони. Про це свідчить його лист до І. Падеревського від 3 лютого 1918 року, в якому голова ПНК висловив своє занепокоєння ситуацією, що склалася на сході: «... ми сидимо тихо останнім часом, у зв'язку з переговорами у Брест-Литовську. Можна очікувати, що якщо німцям вдасться укласти окремих мир з Росією, східний польський кордон, визначений цим миром міг би залишатися без змін і загалом після миру. Це більше, ніж імовірно. Таким чином, ми вважаємо, що нам потрібно в даний час залишити Варшавському урядові (мається на увазі Регентська рада) максимально можливу свободу в діях на користь досягнення влаштованого можливого кордону, як надалі посунутого на схід. Можливо він нічого не зробить ... але ні в чому не можна бути впевненим» [343, с.920-921].

Чільного керівника ПНК особливо турбувала підтримка Німеччиною територіальних претензії Української держави. Так, наприклад, проблема національно-державної належності земель Холмщини й Підляшшя, які за умовами Брест-Литовського договору 9 лютого 1918 року між країнами Центрального блоку та урядом УНР приєднувалися до останньої, а Галичина, Буковина та Закарпаття мали стати окремими коронними землями, різко негативно вплинула на налагодження польсько-українських відносин і стала своєрідним каменем спотикання між двома народами під час становлення їх державності. Безумовно, що Німеччина, виходячи зі своїх геополітичних інтересів, була зацікавлена у послабленні польського елемента на окупованих нею східних територіях. Підтримка Берліном урядів УНР і Гетьманату у 1918 р. в питаннях визначення лінії польсько-українського кордону тільки загострювала українсько-польський конфлікт, роблячи Україну противагою російському та польському впливам у Центрально-Східній

Європі. Мова йшла про появу нової величезної за європейськими мірками держави, територія якої в етнографічних кордонах на початку ХХ ст. становила 739.162 км² [199, с.3] (для порівняння територія сучасної України складає 603 тис. км²).

Пізніше, у своїх спогадах Р. Дмовський наступним чином прокоментував Брест-Литовський мирний договір від 9 лютого 1918 року: «Українська держава була необхідна німцям для їх планів... Створення держави таким чином, як це було на початку 1918 року з Україною, історія ще не бачила... З початку дипломатичної історії світу нікому так легко не довелося зробити територіальні придбання за мирними перемовинами» [63, с.66-67]. За оцінкою керманіча ендеків, цей договір за своїм значенням був для німців більш актуальним і важливішим ніж підписання Брест-Литовського договору з радянською стороною від 3 березня того ж року [64, с.367].

Отже, поява незалежної Української держави для Р. Дмовського де-факто означало б обмеження територіальних польських намагань і реальну можливість втрати ними Східної Галичини та інших спірних територій [241, с.111-113]. До того ж Брест-Литовський мирний договір безумовно став великою перемогою української дипломатії, адже заклав підґрунтя етнічного принципу розмежування територій.

Окрім того, передача частини Підлісся і Холмщини до складу УНР призвела до різкої активізації діяльності ПНК, адже до лютого 1918 р. ця політична установа жодного разу не видавала офіційної декларації [343, с.920]. 12 лютого 1918 р. ПНК засудила акт підписання Брест-Литовського договору як такий, що скерований проти поляків. Негативне ставлення керівництва і рядових членів ПНК стосовно українського питання також посилювали реляції польських ендеків, що надходили з російської України і в яких український рух розглядався через призму німецької інтриги [116, с. 389].

Зазначимо, що територіальна програма становила предмет гострих дискусій серед членів ПНК від самого початку її заснування. Вона обговорювалася майже на кожному пленарному засіданні комітету. Так, згідно протоколу ПНК від 23 лютого 1918 р. Р. Дмовський репрезентував своїм

колегам надруковану карту етнічно-історичної Польщі, що була виконана французькими картографами на замовлення І. Падеревського [160, с.2].

27 лютого 1918 року на черговому з'їзді ПНК у Парижі Р. Дмовський зауважив, що територія «східних кресів» – це є території безпосереднього впливу польської цивілізації і тому ці землі зручні для колонізації. Він виніс пропозицію відмовитися від використання термінів «української нації» або «литовського народу», як брехливих та шкідливих для польської справи. Йому спробував заперечити член ПНК М. Сейда, який сказав, що Україну вже не стерти з карти Європи. До того ж голова ПНК запропонував у питанні визнання кордонів зробити вибір на користь поєднання принципу етнографічного та історичного. Втім, ідеї Романа Дмовського не підтримали інші члени Комітету, зокрема консерватори. Так, один із учасників з'їзду – К. Скірмунт, розділяючи більшість поглядів голови ПНК, висказався за те, що таке цілковите і принципове не визнання української і литовської сторони самостійними суб'єктами перемовин в майбутньому не дозволить полякам вести повноцінний політичний діалог з цими народами. Ще більш різке зауваження вінс В. Собанський. Він заявив, що самостійна Україна вже існує, а самостійної Польщі ще немає. У відповідь на цю критику в його бік, Р. Дмовський намагався переконати аудиторію, що націоналізм народів «східних кресів», пов'язаний насамперед з соціальними гаслами і тому немає жодних шансів порозумітися з ними. Нарешті, прийнята програма з'їзду ПНК щодо територіальних вимог поляків оголошувала своєю метою приєднання тільки західної частини Волині та два райони Поділля (плоскорівського і кам'янецького) [381, с.58].

28 лютого 1918 р. ПНК ухвалив програму дій, націлених на знищення будь-яких спроб появи на мавпі Європи самостійних української та литовської держав. Метою ПНК проголошувалося наступне: «Охороняти литовські й українські землі, що знаходяться на сході Польщі від поширення прямих або опосередкованих німецьких впливів. Це може бути досягнуто лише тоді, коли Польща буде безпосередньо межувати на сході з Росією, якщо землі литовські і

українські у разі неможливості створення справжніх української і литовської незалежних держав; замість знаходження під німецьким впливом, потраплять частково під польський і частково під російський вплив» [103, с.75].

Тим часом, впродовж 1918 р. дипломатичні контакти між ПНК з французьким міністерством закордонних справ стали більш щільними. Під впливом, який іноді можна назвати і тиском з боку Р. Дмовського, вище політичне французьке керівництво все більше виявляло цікавість до національно-територіальних проблем Центрально-Східної Європи. Високий рівень підтримки поляків з боку Франції характеризує лист, який був направлений до Р. Дмовського 5 вересня 1918 р. французьким прем'єр-міністром Ж. Клемансо: «... коли наступить день перемоги... Франція не перестане турбуватися, аби відродити Польщу згідно з її національними прагненнями і в її історичних кордонах» [387, с.237]. Однією з причин такої реакції керівника Франції було то, що Ж. Клемансо не зміг пробачити українцям Брест-Литовської мирної угоди з німцями [176, с.21]. Крім того, директор східноєвропейського департаменту Франції Бартело заявляв Р. Дмовському, що «справа кордонів Польщі є важливішою для Франції, ніж справа Ельзасу і Лотарингії, і Франція у цій справі надасть повну допомогу, не дозволяючи на доктринерське розв'язання Вільсона» [176, с.21].

Брест-Литовський сепаратний договір, підписаний між більшовицькою Росією та Центральними державами остаточно звільнили провідні країни Антанти (Францію, Велику Британію та США) від зобов'язань узгоджувати з Росією свої ініціативи щодо «польського питання», адже раніше воно вважалося внутрішньополітичним питанням самої Росії. Після жовтневих російських подій 1917 р. дипломати країн Антанти розпочали ставитись до Польщі як до геополітичної заміни Росії у Центрально-Східній Європі.

Вже 5 січня 1918 р. за незалежність Польщі публічно висловився британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж. Ще через три дня урядом США були оприлюднені «14 пунктів президента Вільсона», в якому 13 пункт цієї програми чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави в

етнографічних кордонах, яка «має бути створена із приєднанням до неї території з безсумнівно польським населенням» [184, с.150].

В основі «14 пунктів президента Вільсона» лежала ідея побудови держав за національним принципом. Розуміючи, що саме ця ідея знайшла широку підтримку в західноєвропейських політичних колах і в США, і що вона стоїть на заваді планам розбудови майбутньої Польщі за «інкорпораційною» моделлю, Р. Дмовський вирішив налагодити тісніші контакти з адміністрацією президента В. Вільсона. З цією метою, в період з 23 серпня по 11 листопада 1918 р. він перебував в США з візитом, як голова ПНК. За посередництвом всесвітньо відомого польського музиканта та водночас політичного діяча І. Падеревського лідер ендеків провів ряд зустрічей з багатьма впливовими та високопоставленими представниками американської правлячої еліти, зокрема з президентом США В. Вільсоном, держсекретарем США Р. Лансінгом і полковником Е. Хаузом. Дипломатичні переговори Р. Дмовського з представниками американської влади, як потім з'ясується на Паризькій мирній конференції, не були марними. Так, держсекретар США Р. Лансінг в польсько-українському протистоянні 1918-1919 рр. віддасть перевагу полякам і висловиться за входження Східної Галичини до складу II Речі Посполитої [237, с.105].

Під час цих переговорів Р. Дмовський виклав американській стороні польські вимоги із територіальною програмою включно. У своєму зверненні до президента США В. Вільсона від 8 жовтня 1918 р., який більш відомий, як «Меморандум про території польської держави» («Memorial o terytorium państwa polskiego»), лідер ендеків надав наступну оцінку тогочасній геополітичній ситуації, що склалася на теренах «східних кресів» I Речі Посполитої і визнав: «Польща зараз занадто слабка, щоб успішно управляти усіма територіями східних земель...» [412, с.154].

На думку Р. Дмовського, проблема політичного майбутнього цих земель на той момент проблемою практично не розв'язаною, адже «...Утворення незалежних литовської і української держав означало б або анархію (цей термін

Р. Дмовський використовував замість слова «більшовизм»), або управління чужинців, німців. Повернення цих земель Росії означало б не меншу анархію і стагнацію у розумовій сфері та в економіці. Відновлення Польщі на всіх цих територіях поклато б на польську державу завдання понад її сили, позбавило б її внутрішньої щільності, необхідної для кожної держави, особливо для Польщі, безпосередньої сусідки Німеччини» [412, с.154]. Йшлося про величезну територію у 180 911 тис. миль² з населенням 26 013 400 чол., з яких поляки склали 6 мільйонів чол. [63, с.377-378].

У зв'язку з вищезазначеним, варіант польського просування на схід, запропонований Р. Дмовським, у меморандумі виглядав наступним чином. Кордон розпочинався на півночі від Лібави, потім вдовж р. Двіна і далі на південь вдовж р. Горинь. Анексії підлягала більша частина Мінської губернії (з містами Мінськ і Слуцьк), а на південному сході ще два західних повіти Подільської губернії (Кам'янець-Подільський і Проскурів (сучасний Хмельницький)). Щодо території на сході від цієї межі, то вона поверталася назад до Росії (у тому числі повністю Київська і Волинська губернії, і решта східних повітів Подільської). Литовцям, що мешкали у Ковінській, Сувалкській і Віленській губерніях Р. Дмовський пропонував автономію у складі Польщі [63, с.382].

Загалом, у «Меморандумі про території польської держави» голова ПНК був вимушений констатувати, що за останні п'ятдесят років серед українського населення Росії отримала розповсюдження доволі широка літературна діяльність, яка дала поштовх подальшій політичній активності. Головними осередками українського руху стали університетські центри, натомість сильний інтелектуальний клас серед українства так і не з'явився. Саме брак власної еліти (політичної, інтелектуальної) серед українства і була, на думку, Р. Дмовського головною перепоною на шляху до державного суверенітету України.

У меморандумі, як і раніше, окремо розглядалося питання щодо подальшої долі австрійської Галичини. Документ засвідчував наступний

загальний стан речей у регіоні – територія краю складала 30 тис. миль² (приблизно 78 497 км²), із населенням понад 8 млн. 025 тис. чол. чол. (за оцінкою 1910 р.), з яких 3 млн. 200 тис. чол. розмовляли українською мовою і ще 4 млн. 600 тис. польською [63, с.373].

Втім, звертаємо увагу, що за даними наведеними у роботі польського дослідника Л. Мротшка – станом на 1910 р. за віросповіданням чисельність населення регіону була наступною: римо-католики становили 3 731 570 чол. (46,5%), з них у Східній Галичині мешкало 1 349 630 чол. (25,3%); греко-католики 3 381 005 (42,1%) і 3 294 420 чол. (61,7%), євреї – 871 895 чол. (10,9%) і 658 722 чол. (12,4%) відповідно [376, с.13-16]. Тобто у Східній Галичині тільки кожен четвертий мешканець був етнічним поляком і загалом у Галичині поляки становили тільки відносну більшість населення, а не абсолютну. Як бачимо, автор меморандуму, тобто Р. Дмовський з метою штучно підвищити відсоток польської присутності у регіоні пішов на цілеспрямоване спотворення демографічної статистики населення, долучивши до етнічних поляків ще і євреїв (дійсно польсько-мовних), але яких він терпіти не міг і відносив до принципових супротивників польської національної ідеї.

Стосовно вирішення українського питання у цьому регіоні, то у своєму меморандумі до президента США Р. Дмовський вперто намагався переконати В. Вільсона у тому, що русинів Східної Галичини не можна вважати окремою нацією, тому що вони перебувають в «ембріональному стані» і не спроможні сформувати «сучасний прогресивний уряд».

В черговий раз автор документу доводив штучність існування українського національного руху в регіоні, звинувачуючи в його створенні як австрійський уряд так і офіційний Берлін. Додержуючись думки, що існування українського національного руху заперечити не можна, Р. Дмовський підкреслював у меморандумі, що цей рух так і не зміг охопити усю масу українського населення, чимала частина якого є несвідомою і національно байдужою, і не зміг витворити достатньо численний і незалежний український інтелектуальний клас. Таким чином, руський елемент, представлений у регіоні

менше ніж 5%, тим краєм керувати неспроможний. А отже, «якщо під австрійським пануванням уряди Галичини перебувають у руках поляків, то це не означає, що вони були в привілейованому становищі, але означає тільки те, що в цьому краї немає іншого елемента, який був би здатен забезпечити його адміністрацію. Тому найближчим часом польська адміністрація є єдино можлива для нормального розвитку і поступу цієї землі» [63, с.374].

Виходячи з вищезазначених положень, Східна Галичина мала би залишитися невід'ємною частиною майбутньої польської держави. В свою чергу, лідер ендеції прагнення західних українців до власного суверенітету пропонував задовольнити наступними кроками: визнати українську мову офіційною у регіоні, дозволити викладати цією мовою у навчальних закладах і т. ін. [63, с.374].

Що ж стосується російсько-польських взаємовідносин стосовно спірних територій «східних кресів», то протягом усього складного і непередбаченого 1918 р. Р. Дмовський і табір ендеції дотримувалися досить стриманих поглядів. Він був цілком переконаний у тому, що тогочасний занепад Росії – це всього на всього тимчасове явище, яка зрештою коли-небудь закінчиться, але принаймні дає полякам гарну можливість реалізувати свою стратегічну мету – здобути незалежність. Водночас він усвідомлював, що повне руйнування російської державності і позбавлення її доступу до Балтійського і Чорного морів загалом не відповідало б польським національним інтересам в довготривалій перспективі. Виходячи з цього, Р. Дмовський прогнозував, що «Російська держава не поверне назад потужність і на довгий час не загрожуватиме Польщі... Ми маємо дожити до незалежності і отримати добрий східний кордон...» [349, с.61].

До того ж позиції лідера ендеції у питаннях східного кордону Польщі були підкріплені більшовицькою Декларацією прав народів Росії від 15 листопада 1917 року, де йшлося про право на самовизначення народів колишньої Російської імперії [279, с.208] і ухвалою від 29 серпня 1918 р. Рада Народних Комісарів Росії декрету про відмову від договорів колишньої Російської імперії про розділи

Польщі, в якому у ст. 3 говорилося: «Всі договори і акти, укладені урядом колишньої Російської імперії з урядами королівства Пруського та Австро-Угорською імперією, що стосуються поділів Польщі, зважаючи на їх протиріччя принципу самовизначення націй і революційній правосвідомості російського народу, що визнає за польським народом право на самостійність і єдність, – скасовується цим безповоротно» [94, с.460]. Деякі польські політики вбачали в цьому визнання більшовиками відродження російсько-польського кордону, що існував до 1772 р., адже декрет відкривав формальні юридичні підстави так вважати, хоча у ньому не було жодного натяку на можливість відродження польської держави в кордонах 1772 року.

На разі, кропітка і систематична робота керівництва ПНК на дипломатичному фронті незабаром почала приносити помітні успіхи. Уряди країн Антанти все більше схилилися на бік поляків. У ході дискусії з 10 по 16 жовтня 1918 р. ПНК розробив дві польські територіальні програми: «внутрішню» (яка передбачала відновлення Польщі в таких межах кордонів, щоб етнічне польське населення складало не менше 60%) і «зовнішню» (що передбачала відродження держави в історичних кордонах 1772 р.) [223, с.5]. Остання розглядалася як вихідний пункт в перемовинах з Антантою. Ця позиція була закріплена у заяві ПНК від 12 жовтня до французького уряду про окупацію польськими і французькими військами етнографічних польських територій [299, с.182].

Крім того, керівництво ПНК благало союзників розпочати підготовку до окупації районів Брест-Литовська, Кам'янець-Подільська і Ковно. «Ця окупація, – пояснювалося у документі, – гарантує Польщі безпеку зі Сходу і зможе слугувати як майбутня база військових дій у Росії» [251, с.21].

А вже 2 листопада 1918 р. на засіданні Верховної військової ради Антанти і США, що відбулася у Версалі і на якому розглядалося питання щодо умов перемир'я з Німеччиною, французький маршал Ф. Фош запропонував німецькому військовому керівництву провести евакуацію своїх військ зі всієї польської території, розуміючи під цим Польщу, якою вона була до першого

поділу. Продовженням цієї пропозиції стала заява французького міністра іноземних справ С. Пісона, який підкреслив, що під евакуйованими територіями «слід розуміти усі території, що складала польське королівство до першого поділу 1772 р.» [251, с.21]. Таким чином, уряд Франції офіційно визнав за польською стороною право на володіння деякими українськими землями. В свою чергу представник Великобританії А. Бальфур різко розкритикував пропозицію ПНК, зазначивши, що англійці не зобов'язані відновлювати Польщу 1772 року, адже це політичне утворення не є етнографічною польською державою і не складається лише з поляків [249, с.63-64].

Чергове загострення польсько-українського конфлікту на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині, змусило керівництво ПНК терміново відреагувати на ці події. Вже 13 листопада 1918 р. Польський комітет, в ноті до уряду Великої Британії виклав свою позицію стосовно «українського питання». У згаданому меморандумі мова йшла про те, що переможені країнами Антанти у війні Німеччина і Австрія, намагаючись вирішити польську справу на свою користь, всіляко підтримують українців, які начебто від самого початку війни були їх союзниками і тепер перешкоджають об'єднанню відродженої Польщі. Начебто завдяки німецьким зусиллям вже зайнято Львів і Перемишль. Далі в тексті меморандуму зазначалося, що ці військові формування очолює німецький кандидат на український трон – Вільгельм Габсбург-Лотрінген і що ці військові формування укомплектовані переважно з німців та австрійців, а це вже виразно вказувало на ініціатора створення українського руху у регіоні.

Отже, автори меморандуму намагалися переконати своїх адресантів, що головна мета німецької політики у Східній Європі полягала у послабленні Польщі і в утворенні самостійної Української держави під керівництвом німців. Через це Німеччина противилася приєднанню Галичини до Польщі і через це вони віддали Холмську провінцію українцям після укладання Брест-Литовського миру. Як і раніше, в документі стверджувалося, що Східна Галичина є інтегральною частиною Польщі з XIV ст. і до того ж населення головних міст у Східній Галичині на 80% складається з поляків [262, с.220].

Таким чином, вищезгаданий меморандум, перекручуючи факти (Львів і Перемишль українці так і не зайняли, в цей період Вільгельм Габсбург знаходився на Буковині), в котрий раз визначав наявність українсько-польське протистояння в цьому регіоні. І все це підносилося як прояв німецько-українського альянсу скерованого проти поляків.

За логікою Р. Дмовського, УНР після підписання Брест-Литовського сепаративного договору в березні 1918 р. стала союзником Центральних держав і, таким чином, автоматично належала до лав переможених країн у Першій світовій війні [121, с.218-219].

Водночас, підсумовуючи політичну діяльність лідера ендеції у роки Першої світової війни, слід пригадати, що за спогадами Т. Масарика наприкінці її Р. Дмовський подумував навіть про чесько-польську федерацію [125, с.52, 191]. Цей факт ще раз доводить – у політичних реаліях лідер ендеції: по-перше, сам остаточно ще не визначився з концепцією політичного устрою відродженої польської держави і не мав чіткого уявлення щодо майбутнього плану дій, і по-друге, іноді дозволяв собі кардинально відходити від проголошених раніше заяв.

***

Як бачимо, енергійні дипломатичні зусилля лідера ендеції Р. Дмовського і його ефективне керівництво ПНК протягом Першої світової війни сприяли підтримці польських національних вимог з боку провідних країн Антанти. Однією з головних загроз для польських територіальних планів на сході Р. Дмовський вважав в цей час не Росію (білу чи червону), а український національний рух, за спиною якого стояла Німеччина. Адже намагання українців до створення своєї власної держави фактично обмежували польські територіальні стремління і, нарешті, могли призвести до втрати поляками Східної Галичини. У підсумку, всі ці чинники робили неможливим справедливе вирішення «українського питання» на Паризькій мирній конференції у 1919-1920 рр.

РОЗДІЛ 4.
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ
Р. ДМОВСЬКОГО (1919-1939 рр.)

4.1. Дипломатична діяльність Р. Дмовського
в розв'язанні «українського питання» на Паризькій мирній конференції
у 1919 році

Одним з важливих і водночас малодосліджених аспектів українофобської діяльності Р. Дмовського залишається його роль як представника дипломатичної делегації відновленої II Речі Посполитої у вирішенні українського питання під час проведення Паризької мирної конференції (18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.) [207].

Добро відомо, що одним із вагомих негативних чинників, що перешкоджав делегації з'єднаної Української Народної Республіки на шляху до дипломатичного визнання України суб'єктом міжнародних відносин на цій конференції, став шалений опір з боку представників польської дипломатичної делегації на чолі з Р. Дмовським. Саме, завдяки своєму неабиякому дипломатичному хисту і спритності, лідер ендеції спромігся дискредитувати українські визвольні змагання в Парижі, а польська дипломатія загалом вдало для себе розв'язала гострий польсько-український конфлікт за Східну Галичину.

Принципова антиукраїнська позиція лідера ендеції проявила себе відразу ж після початку українсько-польської війни у Східній Галичині, коли Р. Дмовський (у той період чинний голова ПНК) у грудні 1918 р. проігнорував урядові розпорядження Варшави щодо початку мирних переговорів поляків з українцями. На думку останнього, сам факт переговорів між Польщею і ЗУНР змусив би Антанту визнати існування незалежної української держави.

Намагаючись отримати на Паризькій конференції якомога найбільші територіальні поступки для Польщі за рахунок її сусідів, Р. Дмовський зробив ставку на зображенні поляків в очах Антанти жертвами з боку більшовиків,

німців та їх союзників – українців [429, с.20]. Для цього голова польської дипломатичної делегації використовував різноманітні методи: українці підносились як народ анархічний, недорозвинутий, позбавлений власної інтелігенції, бездержавний, а уряд ЗУНР в залежності від ситуації зображувався або «германофільським» або «більшовицьким». Крім того, в деяких польських дипломатичних нотах, проводився цілеспрямований штучний поділ українців: наддніпрянських українців називали українцями, а українське населення Східної Галичини – русинами. Таким чином, поляки намагалися зробити враження, що східно-галицькі українці – це зовсім інша етнічна спільнота, яка існує окремо від українців Наддніпрянщини і не має з ними нічого спільного [285, с.41]. Загалом очолювана провідником ендеції польська делегація мала на меті досягнути дві конкретні цілі: знищити Німеччину на заході і знищити Україну на сході [275, с.53-54]. До того ж сильні позиції польської делегації на конференції пояснювалися тим, що Польща була єдиною країною з постімперського простору колишньої Росії, якій Захід дозволив мати власне дипломатичне представництво.

Зазначимо, що Р. Дмовський офіційно був першим делегатом польського дипломатичного представництва менш ніж три місяця – до 4 квітня 1919 р., але самих найважливіших місяців з погляду подальшого перебігу подій [354, с.125]. Голова польської делегації «... з великою енергією займався опрацюванням матеріалу для призначеної комісії (Комісії у справах Польщі), обробкою її членів і союзницьких політичних кіл» і знаходився у Парижі до грудня 1919 р., коли залишив конференцію з причини хвороби [372, с.256]. За іншими даними з листопада 1919 р. до березня 1920 р. Р. Дмовський продовжив тимчасово очолювати роботу делегації, після хвороби І. Падеревського [419, с.284].

З початку квітня польську делегацію фактично очолив прем'єр-міністр Польщі Ігнацій Падеревський, який за своїми політичними поглядами був прибічником ендеції і водночас прихильником федеративної концепції Ю. Пілсудського щодо польських східних кордонів Польщі. Як зазначають автори «Historia dyplomacji Polskiej 1795-1918. T.3.» (1982) І. Падеревський не

був професійним політиком. На початку 1917 р. він висунув не реальну у втіленні власну територіальну програму відродження Польщі у меморіалі до президента США Вільсона. Запропонував створити Польщу в складі: 1) Королівства Польського; 2) Королівства Литовського; 3) королівства Поліського; 4) Королівства Волинського; 5) Королівства Галицько-Підляшського на чолі з «королем Польщі, Литви, Полісся і Галичини» [343, с.922]. Наявність І. Падеревського, який особисто був добре знайомий з В. Вільсоном і Д. Ллойд Джорджем, мало би полегшити полякам умови проведення переговорів [63, с.176].

Для великих держав на мирній конференції в Парижі українське питання, на відміну від польського, мало другорядне значення і розглядалося насамперед в контексті створення «санітарного кордону» з більшовицькою Росією. Головною метою західних держав була підтримка російського «білого» руху. З огляду на це, жодна з українських вимог так і не була виконана. Варто також зазначити, що для польської дипломатичної делегації на конференції склалися загалом більш сприятливі умови ніж для української. Політичне керівництво країн Заходу погано уявляли собі, що саме представляє собою «українська справа».

Добре усвідомлюючи цей факт, польська дипломатія вміло використовувала суперечності у таборі країн-переможниць, домагаючись своєї головної мети: залякуючи Антанту більшовицькою загрозою зі сходу, довести союзникам необхідність створення якомога потужної Польщі. Цей вдалий для поляків момент так охарактеризував голова Польської держави Ю. Пілсудський у своєму листі до міністра закордонних справ ІІ Речі Посполитої у 1918-1919 рр. Л. Василевського (до речі головний спеціаліст з національних питань серед польських соціалістів): «Все те, що Польща в сенсі кордонів отримає на заході буде подарунком коаліції..., проте здобуттям на сході ми лише будемо зобов'язанні самі собі, нашим власним силам» [318, с.70]. Крім того, Ю. Пілсудський, як зазначав у своїх спогадах Л. Василевський: «в справі

кордонів, яких належить домагатися в мирному договорі, загалом погоджувався зі східною лінією, запропонованою Дмовським...» [145, с.172].

Результативній дипломатичній роботі Р. Дмовського на Паризькій мирній конференції сприяло те, що він був вже досвідченим політиком майже з тридцятирічним досвідом і лідером однієї із найвпливовіших польських політичних сил. Під час Першої світової війни 1914-1918 рр. ним була зроблена величезна за обсягом зовнішньополітична робота щодо пропаганди ідеї створення незалежної Польщі серед провідних країн Антанти. Завдяки цьому, ще задовго до початку конференції у 1919 р. Р. Дмовський став загальноновизнаним на Заході польським лідером і користувався достатньо широкою підтримкою в самій Польщі. За час своєї політичної еміграції до країн Західної Європи, що тривала майже три роки (з листопада 1915 р. по листопад 1918 р.) Р. Дмовський особисто познайомився з керівництвом багатьох європейських держав та США.

Розгляд польських справ на конференції розпочався 29 січня 1919 р. з промови Р. Дмовського перед представниками великих держав на «Раді Десяти», до складу якої входили по два представники від кожної з п'яти великих держав-переможниць – Великобританії, Франції, США, Італії та Японії. Але фактично всі спірні питання конференції вирішували прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо, британський прем'єр-міністр Девід Ллойд-Джордж та президент США Вудро Вільсон.

Виступ голова польської делегації, що тривав п'ять годин, виклав захоплення і подив присутніх. Своє звернення Р. Дмовський (знавець дев'яти мов), як згадував британський прем'єр-міністра Д. Ллойд Джордж, промовляв з початку «...чистою французькою мовою... і потім повторив її на бездоганній англійській мові» [133, с.631].

Представлена перед Найвищою Радою Антанти Р. Дмовським територіальна програма в українському питанні передбачала «історичний принцип» визначення східних кордонів Польщі. У своєму зверненні голова польської делегації намагався довести, що Галичина – це старовина польська

територія, яка завжди належала полякам. Окремий виняток складала Східна Галичина, що тимчасово з 1091 до 1340 рр. входила до складу Давньої Русі. Отже, запропонований Р. Дмовським проект передбачав трактувати Східну Галичину як складову частину Польської держави. Маніпулюючи фальсифікованими даними про чисельність та етнічний склад населення регіону, голова польської делегації доводив неможливість визнання за українцями права на державний суверенітет у Східній Галичині. Обґрунтовуючи свої міркування, Р. Дмовський вказував на те, що хоча «руське» (тобто українське) населення і становить 58,6% від загального у східній частині Галичини, але воно все рівно складає меншість в порівнянні з усім населенням Галичини [103, с.113]. Маючи вірогідну статистичну інформацію, що українці в Східній Галичині чисельно переважають поляків, Р. Дмовський підтасовуючи факти, оперував цифрами чисельності представників інтелігенції обох народів. Так, чисельність української інтелігенції Р. Дмовський оцінював у 16 тисяч чол., польської – у 465 тисяч чол. [321, с.40]. На основі цих даних, голова польської делегації намагався довести керівництву країн Антанти, що українці не здатні самостійно сформувати органи управління та самоврядування. Крім того, Р. Дмовський обвинувачував українців у злочинах проти місцевого польського населення [429, с.20].

Таким чином, польська делегація з самого початку відкриття конференції оголосила східну галицьку проблему головним пріоритетом у своїй діяльності серед усіх інших українських аспектів своєї східної політики, аргументуючи це історичною єдністю Східної Галичини з Польською державою [17, арк. 25].

Складність вирішення польського питання, призвела до створення між 12 та 16 лютим 1919 р. країнами Антанти спеціальної Комісії у справах Польщі під головуванням колишнього французького амбасадора в Берліні Ю. Камбона та його заступника – генерала Ле Ронда. Однією із головних завдань створеної комісії стало розв'язання територіального спору між поляками та українцями за вплив у Східній Галичині.

25 лютого 1919 року у своєму листі до Ю. Камбона голова польської делегації ще раз накреслив територіальні вимоги польської сторони. На заході –

приєднання Цешина, усієї Західної Пруссії, частини Верхньої Сілезії, Гданська, а на сході – Східну Галичину, частину Волині, більшу частину Мінської, Віленської губернії, частину Вітебської [344, с.104-105; 120, с.64-65].

Польсько-українське дипломатичне протистояння навколо східно-галицького регіону на конференції знов поновилося 28 лютого 1919 р. після виступу польської делегації перед Комісією з нотою стосовно західних кордонів Польщі. Вступна частина цієї ноти практично повторювала текст ноти Р. Дмовського від 29 січня 1919 р. У документі чільний голова польської делегації, як і раніше, трактував Східну Галичину польською територією з переважаючим польським елементом від «найдавніших часів». Крім того, повідомлялося: 1) українське населення становить 58,6% від загальної чисельності, але треба брати до уваги його штучність, тому що «берлінський уряд старався створити руську народність, пізніше українську»; 2) східно-галицькі українці не мають значної кількості власної інтелектуальної еліти, тому що 91% українців в цьому регіоні становлять селяни або сільськогосподарських робітників; 3) Польща повинна намагатися мати спільний кордон з Румунією, «з якою польський народ зв'язаний взаємною традиційною дружбою і спільністю інтересів» [321, с.40]. Р. Дмовський знов звертав увагу представників Антанти на те, що в українцях не розвинуто почуття національної самосвідомості. Голова польської делегації вказував на те, що український національний рух має негативний характер і штучне походження, завдяки німецькому та австрійському впливу у цьому регіоні. Текст ноти доводив, що поляки ефективніше ніж українці здатні керувати цим краєм і краще спроможні забезпечити експлуатацію основних природних багатств регіону – нафти і калієвої руди [429, с.20-21].

Даючи загальну політичну характеристику в регіоні, автор ноти зробив екскурс в історію українського національного руху упродовж останнього півстоліття. Р. Дмовський зазначив, що серед русинського населення Галичини в цей період виокремилася кілька політичних течій: проросійська (москвофільська) та власне проукраїнська. Але в кінцевому рахунку тільки завдяки німецьким і австрійським зусиллям впродовж останніх двадцяти років

українська течія спромігся взяти гору над проросійською [161, с.2]. Отже, як і раніше, у своїх оцінках лідер ендеків передбачено надавав перевагу зовнішньому чиннику появи українського самостійницького руху, а ніж внутрішньому. З одного боку це підкреслювало вторинність українців як самостійної політичної сили, а з іншого боку лідер ендеків тим самим намагався в черговий раз акцентувати увагу представників Антанти на важливості послабити Німеччину і її потенційних союзників у Східній Європі.

Втім, на думку голови польської делегації, польські претензії, що були висунуті на розгляд Комісії у справах Польщі не можна було вважати занадто значними, адже саме поляки пішли на великі поступки і так би мовити «відмовлялися» від 311 007 км² території І Речі Посполитої в кордонах 1772 року і від 16 605 млн. чол. (з них тільки у складі Росії залишилося 308 тис. км² і 16 541 млн. чол.). В свою чергу, Р. Дмовський вимагав на конференції визначити загальну площу польської держави у 481 386 км², у тому числі за рахунок компенсації їй 34 386 км² земель, що знаходилися поза межами кордонів 1772 р. [416, с.172].

2 березня 1919 р. у Парижі пройшло засідання ПНК на якому розглядалися питання щодо консолідації провідними польськими політичними силами узгодженої позиції стосовно майбутніх східних кордонів Польщі. У справі Литви перемогу одержала федеративна концепція прибічників Ю. Пілсудського. Було прийнято рішення про включення етнічної Литви до складу відновленої Польської держави на федеративних умовах. Стосовно Білорусії та Східної Галичини 10 голосами проти 4 була схвалена інкорпораційна пропозиція Р. Дмовського щодо входження цих територій до складу Польщі [317, с.117]. Під час засідання лідер ендеції ще раз підкреслив важливість геополітичного значення приєднання «східних кресів» для майбутнього Польщі: «... Найслабшим польським територіальним пунктом є територія, ... що лежить на сході від Бреста. Це територія, а також Гродненська губернія – це регіони, в яких є компактне непольське населення, але, на жаль, географічно по просту це не можна від Польщі відрізати. Якщо ми маємо, з одного боку Вільнюс, з іншого Східну Галичину, то ми не можемо дозволити собі щоб чужі території вклинювалися в нашу аж до Бугу» [120, с.20; 13, арк.59]. Крім того, на

виступи прихильників максимального просунення Польщі у східному напрямку, лідер ендеції критично зауважив: «Звичайно, було б добре мати це все, але не можна. Не робить помилку, яка вбила російську державу.... Треба... заховати апетити, в іншому разі створимо майбутнім поколінням таку вітчизну, яку вони не зможуть утримати...» [354, с.31]. Ідею федерації з Литвою, голова ПНК схвалив, але «... за умови, якщо вона відбудеться. Тим часом, федерація – це добровільне об'єднання двох держав, і ми ніколи не знаємо, яким буде їх рішення» [354, с.33].

На засіданні Р. Дмовський також підкреслив, що Польща має бути мононаціональною, а «її площа має бути по можливості найбільшою, але не може перевищувати таких кордонів, в яких сейм перестав би бути польським національним сеймом, бо інакше ця держава перестане бути польською державою і перестане існувати польська думка і політика; це означає, що не можна піддаватися до того, щоб у тому сейму було яких-небудь, хоча б 75% польських депутатів, бо якщо буде навіть 25% непольських депутатів у тому сеймі, то є всі дані для того, щоб завжди знайдуться 25% поляків, які з метою амбіції підключаться до них, коли ті будуть шукати у них опору» [120, с.36]. Лідер ендеків зробив акцент на тому, що від амбіціозних планів на сході потрібно відмовитися, адже польська колонізація проходила там не систематично. Зазначивши, як важко знайти на світі ще таку державу як польська, котра мала б таку «неправильну етнографічну територію», він натомість запропонував зменшити розмір Польщі, щоб «зробити її чимось цілим, здібними до існування» [95, с.151]. Головне, на його думку, було вирішити проблему Гданська і Крулевця (Кенігсберга), тобто мати вихід до Балтійського моря, а потім вирішити проблему Литви. Загалом ідеального кордону створити все рівно не було б можливо, адже островки польського населення на сході опинилися в оточенні етнографічно не польських територій.

Таким чином, Р. Дмовський, а разом з ним Й. Бартошевич і С. Козицький, загалом, виступили проти ідеї створення Польської держави на федеративних засадах (за винятком Литви). Крім того, два останніх представника ендеції заявили, що вступ у федерацію з українцями дорого коштувати полякам, за це

потрібно буде заплатити Східною Галичиною. Тому у справі голосування щодо Білорусії і Східної Галичини підтримку отримала інкорпорацій пропозиція Р. Дмовського [120, с.78-110].

Маючи підтримку, як з боку ендеків так і з боку пілсудчиків, 3 березня 1919 р. польська делегація на чолі з Р. Дмовським подала чергову територіальну програму країнам Антанти з пропозицією щодо східних кордонів Польщі. Згідно з нею, східний кордон польської держави повинен був проходити від порту Лібави до Полоцька і далі на південь по річці Березіна і далі до Прип'яті, аж до річки Ужиці на південному заході, створюючи, таким чином загальний польсько-румунський кордон по Дністру. Передбачалось, що білоруський Мінськ і український Кам'янець-Подільський повинні були перейти під контроль поляків. Ідея створення незалежної литовської держави відкидалася, йшлося лише про литовську автономію в межах Польщі. Лідер ендеції був переконаний, що поляки не спроможні задовольнити усі вимоги литовського та українського національних рухів і у разі встановлення федеративних відносин з Литвою, змушені будуть «логічно застосовувати це до Русі (України), а це забере в нас Східну Галичину» [354, с.33; 13, арк. 63-64].

До того ж вважав автор документу, на цих землях після припинення функціонування російської влади так і не виникли передумови щодо створення достатньо сильної і здібної до управління влади [162, с.2].

Що ж стосується територій, розташованих далі на схід від «лінії Дмовського» (яка майже випадково збігалася з лінією польсько-радянського кордону 1921 року в українській її частині), то їх, на думку провідника націонал-демократичного табору, було б недоречно приєднувати до польської держави, тому що «реінкорпорація цих провінцій до Польщі зруйнує її щільність та міцність» [103, с.131].

Подальший перебіг подій початку двадцятих років ХХ ст. яскраво засвідчив логіку геополітичного мислення Р. Дмовського. Сучасний американський дослідник Тімоті Снайдер припускає, що ендеки та їх лідер обрали такий варіант

територіальної побудови польської державності не випадково, адже у випадку, якщо б «польські кордони простяглись хоч трохи далі на схід, їхня партія ніколи не виграла б виборів. Як показали парламентські вибори 1922 р., Польща в її «ризьких» кордонах була рівно розділена між ендеками та правами, з одного боку, та соціалістами й національними меншинами – іншого» [282, с.95].

Втім, Комісія у справах Польщі 12 квітня 1919 р. забракувала цю програму, відзначивши, що остаточне вирішення може бути ухвалене лише після встановлення в Росії законної влади.

В цей же час, лютий-березень 1919 р., ситуація для польської делегації ускладнювалася фактом переговорів представників російського «білого» руху з представниками української делегації з метою виробити єдину антипольську позицію, в рамках якої польський східний кордон повинен був проходити по лінії старого кордону Королівства Польського. Ця спільна російсько-українська позиція із невеликими змінами сповна відповідала лінії кордону яку підтримала англійська дипломатія (т.зв. «лінія Керзона», котра приблизно відповідала лінії третього поділу Польщі (1795 р).

Враховуючи проросійську налаштованість представників держав-переможців і вагомість самого російського фактору на конференції, Р. Дмовський прийшов до висновку, що треба налагодити діалог з представниками «білого» руху. У своїх спогадах Р. Дмовський неодноразово підкреслював, що «під час конференції наша політика жодної хвилини не була скерована проти Росії..., вона служила тільки Польщі» [63, с.7-8]. Втім, польський дослідник А. Юзвенко, стверджував, що на початку конференції більше місяця голова польської делегації уникав дипломатичних контактів з представниками «білої» Росії [348, с.79-82]. Він тягнув час, тому що не був впевнений, що для Польщі було б найкраще – перемога «білої» чи «червоної» Росії і, нарешті, з'ясувати позицію Заходу. Що саме прагнув отримати Р. Дмовський від перемовин з росіянами, можна побачити з його бесіди з британським журналістом Емілем Діллоном в готелі «Вендом», яка відбулась 17 червня 1919 року: «Насамперед Росія ще не повернула своєї позиції, а нашою

метою є зміцнення нашої позиції, раніше ніж вона зміцнить свою. Маю надію, що ми насправді будемо мати час і заходи, щоб зробити це. У кожному разі сподіваємося знайти порозуміння з Росією, тому що є три пункти, за якими можемо досягнути взаємного порозуміння. По-перше, ми можемо відмовитися від претензій щодо історичних кордонів Польщі, і це є актив. По-друге, ми не заінтересовані у всіх питаннях, пов'язаних з Прибалтикою, яка прямо належить Росії... По-третє, тому, що ми цілком згодні в справі України, яка не має претензій і звичайно жодного права, аби бути окремою державою» [326, с.84].

Зазначимо, що «російське питання», як і «польське питання» на Паризькій мирній конференції були надто важливими і ключовими з геополітичного погляду. Роль головного представника загальнодержавних і національних інтересів «білої» Росії у Парижі (представників «червоної» Росії на конференцію не допустили) відіграла Російська політична нарада («Русское политическое совещание»), при якій діяла Російська політична делегація [263, с.81]. Повноваження цього дипломатичного органу визнали як Білий рух Сходу адмірала Колчака, так і уряд Півдня Росії генерала Денікіна. Протягом першої половини 1919 р. Омським урядом адмірала Колчака були розроблені інструкції для російських дипломатів у Парижі, в яких були висунуті шляхи урегулювання «українського» і «польського» питань в контексті збереження «єдиної і неподільної» Росії. Для вирішення цих проблем російська дипломатія вирішила застосувати диференційований підхід: до Польщі – міждержавний, тобто Омський уряд повністю погоджувався з правом поляків на самовизначення, а до України – внутрішньополітичний. Українці розглядалися близькою до росіян народністю «по крові, мові і культурі», а у разі відокремлення української території від решти Росії, росіяни втрачали б можливість для свого власного економічного розвитку і самозбереження Крім того, при роботі над проектом російсько-польського кордону передбачалося, що до польської держави ні в якому разі не відійдуть Литва і Білорусь, а Холмщина, Буковина і Східна Галичина відійдуть до Росії [263, с.83].

Пізніше, 19 квітня 1919 р. Російська політична делегація звернулася до учасників конференції із «Запискою щодо польського питання». Визнаючи державність Польщі де-юре і де-факто, росіяни пропанували створити сильну польську державу, до складу якої повинні були б відійти усі польські землі, що належали раніше центральним державам. Позиція росіян свідчила, що вони були не проти аби поляки мали право на вихід до Балтійського моря і володіли портом Гданськ. За це росіяни вимагали наступне: для того, щоб у середині Польща залишалася сильною і їй не загрожували різноманітні етнічні конфлікти, вона має позбутися бажання мати у своєму складі «чужинні народності – литовську та руську» [263, с.85].

В той самий час, відстоюючи інтереси Польщі у Парижі, Р. Дмовського особливо турбували питання навколо пропагандистських планів прихильників Ю. Пілсудського щодо федеративних планів устрою польської держави та планів створення «санітарного кордону» з країн, які б відділяли Польщу від Росії (головним чином мова йшла про Україну). В листі до голови комісії з питань зовнішньої політики сейму С. Грабського лідер ендеції писав: «Пам'ятаєте, як раніше за всіх я почав зневажати Росію під час війни. Сьогодні звертаю Вашу увагу, що треба наново почати з нею більш-менш рахуватися. Мусимо мати таку програму політики на сході і таку програму нашого кордону, яка б не перешкоджала би домовлятися з росіянами.

Для цього моїм завданням є:

1. не можна розмовляти про Велике Князівство Литовське в кордонах 1772 р.
2. не можна заходити далеко у політиці підтримки України.
3. не можна поширювати наших намірів на Латвію і загалом на прибалтійські провінції.

Невдовзі російська делегація, що репрезентує уряд Колчака, офіційно з'явиться на Конференції. Найближчі наші приятелі радіють нам шукати з ними порозуміння. З іншого боку, не є в нашому інтересі підштовхувати не

більшовицьку Росію в німецькі обійми. І без того вона має велику схильність в цьому напрямку.

Заклинаю Вас заради Бога, не забувайте, що Росія існує, що ігнорувати її не можна, що якщо ми підемо на безоглядну боротьбу з нею – за багато втратимо.

Єдиним засобом не втратити можливість домовитися з росіянами є міцно триматися програми Комітету, який відомий росіянам і який їм не перешкоджає з нами домовлятися. Це означає стати на кордоні історичного розділу Литви і Росії, і бути супротивниками українізму» [326, с.86].

Переломним моментом у вирішенні східно-галицького питання став березень 1919 р., коли різко змінилася військова ситуація на польсько-українському фронті. Після підписання у лютому перемир'я між німцями та поляками, польська сторона почала передислокацію своїх військ із Західної Польщі у Східну Галичину. Крім того, наприкінці березня – на початку квітня 1919 р. на конференції вирішалося питання щодо перекидання з Франції до Польщі вояків армії ген. Ю. Галлера [223, с.8]. 17 березня 1919 р. того ж року Найвища Рада Антанти дозволила полякам перевезення зброї до Східної Галичини [319, с.88]. Разом з тим, 24 березня 1919 р. польська сторона отримала чергову відкриту підтримку з боку міністра закордонних справ Франції Пісона, який своєю заявою щодо українського питання змусив керівників конференції віддати свої голоси полякам [237, с.241-242]. На додаток до цього, кількома днями раніше, 21 березня 1919 р. в Угорщині було проголошено радянську владу на чолі з Белом Куном. Планувалося об'єднання її з комуністичними режимами України та Росії. Навесні 1919 р. Червона Армія успішно відтісняла війська УНР до р. Збруч. Існувала реальна загроза прориву більшовиків у Центральну Європу. Всі ці події давали додатковий козир польській делегації у вирішенні територіальних питань навколо східних кордонів Польщі.

Черговий етап польсько-українського протистояння розпочався на початку квітня 1919 р., коли за ініціативою президента США В. Вільсона Рада Чотирьох ухвалила створення 2 квітня «спеціальну міжсоюзну комісію для підписання перемир'я між Польщею й Україною» під головуванням члена

англійської делегації прем'єр-міністра Південно-Африканського Союзу генерала Луїса Боти і розіслало дипломатичні пропозиції ворогуючим сторонам щодо поновлення мирного діалогу.

На першому засіданні миротворчої комісії на чолі з Л. Боти, що відбувалась 29 квітня 1919 р. польську делегацію спільно представляли І. Падеревський і Р. Дмовський. Вони обґрунтовували офіційне ставлення польського уряду до питання навколо Східної Галичини. Під час засідання, лідер ендеції, надаючи неправдиві факти, інформував присутніх, що військові сили більшовиків вже перетнули галицький кордон, а жителі Станіслава евакуйовані. У зв'язку з цими обставинами, Р. Дмовський наголошував, що тільки поляки, перебуваючи на теренах Східної Галичини, можуть перешкодити об'єднанню «більшовиків Росії, Угорщини, України та Берліну» [285, с.16-17]. Він стверджував, що для запобігання більшовицької загрози у Європі, потрібно з'єднати польських і румунських сили, передати контроль над українськими військами союзникам, а нафтовий басейн віддати полякам.

Під час свого виступу перед комісією 6 травня 1919 р. Р. Дмовський припустив, що польська сторона згодна укласти перемир'я, але на наступних умовах: 1) згода Антанти на повну окупацію Східної Галичини польськими військами; 2) реформування української армії з метою виключення з її лав австро-німецьких та більшовицьких елементів; 3) перехід під контроль польського уряду родовищ нафти. У разі не виконання зазначених вище умов, польська сторона залишала за собою право продовжувати війну з українцями. Тільки остаточна перемога поляків і повне знищення української армії, на думку Р. Дмовського, дозволила б збройним силам Польщі сконцентруватися усі свої сили проти більшовицької загрози. Через це керманіч польської делегації вимагав від союзників дозволити Польщі і Румунії мати єдиний спільний кордон. Як і раніше, в існування окремої незалежної України Р. Дмовський не вірив. Таким чином, голова польської делегації фактично відкинув проект перемир'я і лінію розмежування комісії Л. Боти, яка була

загалом вигідніша для українців, оскільки залишала в їх руках Бориспільський басейн [429, с.30].

Незважаючи на те, що засідання спеціальної комісії Л. Боти 6 і 12 травня 1919 р. в основному проходили під диктовку польської сторони, 11 травня Р. Дмовський надіслав з Парижа І. Падеревському та С. Грабському телеграму, в якій попереджував про небезпеку, яка очікує Польщу в східно-галицькому питанні. Зустрівши серйозну протидію з боку англійської делегації, яка почала готувати передачу Східної Галичини під юрисдикцію новоствореної Ліги Націй, Р. Дмовський запропонував сейму терміново прийняти ухвалу такого змісту: «Внаслідок оволодіння нашими військами охопленої анархією території Східної Галичини, населення якої незалежно від віросповідання має користуватися усіма громадянськими правами польської держави, сейм закликає уряд до негайного опрацювання проекту про автономію території, яка не мала бути меншою від тієї, що належала Галичині в Австрійській державі» [237, с.116-117]. Втім, всі польські офіційні акції носили лише пропагандистський характер і були лише тактичним кроком у затягуванні часу, тому що в листі до С. Грабського від 5 травня 1919 р. Р. Дмовський виклав справжню власну позицію по цій проблемі: «розраховуємо на Вас, що Ви раз і назавжди покладете кінець комедії з федерацією. Проте для всіх, будь ласка, не ухвалювати Статут про інкорпорацію, тому що це призвело б нас до конфлікту з усією мирною конференцією. Сейм до часу (ухвали) договору, який нагородить нас цими землями, повинен сконцентруватися на виборі своєї позиції зі своїми інкорпораційними побажаннями» [319, с.94].

На третьому засіданні комісії 12 травня 1919 р., після доповіді Р. Дмовського і генерала Т. Розвадовського, Л. Бота вручив польській делегації проект мирного вирішення конфлікту в Східній Галичині, згідно з яким Львів відходив до Польщі, а дві третини території разом з Дрогобицьким повітом з родовищами нафти передавались українській стороні. Але, незважаючи на тиск Великобританії і її попередження про труднощі, які чекатимуть Польщу на її

західних кордонах у разі не підписання перемир'я з українцями, Р. Дмовський відхилив проект комісії. У відповіді на проект Л. Бота, голова польської делегації ще раз зауважив, що поляки не можуть піти на перемир'я з українською стороною, тому що нібито існує загроза порозуміння між німецьким урядом і більшовиками Росії, який спричинить «одночасний напад на Польщу зі Сходу і Заходу» [285, с.40-41]. Намагаючись виграти час, голова польської делегації керувався тим, що «фактичне оволодіння територією за відсутності претендента виключає небезпеку серйозних дипломатичних претензій до Польщі...» [237, с.117].

Затягуючи час для того, щоб польська армія встигла перегрупуватися для наступу у Східній Галичині, на останньому четвертому засіданні комісії 13 травня 1919 р. Р. Дмовський надав Л. Боті ноту, в якій інформував голову комісії про загрозу Польщі з боку Німеччини та більшовиків. Крім того, він висловлював свою стурбованість ситуацією щодо перевезення поляками зброї до Східної Галичини і вніс деякі зміни до лінії польсько-українського розмежування [319, с.96]. Після цього польська делегація, висловила незгоду умовам перемир'я і демонстративно залишила засідання комісії. Наступного дня Р. Дмовський інформував польського прем'єра, що «увесь тиск на нас у справі перемир'я йде із Англії і пов'язано це з політикою особливих англійських перспектив. Не має жодних даних, щоб і інші держави у цьому питанні повністю пішли за Англією. Ми вважаємо, що немає жодних причин змінювати зайняту позицію» [319, с.97]. Отже, підписання польсько-української угоди, на яке вже погодилась українська сторона, так і не відбулося.

Вже 14 травня польські війська перейшли у генеральний наступ у Східній Галичині, який закінчився поразкою військ ЗУНР і відступом українських військ за р. Збруч у липні того ж року. Ключовим моментом у долі Східної Галичини стало рішення Найвищої Ради країн Антанти від 12 червня 1919 р. про поділ регіону на дві частини: польську і українську з проведенням плебісциту [106, с.203]. Ця ухвала остаточно була закріплена 25 червня, коли

Рада міністрів закордонних справ дозволила польському уряду взяти Східну Галичину під свою тимчасову «опіку» за умови надати їй автономію.

28 червня 1919 р. Р. Дмовський як один з двох польських представників, разом з прем'єр-міністром І. Падеревським, підписав від імені Польщі Версальський мирний договір. Цей день став зірковим часом у політичній діяльності лідера польської правиці. Водночас закінчився найважливіший етап боротьби за Східну Галичину, в якій Польща здобула перемогу. Натомість у самій Польщі рішення Паризької мирної конференції стосовно надання автономного статусу Східної Галичини оцінили як поразку польської дипломатії [172, с.3].

Зазначимо, що Р. Дмовський відіграв помітну роль і на заключному етапі розгляду українського питання на Паризькій мирній конференції, що проходив з липня по листопад 1919 року. Як представник польської делегації, він брав участь у розробці проектів щодо надання територіальної автономії Східній Галичині, ухвалу на яку надав Сейм ще 21 травня 1919 року [335, с.19]. На цей раз головною метою польських дипломатів стало вирішення питання, щодо лінії можливого кордону східно-галицької автономії. Поляки намагалися цю лінію винести якомога далі на захід з метою включити в майбутню автономну одиницю якомога більший відсоток польського населення. Після цього планувалося зосередити зусилля на включенні Східної Галичини до складу Польщі.

Прикладом таких напрацювань можна вважати проект, що був викладений у депеші від 1 серпня 1919 р. і відправлений Р. Дмовським до віце-міністра закордонних справ Польщі В. Скшинського. Керманіч делегації повідомляв польський уряд, що комісія Ле Ронда вже ознайомена з текстом статуту Східної Галичини, в якому кордон автономії проходив східніше від Перемишля. В тексті документу зазначалося наступне: 1) Східна Галичина отримає статус автономії, а її кордон пройде строго на південь і схід від Перемишля; 2) у Варшавському сеймі вона матиме рівноправне представництво з іншими землями; 3) буде створений автономний галицький сейм; 4) губернатор Східної Галичини буде

мати право вето на ухвали сейму [101, с.229-231] і т. ін. Крім того, пізніше планувалося впровадження двох урядових мов у краю – польської і української [335, с.25].

На початку серпня 1919 р. проект статуту для автономії Східної Галичини був остаточно підготовлений і переданий до Комісії у справах Польщі.

5 серпня 1919 р. представники польської делегації провели нараду стосовно майбутнього державного статусу Східної Галичини. На ній Р. Дмовський виклав основні напрацювання підкомісії з польських справ. По суті, мова знову таки йшла про узгодження усіх попередніх позицій по даному питанню [203, с.85].

25 серпня 1919 р. за підписом Р. Дмовського до керівництва країн Антанти була скерована чергова нота з вимогою визнати Східну Галичину невід'ємною частиною польської держави [110, с.78-80]. У згаданому документі знов таки мова йшла про польський характер Галичини, незважаючи на загальну чисельну перевагу українського населення. Втім, польська влада висловила повну готовність «задовольнити всі потреби національностей, включених до складу польського населення, які є запорукою того, що заспокоєння Східної Галичини і примирення русинського населення з польською зможе відбутися у недалекому майбутньому» [110, с.80].

Майже через місяць – 25 вересня 1919 р. Р. Дмовський підтвердив ці принципи у черговій ноті, адресованій країнам Антанти. На цей раз у ноті мова йшла про причини польсько-українського протистояння в Східній Галичині. Р. Дмовський намагався довести, що міжнаціональна конфронтація у регіоні пов'язана не з етнічними, а передусім з соціальними чинниками. На думки Р. Дмовського, головна проблема польсько-української ворожнечі у цьому регіоні полягала у ненормальному і непропорціональному розкладі земельної власності. Так, згідно статистичних даних у 1921 р. частка польських землевласників становила: у Тернопільському воєводстві 91%, у Львівському – 87%, у Станіславському – 85% і Волинському – 62% [281, с.41].

Втім, керманіч польської делегації заспокоїв представників західних держав, відзначивши, що польський сейм ухвалив уже земельну реформу, яка усуне непропорціональний розклад земельної власності в Східній Галичині і тим самим посприяє зникненню основної причини польсько-українського конфлікту. Р. Дмовський відзначив, що поляки спроможні заспокоїти усі потреби місцевого українського селянства і Антанта може бути спокійна за долю українського населення Східної Галичини, і отже визнати цей край польським.

Наприкінці 1919 р., у зв'язку з поразкою антибільшовицьких сил у Росії геополітичне та стратегічне становища Польщі зміцнилось. Вже 22 грудня 1919 р. великі держави тимчасово скасували дію статуту Східної Галичини, ухваленого 21 листопада 1919 р., який проголошував край підмандатною територією Ліги Націй. Такі рішення свідчили про перемогу польської дипломатії на Паризькій мирній конференції напередодні закінчення її роботи 21 січня 1920 р.

Таким чином, хоча конференція у Парижі і висловила за те, щоб обмежити польські східні кордони тільки етнічними польськими землями до р. Буг, вона залишила це питання відкритим, сподіваючись на її остаточне вирішення після падіння радянської влади в Росії.

Підсумовуючи результати дипломатичної діяльності Р. Дмовського на Паризькій мирній конференції, варто зазначити, що він проявив себе як енергійний, наполегливий та професійний дипломат, що захищав польські національні інтереси. Утім, його шовіністичні погляди і гострі антисемітичні висловлювання часто діяли проти іміджу польської держави. І це при тому, що польські територіальні претензії взагалі для багатьох учасників конференції здавалися надмірними. Незважаючи на те, що головну «скрипку» на Паризькій мирній конференції відігравав тріумвірат: Велика Британія, Франція та США, очолювана Р. Дмовським польська делегація спромоглася добитися на користь поляків урегулювання деяких спірних територіальних питань стосовне кордонів відновленої II Речі Посполитої. І насамперед західних кордонів. Як би та не було, але стратегічна важливість територіальної експансії у західному напрямку

у територіальних планах Р. Дмовського суттєво переважала східний вектор ендецької зовнішньої політики.

Водночас спроба лідера ендеції відстоювати на Паризькій мирній конференції перед країнами Антанти історичні кордони Польщі, особливо на східному напрямку була не безпідставна, адже саме на історичних, а не на етнічних принципах Захід погодився на проведення кордонів тогочасної Чехословаччини.

Отже, захищаючи польські національні інтереси на конференції, Р. Дмовський дотримувався наступної стратегічної мети: на сході між Польщею і Росією не повинно існувати будь-якої буферної зони, зокрема у вигляді самостійної України [363, с.368]. По-перше, поява такої української держави значно знесилить «білу» Росію, без підтримки якої полякам було б важко мати справу з Німеччиною один на один. По-друге, виникнення будь-якого українського державного утворення на сході від Польщі, автоматично означало появу нового союзника Німеччини у цьому регіоні, тому що українці – це, на думку Р. Дмовського, природні геополітичні союзники німців.

Відомий британський журналіст Еміль Діллон (1854-1933), оцінюючи особистий вклад Р. Дмовського, згадував, що керманіч польської делегації робив свою справу, тобто захищав інтереси власного народу відкрито, нехтуючи закулісними махінаціями і, що колись його співвітчизники оцінять послуги, які Р. Дмовський надав своїй країні, адже «...у кінцевому результаті на три чверті успіх отриманий у польській справі на Паризькій конференції, був особистою роботою цього пана» [326, с.62-63].

Доволі високо оцінили діяльність Р. Дмовського на Паризькій мирній конференції його ідейні вороги – німці. Так, міжвоєнний німецький історик Ерік Машкег зазначив, що «значення політики Романа Дмовського для відродження нинішньої польської держави скоріше всього не можна високо оцінювати...», але додає «...безсумнівно, без участі Дмовського польська держава ніколи не була тією, якою вона під його впливом могла би відбутися на

мирній конференції... Вона була роботою Версалью, а це значить... роботою Дмовського...» [164, с.462].

***

Отже, для української сторони рішення Паризької мирної конференції стали цілком негативними. Конференція засвідчила брак взаємо узгодженої позиції країн Антанти в українському питанні, а її рішення по цьому питанню виявилися стратегічно згубними не лише для українського національного руху, а і для розбудови української державності загалом.

Особисто для Р. Дмовського конференція у Парижі стала зірковим часом у його політичній кар'єрі. Як досвідчений політик він за допомогою деяких тактичних прийомів, таким як: затягування часу, відволікання уваги, масивній пропаганді у засобах масової інформації, широкомасштабній дезінформації і використанням особових зв'язків з керівництвом Антанти спромігся на досить високому рівні забезпечити дипломатичну підтримку окупації Східної Галичини Польщею і заручитися підтримкою Заходу тимчасового польського східного кордону, який остаточно був визнаний Радою Послів 15 березня 1923 р.

4.2. Україна в політичних проектах Ю. Пілсудського і Р. Дмовського в роки II Речі Посполитої (1919-1939 рр.)

Паризька мирна конференція виявилася безсилою вирішити ані українське питання загалом, ані проблему східних кордонів II Речі Посполитої. Навіть навпаки – вона ще більше загострила польсько-українські відносини, залишивши відкритим питання, де саме повинен проходити спільний польсько-український кордон. Не було єдності щодо українського питання і в середовищі польського політикуму. Втім, якщо представники різних політичних сил лише по-різному обґрунтовували шляхи досягнення відродження незалежної Польщі, то в територіальному питанні їхні погляди майже не відрізнялися. Польська правляча еліта вважала, що східні кордони II Речі Посполитої повинні були

вийти далеко за її етнографічні межі, і в цьому збігалися погляди прихильників як ідеї федерації, так і ідеї інкорпорації.

Протягом 1919-1921 рр. подальшу долю «східних кресів», що складала майже половину від загальної площі, яку контролювала Польща, вирішували позиції двох непримиренних ідейних супротивників: начальника держави Ю. Пілсудського і лідера найвпливовішої сили у країні – Р. Дмовського.

Зазначимо, що крім ідеологічних розбіжностей у поглядах (Р. Дмовський був прихильником націоналістичних ідей, а Ю. Пілсудський – соціалістичних), обидва політики по різному ставилися до ролі російського фактору в планах відбудови незалежної Польщі [232]. Якщо позицію до Росії Р. Дмовського можна цілком вважати русофільською, то Ю. Пілсудського – відверто русофобською. Окрім розбіжностей з російського питання, ці лідери мали також власні політичні амбіції в розв'язанні української проблематики [394, с.65-66].

В сучасній польській історіографії існує погляд, що саме українське питання було головною площиною зіткнення двох різних припущень польської політики у відносинах до Росії, які репрезентували Ю. Пілсудський і Р. Дмовський [324, с.64]. По суті значення українського питання зводилося до функціональної ролі вирішення більш ширшого питання – російського (і опосередковано – німецького).

На відміну від свого політичного візаві Р. Дмовського, Ю. Пілсудський свої геополітичні проекти майже ніколи публічно не озвучував. Він також не втручався в полеміку дискусій між федералістами та «інкорпорантістами» [236, с.154]. Але відомо, що свою концепцію ослаблення Росії він розробив ще у 1904 р. і неухильно її дотримувався. У меморандумі до японського уряду під назвою «Меморіал представлений Міністерству закордонних справ в Токіо 13.07.1904» («Memoriał złożony Ministerstwu spraw zagranicznych w Tokio 13.07.1904») майбутній польський лідер охарактеризував загальний стан речей щодо національного питання у Російській імперії і спрогнозував своє бачення шляхів послаблення Росії за рахунок створення незалежних національних

держав на її території [142, с.249-257]. Він зазначав, що ця імперія не є монолітною у національному аспекті і «такий брак єдності в державі становить її основну слабкість – її Ахіллесову п'яту» [142, с.250].

Втім, до кінця Першої світової війни український чинник у планах створення польської держави Ю.Пілсудський цілком проігнорував і недооцінив. Керманіч ППС зазначав, що русини (українці) і білоруси, як окремі народності знаходяться тільки на початковій опозиційній стадії до росіян і до того ж вони не дуже чисельні: за його підрахунками з 126 мільйонного населення тогочасної імперії русини (українці) складали не менше 15-18 млн., тоді як росіяни 57-59 млн. [142, с.251].

Натомість факт створення суверенних українських держав (УНР, Української Держави гетьмана Скоропадського) наприкінці Першої світової війни змусили Ю.Пілсудського переглянути свої концептуальні засади розбудови польської державності в бік федеративного устрою майбутньої Польщі. В той самий час, зазначимо, що Ю.Пілсудський відносився до ідей федералізму дуже обережно, що простежується у його листі до свого однопартійця, Л. Василевського, що був написаний у квітні 1919 р. У ньому він зокрема зазначив: «Через те, що на світі Божому, здається, починає перемагати балаканина про братерство людей і націй, і американські доктрини, з приємністю схиляюся на бік федералістів» [145, с.163-164].

В сучасній історичній науці і до тепер існує багато історіографічних інтерпретацій стосовно того, що саме уявляли собою так звані «федеративні» плани Ю.Пілсудського [236]. Чи був він насправді політичним ідеалістом (федералістом) чи навпаки – політичним реалістом, що талановито зіграв роль прихованого імперіаліста? Так, польський еміграційний історик К. Дзевановський вважав, що голова польської держави намагався знищити більшовизм за допомогою буквального застосування Вільсонових і Ленінових принципів самовизначення усіх національностей колишньої Російської імперії [245, с.101]. Інший польський дослідник С.Мацкевич стверджував, що Ю.Пілсудський у своїх планах федералізму розраховував виштовхнути

російський вплив із Балтико-Чорноморського регіону і замінити його польським, при чому він вірив у те, що з часом поляки могли б полонізувати місцеве непольське населення [245, с.101]. На думку польського історика А. Чубинського «комендант» планував максимально ослабити Росію геополітично і передусім намагався створити на сході від Польщі буферну зону з формально незалежних держав: Литви, Білорусії та України, з метою щоб якомога далі відсунути Росію від своєї країни і максимально просунути східні кордони Польщі якомога далі на схід, фактично аж до Дніпра [205, с.142]. Дипломат й історик Т. Комарницький був впевнений у тому, що маршал, відриваючи Україну і Білорусь від Росії, намагався насамперед позбавити останню імперських амбіцій у Європі [236, с.159]. У підсумку один із соратників очільника Польщі Б. Медзінський взагалі назвав федеративну концепцію Ю. Пілсудського «мрією», що стала єдиною сміливою думкою в тодішній польській думці [236, с.155].

Сучасний український історик В. Комар, досліджуючи тему прометеїзму у II Речі Посполитої, підсумовуючи зазначав, що сама ідея федерації була для Ю. Пілсудського була річчю другорядною в порівнянні з ідеєю створення незалежних держав на просторі від Балтійського до Чорного моря. Створюючи під егідою Варшави групу суверенних і напівзалежних від поляків країн, він розраховував на максимальне віддалення Росії від східних кордонів Польщі у вигляді буферної зони. У політичних планах Ю. Пілсудського федералізм виступав лише засобом для відновлення великодержавного статусу Польщі, яка мала замінити вплив Росії у східноєвропейському регіоні на польський. Враховуючи важке геополітичне розташування Польщі, що знаходилась між Німеччиною й Росією – Ю. Пілсудський робив ставку на союз із народами, які так само, як донедавна поляки, зазнали утисків від Російської імперії. Таким чином, «якщо соціалізм був для Ю. Пілсудського засобом здобуття незалежності Польщі, то федералізм мав стати знаряддям утвердження незалежності» [235, с.76].

Як бачимо, більшість дослідників схилилася до думки, що начальник польської держави у перші роки свого правління не просто прагнув просунути

вплив Варшави якомога далі на схід. Насамперед, він щиро прагнув створити надійну буферну зону держав між Польщею та Росією, і ключову роль у своїй концепції він віддавав ідеї існування незалежної Української держави. Намагання виконати цю геополітичну мету і призвели його до великої «гри за Україну» з Росією в 1920 році. Так, у грудні 1919 р. під час таємної наради за участю начальника генерального штабу генералом С. Галлера та віце-міністра закордонних справ В. Скшинського Ю. Пілсудський зазначив, що більшовиків треба розбити, поки вони ще не зміцнили свої сили. «Для здійснення цього необхідно знайти їх най болюче місце ... Москва не є таким місцем. Київ, Україна – їх вразливий пункт...» [271, с.10].

Провівши у 1919 р. велику попереджувальну роботу і зробивши значні політичні поступки ендекам в питаннях зовнішньої політики, Ю. Пілсудський спромігся дочекатися виконання своїх задумів: територіальні вимоги Р. Дмовського не отримали повної підтримки великих держав на Паризькій мирній конференції, а агресивний шовіністичний імідж лідера ендеції на міжнародній арені був значно підірваний. В той самий час, невиконані обіцянки ендеків призвели до послаблення позицій національних демократів всередині країни. Натомість вдалі військові дії у Литві і на Західній Україні у 1919 р. дали можливість Ю. Пілсудському зарекомендувати себе в очах польського суспільства єдиним загальнонаціональним лідером, здатним втілити мрії поляків про Велику Польщу [234, с.92-93].

Сповідуючи «федеративну» концепцію Польщі і реалізуюче проект «Міжмор'я» Ю. Пілсудський ще навесні 1919 р. розпочав активні дії на східному напрямку. У квітні польські війська захопили значну частину Литви і Білорусії. З метою мати вільні руки на сході і для реалізації своїх геополітичних проектів Керманіч польської держави відмовився вести перемовини щодо демаркації кордону як з радянською стороною (деякі польські історики підраховали 13 спроб радянської Росії домовитися з Ю. Пілсудським впродовж 1919-1920 рр.), так із представниками російського «білою» руху (адмірала Колчака і генерала Денікіна) [298, с.92]. У квітні 1920 р. Польща офіційно

визнала існування Директорії УНР і підписала союзницький договір з її головою отаманом – С. Петлюрою. Таким чином, український вектор східної політики Маршала отримав статус перспективного і посів першочергове місце у його зовнішній політиці.

Плани Ю. Пілсудського щодо України визвали бурхливий супротив його опонентів – ендеків. За кілька днів до початку київського походу голова польської держави отримав нищівну критику з боку відомих діячів польської правихі – С. Грабського, В. Яблоновського, С. Гломбінського. Зокрема, Ю. Пілсудському ставилося в провину намагання створити незалежну Україну, тому що: по-перше, Росія ніколи не погодиться на втрату нею українських земель, а по-друге, розбудова української державності призведе до пробудження російського націоналізму і зміцнення радянської влади, уможливить її виступ в якості захисника Росії і призведе до об'єднання усіх патріотичних елементів навколо її. І, нарешті, незалежна Україна стане грізним ворогом як для Росії, так і для Польщі [312, с.62-63].

Розпочата у квітні 1920 р. радянсько-польська війна не виправдала очікування Ю. Пілсудського щодо реалізації його власних планів на сході. Він так і не зміг досягнути жодної важливої для себе стратегічної цілі. Надії Маршала щодо існування великодержавної Польщі, заснованій на федеративних засадах так і не справдились. Навпаки, ця війна спровокувала потужний наступ Червоної Армії у відповідь і влітку 1920 р. поставила Польщу на грань національної катастрофи.

Пізніше, події цієї війни дали привід Р. Дмовському надати власну оцінку діям свого політичного опонента. Лідер ендеків вважав, що саме Ю. Пілсудський як головний ініціатор війни має нести відповідальність за її негативні наслідки. Адже «з моменту створення нашої відновленої країни, у нас не було жодних доказів, що Сов'єти всерйоз здійснили експедицію до Польщі з метою її руйнування. Бо якщо ми бачили більшовиків під Варшавою в 1920

році, то це було лише наслідком Київської експедиції, що мала на меті відірвати Україну від Росії» [87, с.205].

Зазначимо, що польський істеблішмент досить стримано оцінив результати радянсько-польської війни 1920 року. Так, польський генерал і дипломат Т. Махальський писав у мемуарах, що без цієї війни Польща могла мати набагато кращі східні кордони, а «встановлений в Ризі кордон не був ані історичним ані етнографічним ані стратегічним» [222, с.48]. Цієї ж думки дотримувався і вельми авторитетний пілсудчик В. Вітос, який вважав, що укладення миру наприкінці 1919 р могло дати Польщі ще на 60 тис. км² більше території і на 5 млн. більше населення, ніж вона отримала за результатами війни з радянською Росією [251, с.29]. А тодішній польський прем'єр-міністр В. Грабський взагалі змушений був визнати марність «київської химери» Ю. Пілсудського у 1920 році: «Ані Київ, ані кордони 1772 р. не є національними цілями...» [251, с.35].

Втім, польська делегація в Ризі, пішовши на компроміс з радянською Росією (Варшава відмовлялась від України, а Москва від Східної Галичини та Литви), сама обмежила свої бажання від подальшого просування своєї території у східному напрямку за рахунок білоруських земель, побоюючись, щоб польська держава не інкорпоровала надмірної кількості українського та білоруського населення [271, с. 310].

Яскраву картину різниці політичного мислення Ю. Пілсудського і Р. Дмовського стосовно вирішення української проблематики під час бурхливих подій початку 1920-х рр. демонструє зустріч віч на віч цих політиків, яка мала місце 18 травня 1920 р., після повернення лідера ендеків з Алжиру. Під час бесіди, на питання маршалка, чому він під час проведення Паризької конференції не порушував питання стосовно виникнення незалежної України, Р. Дмовський відповів, що на «якій тоді підставі ми ждали б для себе приєднання східних кресів, разом зі всією Східною Галичиною, якби ми одночасно підтримували претензії українців до тих земель і до великої самостійної України» [326, с.91].

Ця зустріч як пізніше виявиться стане останньою розмовою між обома польськими лідерами і назавжди припинить їхні і так не численні зустрічі на особистому рівні. Відтоді ці польські державні діячі будуть жити поруч один з одним в тій самій державі, і водночас на протязі подальших майже 15 років будуть виснажливо боротися за владу між собою [252].

До кінця свого життя Ю. Пілсудський так і не змірився з тим фактом, що йому не вдалося досягти головної своєї зовнішньополітичної мети – вирвати Україну з російської сфери впливу і зробити її союзницею Польщі. Невиконання цього завдання призвело Варшаву до катастрофічної геополітичної ситуації, коли вона знов опинилося в кліщах двох ворожих до неї потужних держав – Німеччини і Росії, котрі прагнули реваншу. Все це робило сценарій четвертого поділу Польщі не відворотним.

На початку 1930-х рр. даючи оцінку непослідовності вчинків Ю. Пілсудського у розв'язанні українського питання і принциповості Р. Дмовського у поглядах на формування польсько-українських взаємин відомий український журналіст С. Баран (на початку 1950-х рр. голова УНР в екзилі) зазначав, що «по суті кредо маршала Пілсудського в українській справі нам не відоме... Сам Пілсудський, що дуже характерно, не обмовився жодним словом про спосіб розв'язки польсько-українських взаємин... Про нас всюди гробова мовчанка...» [146, с.1]. Втім, на його думку, пілсудчики не мають жодного політичного діяча такого рівня як Р. Дмовський. «І виходить, що вони недооцінюють українського питання, думаючи, що зможуть з ним впоротися... І це діється в часі, коли Роман Дмовський – чи не єдиний нині поляк з великою політичною інтуїцією – наш відвертий супротивник, пише, що українська проблема не є питанням внутрішньої польської політики, але нині має вже загальноєвропейське значення» [146, с.1].

Зазначимо, що така слабка оцінка діяльності Маршалка в українському питанні, надана вітчизняним публіцистом, частково була пов'язана з тим, що після травневого перевороту і чергового приходу до влади у 1926 р.

Ю. Пілсудський практично усю відповідальність за сферу національних відносин у державі переклав на плечі своїх підлеглих і соратників, а сам зосередився на питаннях зовнішньої політики і управління армією.

Досить негативну оцінку антиукраїнській риториці Р. Дмовського в період визвольних змагань українців у 1917-1920 рр. надав інший відомий західноукраїнський консерватор і дослідник, активний учасник тодішніх подій – В. Кучабський (1895-1971). Він звинуватив Р. Дмовського та його систему поглядів у геостратегічних невдачах українського національно-визвольного руху і у тому, що «Україну, зруйнувала не Росія, а Польща, – саме так, як планував Дмовський» [274]. В. Кучабський аргументував свою позицію наступним чином. Як відомо, головною загрозою Польщі на сході Р. Дмовський вважав не ослаблену Росію, а Україну. У разі появи самостійної української держави Польща могла опинитися в досить скрутному становищі, а головне у ворожому оточенні – Німеччина на заході і її природній союзник – Україна на сході. З метою недопущення такої складної геополітичної ситуації і дотримуючись принципом побудови «держави на виріст», поляки застосували агресивні силові методи для послаблення українського національного руху, і передусім анексували Східну Галичину, оскільки саме у цьому регіоні цей рух досяг найвищого розвитку. Події 1917-1920-х рр. довели, що без підтримки галичан Наддніпрянська Україна виявилась не спроможною створити повноцінну державу і цілком логічно програла Росії у визвольних змаганнях. Натомість і така територіально усічена Україна була спроможна і надалі постійно послаблювати позиції Росії і нівелювати зусилля офіційної Москви впливати на європейську політику. На думку В. Кучабського, лідер вшехполяків до останнього сподівався, що до того часу, коли Росія зможе знов повернути собі колишню геополітичну потугу, поляки встигнуть полонізувати український етнічний елемент у Східній Галичині та на Волині і, таким чином, зліквідувати українську загрозу зсередини. В кінцевому варіанті геополітичний польсько-російський компроміс навколо України міг би закласти в майбутньому підвалини більш міцного польсько-російського союзу, в основі

якого лежав би спільний інтерес – підкорення українців [274; 154]. Безумовно, доля правди присутня в логіці аргументів В. Кучабського, але не слід перебільшувати історичну роль Р. Дмовського в цей важливий і драматичний для історії України період. Натомість не можна не відзначити рівень політичного мислення Р. Дмовського, якому вдавалося на основі прискіпливої оцінки тогочасної міжнародної ситуації, прагматичної логіці та історичного досвіду давати доволі точні прогнозовані передбачення.

По факту, підписаний 18 березня 1921 р. польсько-радянський Ризький мирний договір означав по суті перемогу концепції ендеків, тобто поглядів Р. Дмовського в питанні щодо східних польських кордонів і цілковиту поразку «федеративних» планів Ю. Пілсудського. Цей договір, що став своєрідним геополітичним і етнічним компромісом двох сторін, прирік польсько-радянські міжвоєнні відносини на затяжну конфронтацію, яка закінчилася вересневою трагедією 1939 року.

Станом на 1923 р. відновлена польська держава займала площу 388,4 тис. км² з населенням понад 27 млн. чол. З них 8,5 млн. чол. склали не етнічні поляки: українці (14%), євреї (8%), білоруси (3,5-4%) і німці (понад 3,5%) [323, с.56]. Українські землі, окуповані Польщею становили 125,7 тис. км², або 32,4% території Польщі. Вже у 1931 р. українське населення становили майже 15,7% населення всієї Польщі [281, с.105].

Однією із найслабших місць польської міжвоєнної державності була непроста геополітична ситуація в якій опинилася Польща. Її значно ускладнювали дві обставини. Перша: невизначеність міждержавних кордонів країни з багатьма сусідніми державами. Ані Версальський мирний договір 1919 р. ані Ризький мирний договір 1920 р. не гарантували полякам довготривалий спокій з боку її сусідів, передусім СРСР і Німеччини. Друга: це проблема національних меншин.

Демографічна статистика яскраво доводить, що майже третину населення міжвоєнної II Речі Посполитої склали національні меншини і це була дуже

гостра проблема для стабільності унітарної польської держави. До того ж не зважаючи на поразку визвольних змагань українців у 1917-1920-х рр. українське питання не зникло з порядку денного у політичному житті II Речі Посполитої і займало в суспільно-політичній думці ендеків дуже помітне місце. Воно залишалося актуальним навіть попри прагнення деяких польських державних діячів не помічати його існування. Так, відомий лідер галицьких ендеків С. Грабський, у своїй промові, виголошеній в сеймі 14 квітня 1921 р., стверджував, що нібито Польща являється винятково національною державною, а українське і білоруське питання «лежить поза її межами, на схід від Польщі» і навіть «на Сході польське населення сягає аж до Дніпра і поза Дніпро» [281, с.37].

На початку 1920-х рр. Р. Дмовський, який поступово втрачав реальний вплив на політичні процеси у державі, вважав саме закордону політику найважливішою для Польщі, адже згідно його промові, яку він оголосив у червні 1921 року на партійному з'їзді у Познані: «Ми (поляки) ще не маємо кордонів. Сілезія ще не наша. Вільно не наше. Східна Малопольща (Східна Галичина) є в наших руках, але її ще не визнано, і тільки хіба наші вороги, піднімають це питання, щоб вирішити, кому вона буде належати» [163, с.2].

Але, з огляду на міжнародну ситуацію, що склалася у 20-30 рр. ХХ ст., Р. Дмовського вважав цілком прийнятною для Польщі східний кордон, який вона отримала після Ризького мирного договору у 1921 році і який визнали великі держави [64, с.478]. В цей період, головним вектором польської експансії у міжнародній політиці для Р. Дмовського і його прибічників залишався західний, тобто німецький. Важливість вирішення цього питання була очевидною, передусім, з економічного погляду. Три сілезьких повстання протягом 1919-1921 рр. і ухвала 12 жовтня 1921 р. Радою Ліги Націй остаточного рішення про поділ території Верхньої Сілезії, дозволила Польщі отримати потужну верхньосілезьку промисловість, яка давала 73% загальнопольського вугілля, 79% залізної руди, 77% сталі, 88% цинку, 99% олова (станом на 1923 р.) [206, с.457].

Залишаючись прибічником орієнтації на Росію, наприкінці 1923 року, Р. Дмовський як міністр закордонних справ виступив з пропозицією щодо зниження рівня напруження у відносинах з СРСР і за нормалізацію міждержавних відносин між Польщею і радянською Росією [368, с.54]. Але відкидаючи комуністичні гасла, він пропонував налагоджувати передусім економічні зв'язки з Москвою. Більш того, лідер ендеків продовжував мислити категоріями світової політики стосовно майбутнього своєї країни. Він наголошував, що полякам потрібно відректися від політики пацифізму в зовнішніх відносинах з іншими державами, адже саме пацифізм спровокував Німеччину до початку Першої світової війни [147, с.3]. Саме за ініціативою Р. Дмовського МЗС Польщі розпочав працювати над концепцією союзу між Польщею, Францією і Румунією, скерованого одночасно як проти Німеччини так і проти СРСР [344, с.254-255].

Як саме бачив подальший розвиток перспектив польсько-російських взаємовідносин на початку 1920-х рр. Р. Дмовського яскраво демонструє його лист, написаний ще у серпні 1919 р. до свого близького друга О. Скарбка. У цьому листі провідник націонал-демократів надав власний політичний аналіз цим взаєминам і зробив прогноз на майбутнє. «Розташована між Німеччиною і Росією, – писав Р. Дмовський, – Польща може існувати тільки якщо буде великою і потужною, а це можна зробити тільки при дуже мудрій та обережній політиці. Треба мати план і щільно його виконувати з пануванням над собою і з відвагою до інших» [111, с.138-139]. Далі автор підкреслив, що існування окремої польської держави робить союз між Росією та Німеччиною природнім. Але російська слабкість і неорганізованість, потужні засоби впливу країн Антанти і майстерне вміння польської дипломатії зберігати доброзичливе ставлення до Росії, допоможе держати останню у польських руках і не допустити її зближення з Німеччиною. Геополітичний вибір за Р. Дмовським базувався на наступному принципі: «Господар, коли має двох ворожих сусідів, шукає зближення із слабкішим, оскільки його метою є здолати сильнішого. Раб, шукаючи для себе господаря, обирає собі найсильнішого, сподіваючись, що на службі у сильнішого господаря буде найкраще» [111, с.138].

Намагаючись зробити з Польщі першорядного гравця серед найбільших країн Європи Р. Дмовський доволі оптимістично у листі зазначив: «Якщо розумна зовнішня політика дозволить нам, то ми на цій основі зможемо зрости до однієї з найбільших націй у Європі. З площею майже, яка дорівнює площі Німеччини, маючи більше вугілля, ніж будь-яка інша країна на континенті, з нафтою, маючи під боком ринок Росії (...), маючи, нарешті, швидке зростання населення, за кілька років зможемо зрівнятися з населенням Німеччини. І тоді ми не будемо боятися будь-якого – крім Бога...» [111, с.139].

Після остаточного оформлення державних кордонів II Речі Посполитої на початку 1920-х рр. інкорпораційна концепція націонал-демократів стала офіційною урядовою програмою з національного питання правоцентристських урядів II Речі Посполитої в 1920-1926 рр., які на протязі цього періоду проводили асиміляційну політику національних меншин. Доречи принцип побудови держави на моноетнічних засадах був навіть визначений першими словами польської Конституції 1921 р., яка розпочиналася словами «Ми, Народ Польський...», і які залишили у редакції Конституції 1926 р. [102, с.395].

Натомість, відійшовши від активної публічної політичної діяльності і не займаючи офіційно офіційної партійної посади, Р. Дмовський і надалі залишався ідеологічним лідером польської правиці, продовжуючи виступати з гострою критикою окремих урядових проектів в національному питанні. Ендецька преса при кожному зручному приводу раз у раз посилювалася на авторитет свого провідника і співала хвалені дифірамби щодо його прозорливості [172].

Відстоюючи ідею моноетнічної польської держави, Р. Дмовський виключав можливість інших непольських народів відігравати будь-яку самостійну роль в житті Польщі. Він навіть вважав безпідставним використовувати щодо цих народів визначення «національні меншини» [52, с.179]. Зачіпаючи питання спільного співіснування українського населення з польським, Р. Дмовський зазначив, що до складу сучасної польської держави історично входить частина руських земель, де поряд з поляками проживають

русини (українці), які здавна живуть на землі своїх отців і є у себе вдома. Відрізняються русини від поляків лише розмовною мовою, обрядом чи віросповіданням [52, с.179]. Головним обов'язком Польщі, на думку лідера ендеків, є надання «цьому народу рівні права, такі як мають поляки, але при цьому, якщо цей народ буде лояльним» [52, с.180].

У своїх тодішніх публікаціях «король польської політичної думки» до останнього прагнув аргументувати права поляків на інтегрування усіх не польських етнічних земель в орбіту польських державницьких прагнень. При цьому він намагався виправдати тезу, що польська держава «має право вийти за межі польських етнографічних меж таким заходом, щоб відповідати цінностям історичної Польщі і реалізувати цивілізаційний потенціал великого народу» [62, с.24-25]. Не беручи до уваги етнічну складову населення східних територій, лідер ендеції пропонував вирішувати проблему поширення польського культурного впливу у цьому величезному за розмірами регіоні за зразком взаємовідносин Франції до провінції Ельзас, яка «не є французькою областю в етнографічному відношенні, але в цивілізаційному сенсі належить французькій нації. На жаль, наш Ельзас більше нашої власної етнографічної області і в чужих руках він знаходився не 50 років, а набагато довше. Не скрізь у ньому наш вплив був такий глибокий, як французький вплив в Ельзасі, і, на жаль, його пізнішим господарям значною мірою вдалося викоренити наш вплив» [62, с.24].

Одним із способів вирішення українського питання у Польщі, на думку Р. Дмовського, могло стати швидке прискорення процесу асиміляції українців. З цією метою ендеками була обрана класична давньоримська тактика «поділяй і володій», сутність якої полягала у спеціальному натаскуванні однієї нації на іншу. У 1932-1934 рр. в Польщі розпочалася чергова антисемітська кампанія, за допомогою якої націонал-демократи намагалися протиставити євреїв іншим народам, зокрема українцям і навпаки. Під час проведення цієї кампанії у польській пресі розповсюджувалися статті, які зображували ненависть українців до євреїв. На цьому непривабливому для українців фоні польському суспільстві нав'язувалася думка, що її головними ворогами є українці та євреї.

До того ж Р. Дмовський цілком свідомо вважав, що ця політична практика зобов'язує багатьох українців відмовитися від своєї національної приналежності і тим самим прискорить колонізацію [233, с.156].

Ще один аспект, в якому зачіпалася доля майбутнього українського населення у Польщі – це пропозиція Р. Дмовського щодо внесення змін в існуючу виборче законодавство, яку він виклав у квітні 1934 р. у статті «Новий сейм і внутрішня політика» на сторінках «Gazety Warszawskiej». Визнаючи існуючу систему виборів до польського парламенту як неефективну, він пропонував зменшити кількість виборців у державі, збільшивши виборчий ценз. За логікою Р. Дмовського, при формуванні виборчих округів потрібно було б враховувати не тільки критерій кількості жителів, а й додатково брати до уваги рівень освіти і культури, а також матеріальне становище виборців. В свою чергу, ці нововведення лідера ендеків сильно обмежували українське представництво у польському законодавчому органі, адже українські території у Польщі політично і економічно були слабо розвинуті [233, с.156].

Позиція «людини впертої волі», як іноді називали короля польської політичної думки його ідейні опоненти [327, с.107], щодо українського питання за часів існування II Речі Посполитої, втім зазнала деяких кардинальних змін.

Аналіз публіцистичної спадщини лідера ендеції в роки існування II Речі Посполитої свідчить, що українська проблематика, з огляду на величезний економічний, політичний, людський потенціал України, поступово почала відігравати ключову роль у зовнішній і внутрішній політиці Р. Дмовського [219].

У своїй відомій статті «Українське питання» (серпень 1930 р.) Р. Дмовський зробив далекосяжний аналітичний прогноз перспектив появи української державності на європейській політичній карті у чотирьох вимірах: історичному, територіальному, ідеологічному та геополітичному і зробив декілька цікавих висновків. По суті ця стаття підвела підсумок багаторічній практиці і політичним поглядам Р. Дмовського з окресленої теми [288; 289].

У преамбулі статті автор відразу зазначив, що: «Однією з найважливіших проблем нашої політики – як внутрішньої, так і зовнішньої – є українське питання» [87, с.209]. Під ним Р. Дмовський розумів національну проблему народу, який пробудився до самостійного життя у ХІХ ст., спромігся розвинути свою народну говірку до рівня благородної літературної мови і врешті-решт зумів досягти державної незалежності. А отже, «У цьому сенсі поява окремого української держави на карті Європи – це лише питання часу, і то недалекого» [87, с.209].

Далі, автор переконував свого читача, що «українське питання» в існуючий на той час формі як національне питання є не дуже цікавим. Натомість в контексті економіко-політичної проблеми, воно є дуже важливим і від його «вирішення залежать великі справи в майбутній системі сил не тільки в Європі, а й у всьому світі» [87, с.209]. Саме через цю позицію, на думку Р. Дмовського, і слід осмислено розглядати політику Польщі в українській справі.

У главі «Україна як народність» Р. Дмовський визнавав, що термін «Україна», який традиційно у польській історичній і політичній думці до теперішнього часу означав окраїнні землі на південному сході Польщі, в теперішній політичній мові набув нового значення. У сучасній постановці «українського питання» під назвою «Україна» передусім «мається на увазі вся територія, населення якої говорить в більшості своїй на малоросійських діалектах, – простір, на якому живе близько п'ятдесяти мільйонів чоловік» [87, с.209].

У мовному аспекті, що був важливим критерієм ідентифікації українського етносу, Р. Дмовський схилився до наступного твердження. За його думкою, за часів Київської Русі «руська» (давньоруська) мова являла собою групу східнослов'янських діалектів, які між собою мало чим відрізнялися. Окремо малоруська (українська) мова з'являється на південно-західних землях Київської Русі тільки після занепаду цієї держави в результаті спустошення її з боку половців. Пізніше, завдяки польській могутності, ареал малоруської мови поступово просунувся від Карпат на схід – до Дону і на південь – до Чорного моря. Цей процес розповсюдження переселенців на схід і південний схід не зміг

зупинити навіть поділ І Речі Посполитої і завдяки цьому територія, яку охоплює ця мова є дуже обширною [87, с.214-215].

Втім, одночасно наголошуючи на тому, що єдиної цілісної історії України ніколи не існувало, а була всього на всього історія семи або восьми окремих територій зі своєю власною історією умовно об'єднаних під назвою «Україна», Р. Дмовський все-таки не приховує факту існування окремої «народності, що розмовляє малоруською мовою» [87, с.216]. Більш того, він доволі чітко відокремлює малоруську народність від великоросіян, наголошуючи на існуючій різниці між цими етносами насамперед у мові, в історичних долях обох народів, у характері та психології. [87, с.214-215].

Головною вадою спільноти, що говорить по-руськи і заселяє Україну, на думку Р. Дмовського, є «глибокі духовні, культурні та політичні відмінності» між ними і недостатній запас об'єднуючих елементів. Все це дає підставу говорити про існування багатомільйонного українського народу як єдиної національної спільноти «тільки з великою натяжкою» [87, с.216].

Появу «українське питання» на політичній арені Європи Р. Дмовський відносить до середини ХІХ ст. І виникло воно у двох місцях одночасно. Ядром народження першого слід вважати колишні Чернігівське та Полтавське воєводства – це була «найбільш стильна України, расово найкрасивіша і духовно сама енергійна». Саме ця земля «в першій половині ХІХ століття народила великого письменника Гоголя, який, хоча і писав по-російськи, висловлював у своїй творчості дух України. Вона також залишалася вогнищем українського руху в російській державі» [87, с.216-217].

На думку Р. Дмовського, російський уряд поставився до новоствореного руху досить стримано, вважаючи його регіональним і не чинив перешкод його культурно-літературній роботі. В свою чергу поляки, з логічних міркувань і з симпатією ставилися до українського руху, і навіть заохочували його перетворення в політичний рух, з метою зробити його своїм союзником проти Росії.

Іншою колискою народження українське питання стала Східна Галичина. Ініціатором його створення став австрійський уряд, який за допомогою створеного ним українського національного руху намагався послабити поляків. Одним із отців цього руху вважається граф Стадіон, якому приписують «винайдення русинів». Саме завдяки австрійській політиці русини (Ruthenen) стали з політико-правового погляду однією із австрійських народностей і відтоді в австрійському політичному лексиконі етнічна назва слова «русини» швидко почало витіснятися новим терміном «українці». Натомість залишились елементи, які самі себе до числа українців не зараховували: це поляки, що за етнічним походженням є русинами (*gente Ruthenus, natione Polonus*) і чимала частина населення Галичини (старорусини), яка вважала себе росіянами і в культурному житті користувалася російською мовою, розглядаючи руську мову в якості лише народної говірки. Цей напрямок підтримувався Росією аж до Першої світової війни [87, с.217-218].

У третій главі статті «Україна в німецькій політиці» Р. Дмовський зробив аналітичні викладки щодо ролі і місця німецького сліду в «українському питанні». За його переконанням головним чинником, який мотивував Берлін сприяти українському питанню на міжнародній арені був політико-економічний. Існування промислово розвинутої російської України означало для Німеччини наявність потужного економічного конкурента на ринках Росії і Османської імперії. З огляду на це, важливим інструментом проведення в Україні про-німецької політики повинні були стати кілька важливих факторів: 1) роз'єднаність і культурно-національна слабкість самих українців; 2) наявність багато чисельного єврейського населення; 3) чимала кількість німецьких колоністів у Причорномор'ї і в Криму [87, с.221].

Отже, Росія позбавлена України, хоча і залишиться великою державою за розміром території, але стане незрівнянно слабкою в економічному плані і «не маючи жодних перспектив економічної незалежності, буде приречена на вічну залежність від Німеччини» [87, с.221]. До того ж будучи відрізаною від Чорного моря і від Балкан, Росія змушена буде зменшити свій вплив на

Туреччину і на Балканські країни. Цей регіон повністю перейде під патронат Німеччини. До того ж Берлін за допомогою «української справи», нарешті, зможе розв'язати на свою користь болюче «польське питання». Стратегічна мета Німеччини тут очевидна: «Якщо не можна було знищити цей народ (польський), то треба його зробити маленьким. На той час найпростішим способом було створити українську державу і рухати її кордон вглиб території Польщі, наскільки далеко досягають звуки русинської мови» [87, с.222]. Завдяки українському чиннику Берлін одночасно наносив потужний удар як по Росії, так і по Польщі. Цей план набув реального втілення у вигляді Брест-Литовського мирного договору у лютому 1918 р., щоправда ненадовго.

У наступній главі «Україна у світові політиці» автор схилився до думки, що новий імпульс «українському питанню» надала російська революція і громадянська війна в Росії, яка призвела до розділення України між Польщею і Радянським Союзом. Після закінчення цілої низки війн у Європі головним фактор подальшого світового розвитку стала боротьба за нафту. І хоча Україна не мала великих нафтових покладів світового рівня, вона натомість займала важливий геополітичний простір у східноєвропейському регіоні (досягає майже Каспійського моря), і отже відокремлення України від Росії могло спровокувати втрату останньої Кавказу і кавказької нафти. Таким чином, «питання українське» є найбільш актуальним на сьогоднішній день питанням у світі – воно є питанням нафти» [87, с.226].

У главі «Перспективи української держави» автор перераховує основні причини, що робили «українське питання» актуальним у світі. По-перше: це намагання Німеччини територіально зменшити Польщу і зробити її своїм протекторатом за допомогою новоствореної української держави. По-друге: завдяки економічному потенціалу Донецького басейну і кавказької нафти, Україна стала б предметом жвавого інтересу з боку представників європейського та американського капіталу і зайняла б провідне місце в їхніх планах світоустрою на найближче майбутнє. По-третє: не слід забувати важливу роль України у єврейській політиці. Одним словом, «про український

питанні не можна сказати, що воно страждає від нестачі симпатії у світі» [87, с.228].

Далі автор робить філософське припущення, якою могла б стати українська держава у разі її появи на політичній карті світу. Він приходять до висновку, якщо б це і вдалося здійснити, то Україна територіально могла б відбутися тільки великою за територією державою. Адже «Україна не яка-небудь Ковенська Литва з двома з половиною мільйонами жителів» [87, с.229]. Натомість, лідер ендеків з великим песимізмом дивився на українське майбутнє. Він прогнозував, що у разі появи у українців власної держави, вони відразу зіткнулись би з великими проблемами і першою перешкодою була б Росія, адже росіяни просто так ніколи не погодяться на втрату величезних територій, ресурсів і вигідного геополітичного становища. Велику проблему насамперед будуть представляти землі, що не є етнічно українськими: Північне Причорномор'я, регіон Дону, Крим і навіть Кавказ [87, с.229]. На відміну від російського народу з його «видатними державними інстинктами», новостворений український народ неодмінно б зрозумів, що це понад його можливостей [87, с.229]. Таким чином, на глибоке переконання Р. Дмовського, Україну відірвану від Росії чекала б нещаслива доля і вона «стала б зборищем аферистів усього світу... колекцією міжнародних каналій. Україна стала б виразкою на тілі Європи», а самі українці «...переконалися б, що замість власної держави вони мають міжнародне підприємство, а замість здорового розвитку – швидкий прогрес розпаду й гниття» [87, с.229-230].

У главі «Україна і Росія» автор проаналізував тодішні українсько-російські взаємини і зробив висновок, що єдиною турботою тодішнього «лояльного» до влади українського населення були тільки економічні проблеми (доречи, слід згадати, що тільки у 1930 р., коли була надрукована вказана стаття Р. Дмовського, органами ГПУ УРСР було зафіксовано загалом 4098 виступів, в яких приймало участь 956587 осіб [226, с.98], а в середині 1930-х рр. жертвами політичних репресій стали 360 тисяч громадян радянської України [226, с.42]) .

Як і раніше, Р. Дмовський доводив важливість УРСР для існування СРСР з економічного погляду, особливо під час війни, адже «нинішня радянська Росія, так само, як і стара царська Росія є самою воєнізованою державою у світі» [87, с.232]. Лідер ендеків цілком переконаний, що у майбутньому головною загрозою для Росії становитиме ситуація на Далекому Сході, де поступово набирає силу Китай [87, с.234]. Р. Дмовський підкреслював, що у разі втрати Росією економічних і людських ресурсів України її шанси на перемогу у війні з Китаєм стали б примарними. Поступове просування Китаю в напрямку озера Байкал означало б «смерть для Росії, бажана для багатьох світових політиків... Таке становище справи призводить до того, що Росія, який би уряд в ній не було при владі, мала захищати Україну як свою землю, до останнього подиху, відчуваючи, що втрата її була б для неї смертельним ударом» [87, с.234].

В останній шостій главі «Види на реалізацію» Р. Дмовський припускав можливість настання ситуації, при якій Україну могла б бути відокремлена від Росії. Геополітична ситуація в Європі на початку 1930-х років допускала таку можливість лише з боку Румунії або Польщі, як двох держав, що мали спільні кордони з Радянським Союзом. Але, в цьому полягала б вся складність реалізації української програми. Що стосується румунів, то вони за свою участь у побудові української держави могли б отримати Бессарабією. Натомість, на думку Р. Дмовського, для Румунії зручніше мати поряд собою велику державу, чий життєві інтереси знаходяться насамперед в Азії, ніж маленьку державу, яка зосередиться на Чорному морі. А тому, «розбудити в Румунії бажання відриву України від Росії буде справою нелегкою» [87, с.235-236].

Далі ендецький теоретик наголошував, що у ставленні до української справи польське політична думка, нарешті, дійшла згоди і в польській зовнішній політиці українське питання вже не є актуальним. І ось чому: на відміну від Румунії, Польща заплатила б набагато більшу ціну за побудову української держави. По-перше: якою не була б українська держава, вона завжди буде прагнути охопити усі землі, де звучить українська мова. І це

логічно і природно. Щоб мати сили для протистояння з Росією, потрібно якомога більше мати населення і як можна більш численну армію [87, с.235-236]. По-друге: у разі появи незалежної української держави, Польща відразу «опинилася б між Німеччиною і... німецьким протекторатом» [87, с.238]. Таким чином, автор статті доходив висновку, для полякам краще мати в якості сусіда потужну державу, хоча б і дужу ворожу, «ніж міжнародний публічний будинок. З усіх цих причин програма незалежної України не може розраховувати на те, щоб Польща виступала за неї, а ще менше на те, щоб проливалася за неї кров... Ми можемо бути незадоволені лінією кордону, визначеного Ризьким миром, але це не грає в нашій політиці великої ролі» [87, с.238]. «Остаточна відмова від українського питання в програмі нашої зовнішньої політик, – підсумовував Р. Дмовський, – спричинить для нашої держави один насамперед переконливий результат. Встановиться ставлення до руського (українського) питання в польській державі як до її внутрішньої, і тільки внутрішньої проблеми. Зникне спокуса підпалити свій будинок тільки для того, щоб від нього загорівся будинок сусіда» [87, с.235-239].

Таким чином, за задумом лідера ендеції, кращим сценарієм вирішення української національної проблеми був би довготривалий польсько-радянський союз, який в свою чергу ґрунтувався би на спільних намаганнях обох зацікавлених сторін у повному пануванні на українських територіях та був би скерований проти посилення Німеччини у цьому регіоні [153, с.3]. В іншому випадку, на переконання Р. Дмовського, поява самостійної України не тільки поклала б кінець потужній Росії, а й водночас була б «... кроком до ліквідації Польщі» [87, с.201].

Не пройшов не поміченим для ендецького теоретика і факт зростання національної самосвідомості серед українців. Якщо раніше, до революційних подій 1917-1920 рр. Р. Дмовський, загалом, не заперечував національної окремішності українців, то в такій важливій ментальній системі цінностей, як національна самосвідомість він українській етнічній спільноті категорично відмовляв. Але, буремних перебіг подій 1917-1920 рр. в Україні і зростаючі

національні домагання українців у міжвоєнний період, дали змогу відомому ідеологу українського націоналізму Д. Донцову зазначити, що саме зріст цього «суб'єктивного чинника (національної свідомості) серед українства, а ніщо інше – змусив Дмовського написати про справу українську в 1930 р. зовсім інше, ніж те, що він писав про неї в 1908 р.» [196, с.923-924].

Прагнучи побудувати нову польську державність на моноетнічних засадах, де б домінуючи позиції займала саме польська нація, Р. Дмовський цілком справедливо вважав, що у разі відновлення І Речі Посполитої в її історичних кордонах або створення польської держави на засадах польсько-українського союзу (до моделі якої схилявся Ю. Пілсудський), полякам буде важко зберегти лідерство. Не виключався варіант, що українцям через їх перевагу насамперед у природних ресурсах і в чисельності населення, вдасться відтіснити поляків на другий план. З іншого боку, існування на сході Польщі внутрішньо та зовнішньо нестабільної незалежної п'ятдесятимільйонної Української держави і до того ж можливо, під німецьким протекторатом, було б на переконання лідера польської правиці «...для нас фатальним» [87, с.238]. До того ж сама спроба використати польською стороною українське питання проти СРСР у 1920-1930-ті рр., могла порушити баланс рівноваги у Східній Європі і підштовхнути останню до імовірного політичного союзу з Німеччиною з метою знищити Польщу [347, с.73-74].

Таким чином, інколи суперечливі й неоднозначні погляди лідера ендеції на українське питання, з часом еволюціонували від стійкого неприйняття та нехтування українським чинником до його визнання ключовим в реалізації внутрішньої та зовнішньої польської політики [208; 217]. Намагаючись доказати, що українське питання нібито вже розв'язане і роблячи спробу зняти його з порядку денного, принаймні, у внутрішній політиці II Речі Посполитої, Р. Дмовський тим самим розписувався у безсиллі польської влади вирішити її на державному рівні.

Не зважаючи на маніакальні українофобські погляди Р. Дмовського, його смерть 2 січня 1939 року не залишилась поза увагою тодішньої

західноукраїнської громадськості. У некролозі, присвяченому відомому польському політику і опублікованому на шпальтах української газети «Діло» буде зазначено: «...діяльність Романа Дмовського залишила більші сліди в публіцистиці ніж в політиці... Польські народів демократи втратили у покійнику визначного, рухливого і простолінійного провідника, безперечно одного з найвизначніших поляків у новітній час» [148, с.7].

***

Наприкінці 1930-х р., коли Р. Дмовський вже завершував свою політичну діяльність, він, звичайно, не міг передбачити ані трагічний фінал II Речі Посполитої, ані жахливих наслідків Другої світової війни. Через шість років після його смерті у Європі завершиться довготривале геополітичне протистояння, яке, нарешті, поставить останню крапку в багато численних фобіях цього непересічного політика. За результатами цієї війни Польща:

- завдяки окупаційному режиму нацистської Німеччини назавжди позбавиться єврейського питання (десь біля трьох млн. польських євреїв (90% від загальної чисельності) будуть знищені нацистами під час проведення Холокосту);

- за рішенням держав-переможців антигітлерівської коаліції вирішить болюче німецьке питання (до складу ПНР увійдуть так звані «Повернені землі», це близько 101 000 км², а місцеве німецьке населення цих земель буде депортовано);

- отримає досить прогнозований «подарунок» від радянської Росії у вигляді втрати «східних кресів», що, нарешті, зніме з порядку денного актуальність українського і литовського питання, принаймні, у внутрішній політиці Польщі.

Друга світова війна, що повністю змінить етнічне обличчя польського суспільства, призведе до появи на оновленій післявоєнній карті Європи моноетнічної і моноконфесійної польської держави – кінцевої політичної мети духовного батька польського націоналізму Романа Дмовського, але вже з іншою ідеологією і в інших територіальних контурах.

ВИСНОВКИ

Результатом вивчення української проблематики у публіцистичній і політичній діяльності Романа Дмовського в період з 1888 по 1939 рр. стали наступні висновки.

Автором проаналізовано стан історіографічного доробку в українській, польській та зарубіжній історіографії. З'ясовано, що наукових публікацій, в яких ретельно було б досліджено і узагальнено місце українського чинника в політичних проектах лідера польських націонал-демократів, помітно бракує. До того ж, контровесійна постать Р. Дмовського хоча і була предметом дослідження вітчизняних науковців, але комплексний аналіз усіх аспектів його діяльності як політичного діяча і публіциста вперше започатковано в даній дисертації.

У ході підготовки дисертаційної роботи автором використано значну кількість архівних та опублікованих джерел. Але, з огляду на втрату під час Другої світової війни важливих партійних документів ендеції і значної частки особової кореспонденції Р. Дмовського коло використаних архівних джерел досить обмежено. Водночас, використання різноманітних опублікованих документів у вигляді публіцистичних праць лідера ендеків, стенографічних звітів, мемуарів відомих діячів та інших джерел, на думку автора, цілком достатнє для висвітлення теми дослідження.

Визначено, що ім'я Романа Дмовського нерозривно пов'язано з відновленням польської незалежності, зі створенням польської держави. Він зробив величезний особовий внесок у розвиток польської політичної думки кінця XIX – початку XX ст. Це змушені були визнати як його прихильники так і його ідейні опоненти. Талановитий публіцист, чудовий аналітик і політичний мислитель найвищого інтелектуального рівня, Р. Дмовський різко відрізнявся від більшості представників тогочасної польської політичної еліти. Будучи досвідченим професійним політиком, він став співавтором (разом з Я. Поплавським і З. Балицьким) оригінальної геополітичної концепції

відбудови польської державності. Р. Дмовський, відмовився від ідеї відновлення польської державності в кордонах 1772 року і запропонував інкорпораційну концепцію, що була заснована на етнографічних й історичних засадах. Ретельно проаналізувавши геополітичну ситуацію в Європі на рубежі XIX – XX ст. та баланс сил він цілком раціонально довів, що тільки російсько-німецький конфлікт дасть реальну можливість вирішити «польське питання» на користь самих поляків. Обравши у 1908-1911 рр. проросійську орієнтацію лідер ендеції бачив головну загрозу для поляків у Німеччині. Не зважаючи на неймовірну кількість власних і політичних фобій, Р. Дмовський залишався на вищих щаблях політичної ієрархії Польщі до самої своєї смерті.

Виявлено, що формування Р. Дмовським концепції вирішення українського питання активно розпочалося під час загострення польсько-українських відносин в австрійській Галичині в період з 1895 по 1905 рр. Саме в цей період у його публіцистичній діяльності простежується чітка антиукраїнська позиція. Головною сферою ідеологічного та політичного польсько-українського протистояння у Галичині Р. Дмовським розглядалась сфера освіти та політичне суперництво у виборчому процесі. Відомо, що Р. Дмовський був затятим шанувальником соціології і розглядав розвиток суспільства за законами біологічного організму. Отже, він добре розумівся на значенні освіти для формування політичної нації, етнічної самосвідомості та консолідації суспільства. Стосовно виборчого процесу, то боротьба з українцями у цій політичній сфері проводилась з метою безпосереднього формування представницьких органів влади у регіоні.

На думку автора, якщо до 1908 р. український національний рух на теренах російської України і розглядався Р. Дмовським як можливий потенційний союзник поляків у їх визвольних змаганнях проти Росії, то переважно це були пропагандистські заяви і далі теоретичних розробок справа не пішла. Головна геополітична роль українців в цей період, на переконання лідера ендеції, полягала у тому, щоб ослаблювати Росію. У Галичині, навпаки, український національний рух взагалі вважався сепаратистським що поляків та проявом

«австрійської інтриги» з метою послаблення польського впливу в цьому регіоні. Загалом, литовське питання в цей час розглядалося більш перспективним.

Установлено, що після переходу на проросійські позиції, починаючи з 1905-1908 рр. позиція лідера ендеції стосовно української справи зазнала деяких змін. Бажаючи досягнути своєї головної мети – автономії Польщі у складі російської держави, Р. Дмовський став сателітом росіян та пішов на величезні політичні поступки російській владі. Це засвідчує факт участі Р. Дмовського у неслов'янському русі, одним із ідеологів і співзасновників якого він став. Для досягнення своєї мети, лідер ендеції був вимушений визнати право Росії на українські землі, що відійшли до останньої після трьох поділів І Речі Посполитої, визнати існування окремої гілки єдиного «руського» народу в Східній Галичині і взяти на себе роль союзника Росії у її боротьбі з українським національним рухом.

У роки Першої світової війни, в наслідок послаблення Російської імперії, Р. Дмовський знов змінив своє бачення вирішення українського питання. Саме тоді, в своїх численних меморандумах до урядів країн Антанти, лідер ендеції почав відстоювати позицію, що східний кордон майбутньої відродженої Польщі слід вважати кордон І Речі Посполитої, який існував до її Другого поділу у 1793 р. Пізніше ця лінія кордону отримала назву «лінії Дмовського».

Автор акцентував увагу на тому, що під час проведення Паризької мирної конференції у 1919 р. Р. Дмовський, який очолював польську делегацію, став активним ініціатором знищення УНР та ЗУНР. На засіданнях комітетів і в неофіційних політичних кулуарах він постійно підкреслював, що історично українці ніколи не мали своєї держави, а проекти її утворення називав фікцією, яка мала служити інтересам Австрії і Німеччини. Позиція Р. Дмовського щодо українського питання ґрунтувалася на двох основних постулатах: «історичне» право поляків на деякі частини українських земель та на залізній логіці тогочасної геополітичної ситуації – без України у складі Росії остання приречена на занепад, як велика держава, а отже боротьба Польщі за українські землі – це марна справа для поляків. Виходячи з цього, лідер ендеків

пропонував поділити практично усі українські землі між Варшавою та Москвою.

Автор дійшов до переконання, що під час вирішення українського питання Р. Дмовський керувався наступними аргументами:

- затиснута геополітично між Німеччиною та Росією Польща не в змозі буде одночасно, а головне дієво захищатися свої державні та національні інтереси на двох геостратегічних напрямках: західному (німецькому) та східному (російському). Це стає практично неможливо у разі наявності спільного німецько-російського союзу, скерованого проти Варшави. Наочно перспективу настання такої згубної для поляків геополітичної ситуації продемонстрували три поділи І Речі Посполитої. А отже, за логікою Р. Дмовського, Польща мала обрати собі союзника: або Німеччину або Росію і намагатися вдало використовувати для себе німецько-російські протиріччя. У даному випадку менш небезпечним для поляків союзником, на думку лідера ендеків, могла б бути тільки Росія, адже вона була слабше за Німеччину. Крім того, з огляду на геополітичну ситуацію початку ХХ ст. Р. Дмовський був переконаний, що територіальна експансія Російської імперії в бік заходу різко збавила обороти (на відміну від Німеччини з її планом *Milleteuropa*);

- у разі обрання Варшавою проросійської орієнтації «українське питання» повинно було бути вирішено на користь поляків та росіян. По-перше: втративши економічні, демографічні, природні ресурси України – тогочасна Росія автоматично позбавлялося статусу великої держави і значно слабшала. А це було небезпечно для Польщі, тому що слабшав її стратегічний союзник. По-друге: Росія до останнього буде боротися за свій контроль над Україною, незалежно від того хто буде її суперником у цій справі: німці, поляки, румуни або навіть самі українці. Водночас, історичний досвід яскраво свідчить, що пряме військове або силове протистояння з Росією дуже дорого коштують її супротивникам. По-третє: навіть якщо б полякам вдалося відірвати Україну із сфери впливу Росії, приєднати її до своєї держави або зробити окремою самостійною державою, то і в такому випадку Москва могла б піти на

компромісний союз з Берліном з метою повернути собі Україну. В такому разі Польща ставала б розмінною монетою в очах Москви для «торгівлі» з німцями;

- у випадку появи на карті Європи незалежної Української держави, вона, на думку Р. Дмовського, становила б загрозу в першу чергу для поляків. По-перше, українці відразу б почали боротьбу за повернення своїх етнічних земель на заході, тобто з поляками, а по-друге: Україна обрала б своїх стратегічним партнером не Польщу чи Росію, а Німеччину. А цього зовнішньополітична концепція Р. Дмовського намагалася уникнути за будь-яку ціну;

- варіант створення будь-якої об'єднаної польсько-української держави, на федераційних засадах Р. Дмовським категорично відкидався, адже він був переконаний, що держава з таким устроєм нежиттєздатна (з історичного досвіду І Речі Посполитої) і суперечить польській національній ідеї та принципу моноетнічної держави. До того ж, події першої половини ХХ ст. яскраво продемонстрували, що такий погляд не користувався особливою підтримкою насамперед серед впливових політичних кіл українського національного руху Наддніпрянської України, де переважно панували прихильники соціалістичної ідеології. І більш того, тодішня більшість проукраїнського політикуму до 1918 р. схилилася до створення української автономії у складі демократичної і федеративної саме російської держави (не польської), а після 1918 р. ратувала за створення власної національної держави. Як що ж брати до уваги складну історію польсько-українського антагонізму, то ідея побудови об'єднаної держави поляків та українців виявлялася примарною в тогочасних політичних умовах.

Автором з'ясовано, що на відміну від геополітичної концепції Ю. Пілсудського, згідно з якою незалежна Українська держава мала б відігравати важливу роль буферу між Польщею і Росією і яка могла в перспективі стати потенційним антиросійським союзником Варшави на сході, геополітична концепція Р. Дмовського цього варіанту не передбачала. Укладання у березні 1921 р. Ризького договору довело перемогу «інкорпораційних» поглядів Р. Дмовського у польській політичній практиці.

На протязі 1923-1926 рр. модель цієї концепції безпосередньо реалізовували ендеки, що домінували саме тоді в урядових коаліціях, а після приходу до влади у 1926 р. і «санаційний» режим пілсудчиків. Останні змінили тільки форму асиміляції національних меншин, у тому числі і українців, але зміст залишили той самий.

Відійшовши від активної політичної діяльності, у 1920-1930 рр. Р. Дмовський не залишив поза своєї уваги українське питання, адже для нього воно мало принциповий характер. Саме в цей час у публіцистиці з'явилися відомі політичні твори Р. Дмовського, в яких він остаточно сформулював своє ставлення до українського чинника не тільки у внутрішній політиці Польщі, а й загалом на міжнародній арені. Як і раніше Р. Дмовський категорично не визнав легітимність українських національних претензій на розвиток національної культури і головне – державності. Згідно з концепцією Р. Дмовського, українське питання розглядалося лише як об'єкт польсько-російських відносин, а саме існування незалежної Української держави цілком заперечувалося.

Установлено, що на протязі усієї своєї політичної діяльності Р. Дмовський цілком чітко усвідомлював усю складність вирішення українського питання в тогочасній міжнародній ситуації, хоча іноді вперто намагався ігнорувати його вплив на польську політику. Його досить цинічні прогнози щодо української справи не завжди були об'єктивними і реалістичними. Втім, ці оцінки, хоча подеколи, може, й занадто упереджені, заслуговують на виняткову увагу хоча б тому, що вони належать видатному ідеологічному супротивнику українства.

Отже, можна стверджувати, що Р. Дмовський був принциповим і послідовним противником української державності. В історичній ретроспективі реалізація вирішення українського питання за сценарієм Р. Дмовського, тобто поділ України між Польщею та Росією, як це вже відбувалося після підписання Андрусівського договору (1667) і Ризького договору (1921), призвела до ускладнення і подальшого загострення польсько-українських взаємин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів у м. Львові

1. *Ф.401*. Редакція «Літературно-наукового вістника».

Оп.1

Спр. 81. Рецензія-огляд М. Лозинського на брошуру Р. Дмовського під назвою «Німеччина, Росія та польське питання» – арк. 128-158.

2. *Спр. 52*. Рецензія Д. Дорошенка на опубліковану в журналі «Русское богатство» (1909, № 6, С.91-127.) статтю В.А. Мякотина «Теоретик польської націонал-демократії» про Р. Дмовського – арк. 324.

3. *Ф.146*. Галицьке намісництво в м. Львові.

Опис. 8

Спр. 323. Донесення дирекції Краківської поліції про адміністративну діяльність Р. Дмовського, спрямовану проти Росії (1904). – арк.1-2.

4. *Ф.388*. Особовий фонд М. Андрусяка.

Оп. 1

Спр. 28. Рецензія Андрусяка М. під назвою «Польський націоналізм» (1938) на статтю Р. Дмовського «Думки новітнього поляка», Львів, 1906 р. – арк.1-30.

Державний архів Львівської області

5. *Ф. 350*. Дирекція поліції у Львові.

Оп. 1

Спр. 2473. Слідча справа Стапінського Яна, Баруха Юзефа та ін., звинувачених у створенні нелегальної організації «Ліга народова» 7 липня 1890 – 27 січня 1894 рр. – 133 арк.

6. *Спр.* 2715. Донесення агентів поліції про демонстрацію польської політичної молоді у Львові і Перемишлі 15 травня – 26 червня 1902 рр. – 7 арк.
7. *Спр.* 2811. Листування з Галицьким намісництвом про еміграцію польських селян у Бразилію і діяльність польських націоналістів Дмовського і Верхаловського серед емігрантів 7 лютого – 30 квітня 1904 р. – 10 арк.
8. *Спр.* 3056. Повідомлення МВС про з'їзд делегатів Польської народно-демократичної організації у Львові 21 січня 1909 р. – 26 травня 1910 р. – 8 арк.
9. *Спр.* 3616. Повідомлення МВС Австрії про існування у Женеві польсько-російського «Генерального комітету допомоги» під керівництвом письменника Генріха Сенкевича і композитора Ігнація Падеревського 10 липня – 3 вересня 1915 р.» – 5 арк.
10. *Спр.* 3617. Повідомлення міської команди поліції про збори лідерів польських націонал-демократів під час перебування російських військ у Львові 31 жовтня – 6 грудня 1915 р. – 4 арк.
11. *Спр.* 3643. Копія повідомлення МВС Австрії про появу відозви «Польської Ради Народової» в Америці до поляків у Європі про дотримання нейтралітету щодо Німеччини, Австрії та Росії під час війни 7 серпня – 26 серпня 1915 р. – 4 арк.
12. *Спр.* 4900. Історична довідка про польський революційні та націоналістичні організації кінця XIX ст., складена начальником відділення департаменту поліції полковником Климовичем 1 вересня 1909 р. – 88 арк.

Державний Архів Актів Нових у Варшаві (Archiwum Akt Nowych)

13. *Z. № 39.* Komitet Narodowy Polski w Paryżu 1917-1919 [1921].
Sygn. 1-15. (Akta Komitetu Narodowego Polskiego: protokoły posiedzeń).
Mikrof. 20739: Korespondencja ogylna za rok 1917.

14. *Mikrof. 20748*: Korespondencja ogólna za rok 1917.
15. *Mikrof. 20750*: Korespondencja ogólna za rok 1918.
16. *Mikrof. 20752*: Korespondencja ogólna za lata 1917-1919.
17. *Z. № 40*. Delegacja Polska na Konferencję Pokojową w Paryżu.
Sygn. 1-10. Organizacja, skład personalny i działalność Delegacji, 1919-1920.
Sygn. 3. Działalność Wydziału Politycznego Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową - ziemie wschodnie, sprawy Komisji. Protokół.
Sygn. 6. Sprawy Komisji Plebiscytowej Górnośląskiej, Galicji Wschodniej, sytuacja polityczna na Litwie. Depesze MSZ do M. Zamoyskiego.

II. ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ РОМАНА ДМОВСЬКОГО

18. *Дмовский Р.* Германия, Россия и польский вопрос / Р. Дмовский. – СПб.: 1909. – 292 с.
19. *Dmowski R.* Anglia powojenna i jej polityka. Uwagi ogólne. / R. Dmowski. – Warszawa, 1925. – 107 s.
20. *Dmowski R. (D.)* Dwie polityki / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy*. – 1910. – T.V. – № 6. – S. 640-646.
21. *Dmowski R.* Doktryna a realizm w polityce / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski*. – 1904. – № 8. – S. 561-567.
22. *Dmowski R.* Do źródeł niepodległości / R. Dmowski // *Myśl Narodowa*. – 1934. – № 4. – S.37-39.
23. *Dmowski R.* Do źródeł niepodległości / R. Dmowski // *Myśl Narodowa*. – 1934. – № 5. – S. 52-54.
24. *Dmowski R.* Do źródeł niepodległości / R. Dmowski // *Myśl Narodowa*. – 1934. – № 6. – S. 66-67.
25. *Dmowski R.* Dziesięć lat walki (Zbiór prac i artykułów publikowanych do 1905 r.) / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1939. T.III. – 405 s.

26. *Dmowski R.* Ewolucja polityczna Polski / R. Dmowski // Przegląd Narodowy. – luty 1914, tom XIII. – № 2. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.polskietradycje.pl/article.php?artykul=186>
27. *Dmowski R.* Hitleryzm jako ruch narodowy. Walka z kryzysem politycznym / R. Dmowski // Gazeta Warszawska. – 7 VII, 1932. – № 202. – S.3.
28. *Dmowski R.* Hitleryzm jako ruch narodowy. Wódz. / R. Dmowski // Gazeta Warszawska. – 8 VII, 1932. – № 203. – S.3.
29. *Dmowski R.* (Ignotus) Imponderabilia / R. Dmowski // Myśl Narodowa. – 1933. – № 15. – S.195-198.
30. *Dmowski R.* (Ignotus) Listy Warszawskie / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1902. – № 8. – S. 615-622.
31. *Dmowski R.* (Ignotus) Listy Warszawskie / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1903. – № 9. – S. 698-704.
32. *Dmowski R.* Jan Popławski, jego stanowisko w dziejach rozwoju myśli polskiej / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – styczeń 1922. – № 1. – S. 6-15.
33. *Dmowski R.* Jedność narodowa / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1895. – № 8. – S.72-88.
34. *Dmowski R.* Kilka słów o Kurlandii / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1895. – № 13. – S.199-202.
35. *Dmowski R.* Koniec legendy: uwagi o stanowisku «Śtańczyków» i «ugodowców» wobec zadań dzisiejszej polityki narodowej / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1905. – № 8-10. – S. 578-611.
36. *Dmowski R.* Kwestia litewska / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1895. – № 19. – S. 293-296.
37. *Dmowski R.* (Lach) Z Ukrainy / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1895. – № 19. – S. 302-304.
38. *Dmowski R.* (Lach) Z Ukrainy / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1895. – № 20. – S. 318-319.
39. *Dmowski R.* La question polonaise. Traduction du polonais par V. Preface de Anatole Leroy – Beaulieu / R. Dmowski. – Paris, 1909. – 336 s.

40. *Dmowski R. Ludzie potrzebni / R. Dmowski // Myśl Narodowa. – 1933. – № 54. – S. 813-815.*
41. *Dmowski R. Militaryzacja polityki / R. Dmowski // Kurier Poznański. – 1934. – № 379. – S.3.*
42. *Dmowski R. Mysli swiateczne / R. Dmowski // Warszawski Dziennik Narodowy. – 1936. – № 101. – S.3.*
43. *Dmowski R. Mysli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski. – Lwów, 1907. – 279 s.*
44. *Dmowski R. Na Podolu i Ukrainie. Rzut oka na stan umysłów w latach ubiegłych i dzisiaj / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1905. – № 8-10. – S. 684-690.*
45. *Dmowski R. (Narodowiec) Polityka nowoczesna, a nasze zacofanie / R. Dmowski // Przegląd Narodowy. – 1912. – T.IX. – № 6. – S. 561-576.*
46. *Dmowski R. (Narodowiec) W naszym obozie. Listy do przyjaciół politycznych / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1901. – № 4. – S. 209-219.*
47. *Dmowski R. (Narodowiec) W naszym obozie. Listy do przyjaciół politycznych / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1901. – № 7. – S. 418-429.*
48. *Dmowski R. (Narodowiec) W naszym obozie. Listy do przyjaciół politycznych / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1901. – № 10. – S. 609-625.*
49. *Dmowski R. Nasze stanowisko wobec Niemiec i Rosji / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1903. – № 7. – S. 481-489.*
50. *Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska /R. Dmowski. – Lwów, 1908.– 271s.*
51. *Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia Polska / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1938. T.II. – 253 s.*
52. *Dmowski R. Od Obozu Wielkiej Polski do Stronnictwa Narodowego (Przemówienia, artykuły i rozprawy z lat 1925-1934) / R. Dmowski – Pisma. Częstochowa, 1939. T.X. – 291 s.*
53. *Dmowski R. Panstwa rozbiorcze jako teren polityki polskiej / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1904. – № 1. – S. 1-18.*

54. *Dmowski R. Pazdziernikowcy / R. Dmowski // Przegląd Narodowy. – 1909. – T.III. – № 6. – S. 641-657.*
55. *Dmowski R. Podstawy polityki polskiej / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1905. – № 7. – S. 334-360.*
56. *Dmowski R. Początki Europy / R. Dmowski // Myśl Narodowa. – 1938. – № 40. – S.621-623.*
57. *Dmowski R. Początki Europy / R. Dmowski // Myśl Narodowa. – 1938. – № 43. – S.655-657.*
58. *Dmowski R. Początki Europy / R. Dmowski // Myśl Narodowa. – 1938. – № 44. – S.672-674.*
59. *Dmowski R. Poland, Old and New / R. Dmowski / in Russian Realities and Problems. ed. Duff, J.D. Cambridge: Cambridge University Press, 1917. – S. 83-122.*
60. *Dmowski R. Polityka narodowa w stosunku do religii i Kościoła / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1903. – № 5. – S. 323-326.*
61. *Dmowski R. Polityka narodowa w odbudowanym państwie (Mowy i rozprawy polityczne z lat 1919-1934) / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1939. T.IX. – 314 s.*
62. *Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1937. T.V. Cz. I. – 386 s.*
63. *Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1937. T.VI. Cz. II. – 400 s.*
64. *Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Warszawa: Drukarnia W.L. Anczyca I Spółki, 1925. – 631 s.*
65. *Dmowski R. Polska praca w Paranie / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1903. – № 8. – S. 589-599.*
66. *Dmowski R. Program stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1897. – № 11. – S. 241-247.*

67. *Dmowski R.* Program stronnictwa demokratyczno – narodowego w zaborze rosyjskim / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1903. – № 10. – S. 721-758.
68. *Dmowski R.* Przewrót / R. Dmowski.– Pisma. Częstochowa, 1938. T.VIII.– 444 s.
69. *Dmowski R.* Ruszczenie i dyplomacja / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1895. – № 22-23. – S. 341-346.
70. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Listy Warszawiaka w Galicji VI (m.in.Rusini) / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1897. – № 7. – S.151-153.
71. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Listy Warszawiaka w Galicji VII (m.in. Szlachta wschodnio-galicyska wobec sprawy ruskiej) / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1897. – № 8. – S.172-174.
72. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Listy Warszawiaka w Galicji VIII (m.in. Wartość ruchu ruskiego; Stan umysłowy inteligencji ruskiej; Skutki moralne; Bezideowość) / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1897. – № 9. – S.195-197.
73. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Listy Warszawiaka w Galicji IX (m.in. Widoki rozwiązania kwestii ruskiej; Mniej polityki) / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1897. – № 12. – S. 268-270.
74. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1902. – № 5. – S. 352-362.
75. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1902. – № 8. – S. 581-588.
76. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Myśli nowoczesnego Polaka / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1902. – № 11. – S. 825-833.
77. *Dmowski R.* (R. Skrzycki) Ze studiów nad szkołą rosyjską w Polsce / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski.* – 1895. – № 22-23. – S. 346-353.
78. *Dmowski R.* (S.) Dyskusja o udziale Żydów w samorządzie. Równouprawnienie, a granica osiedlenia / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy.* – 1910. – T. VI. – № 11. – S. 513-517.

79. *Dmowski R.* (Senjor) Początki nowoczesnego obozu narodowego w Polsce / R. Dmowski // *Myśl Narodowa*. – Warszawa, 1936. – № 47. – S. 733-735.
80. *Dmowski R.* (Senjor) Początki nowoczesnego obozu narodowego w Polsce / R. Dmowski // *Myśl Narodowa*. – Warszawa, 1936. – № 48. – S. 752-754.
81. *Dmowski R.* Separatyzm Żydów i jego źródła. Kwestia żydowska / R. Dmowski – Warszawa, 1909. – 29 s.
82. *Dmowski R.* (Sk.) Historia szlachetnego socjalisty. Przyczynek do psychologii politycznej społeczeństwa polskiego / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski*. – 1903. – № 10. – S. 758-772.
83. *Dmowski R.* Stanowisko Koła Polskiego / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy*. – 1909. – T.III. – № 1. – S. 1-21.
84. *Dmowski R.* (Stary narodowiec) Refleksje z doby przelomu / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy*. – 1908. – T.I. – № 1-3. – S. 3-13.
85. *Dmowski R.* (Stary narodowy demokrat) Realizm polityczny / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy*. – 1912. – T.IX. – № 1. – S.1-13.
86. *Dmowski R.* (St. Komornicki) Słowo wstępne. Ogół ludności polskiej / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski*. – 1895. – № 1. – S.1-10.
87. *Dmowski R.* Świat powojenny i Polska / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1937. T.VII. – 336 s.
88. *Dmowski R.* Szkoła i społeczność. Z powodu tzw. strajku szkolnego w Królestwie / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski*. – 1905. – № 3-4. – S.161-189.
89. *Dmowski R.* Upadek myśli konserwatywnej w Polsce / R. Dmowski. – Pisma. Częstochowa, 1938. T.IV. – 268 s.
90. *Dmowski R.* Współdziałanie polityczne w stosunkach polsko-rosyjskich / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy*. – 1909. – T.IV. – № 7. – S.1-16.
91. *Dmowski R.* (Wszechpolak) Chwila obecna w świetle dziejowym / R. Dmowski // *Przegląd Narodowy*. – 1912. – T.X. – № 9. – S. 225-241.
92. *Dmowski R.* Zadania polityki galicyjskiej / R. Dmowski // *Przegląd Wszechpolski*. – 1903. – № 9. – S. 642-651.

93. *Dmowski R. Z Parany / R. Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1900. – № 2. – S. 109-121.*

III. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

94. *Документы внешней политики СССР. Том 1. 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1959. – 771 с.*
95. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Ноябрь 1918 г. – Апрель 1920 г. – М.: Издательство АН СССР, 1964. – Т.2. – 717 с.*
96. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Апрель 1920 г. – Март 1921 г. – М.: Издательство АН СССР, 1965. – Т.3. – 606 с.*
97. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / За редакцією: П. Коваля, Я. Олдаковського, М. Зухняк. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.*
98. *Москвофільство: Документи і матеріали / Уклад. О. Сухий. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 236 с.*
99. *Стенографические отчеты / Гос. дума, третий созыв, 1907-1908 гг., сессия первая. – Санкт-Петербург: Государственная типография: 1908. Заседания 1-30: (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.). – 1908. – 2142 стб.*
100. *Стенографические отчеты / Гос. дума, третий созыв, 1907-1908 гг., сессия первая. – Санкт-Петербург: Государственная типография: 1908. Заседания 31-60: (с 21 февраля по 5 мая 1908 г.). – 1908. – 2962 стб.*
101. *Україна і Польща в документах 1918-1922. / Під ред. Гунчака Т. – Ч.1. – 1983. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто. – 456 с.*
102. *Україна-Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРС з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / ПАН України.*

- Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н.С. Рубльова, О.С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.
103. *Akty i dokumenty* dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918-1919: w 4 cz. – Część I. Program terytorialny Delegacji. – Paryż, 1920. – 134 s.
  104. *Akty i dokumenty* dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918-1919: w 4 cz. – Część II. Granica polsko-niemiecka. – Paryż, 1925. – 176 s.
  105. *Akty i dokumenty* dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918-1919: w 4 cz. – Część III. Sprawa Galicji. – Paryż, 1926. – 107 s.
  106. *Archiwum* polityczne Ignacego Jana Paderewskiego, t. 2 (1919-1921) // oprac. A. Piber, W. Stankiewicz. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1974. – 700 s.
  107. *Dokumenty* i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Marzec 1917 – listopad 1918. / W. Gostyńska, I. Jaźborowska, P. Olszański, S. Wroński, A. Zatorski – Warszawa: Książka i Wiedza, T.1. – 1962. – 610 s.
  108. *Dokumenty* i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Listopad 1918 – kwiecień 1920. / W. Gostyńska, T. Kuźmiński, A. Leinwand, S. Wroński, A. Zatorski – Warszawa: Książka i Wiedza, T.2. – 1962. – 889 s.
  109. *Dokumenty* i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Kwiecień 1920 – marzec 1921. / W. Gostyńska, I. Jaźborowska, A. Leinwand, S. Wroński, A. Zatorski. – Warszawa: Książka i Wiedza, T.3. – 1964. – 678 s.
  110. *Dokumenty* z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Warszawa: Instytut Wydawn. Pax, 1989. – T. 1: 1918-1932. – 540 s.
  111. *Garlicki A.* List Romana Dmowskiego do Aleksandra Skarbka z 1919 roku / A. Garlicki // *Przegląd Historyczny*. – 1973. – T. 64. – № 1. – S. 133-142.
  112. *Garlicki A.* Polityka wschodnia obozu belwederskiego / A. Garlicki // *Przegląd Historyczny*. – 1978. – T. 69. – № 3. – S. 459-462.
  113. *Garlicki A.* Relacja Romana Dmowskiego o Lidze Narodowej / A. Garlicki // *Przegląd Historyczny*. – 1966. – T. 57. – № 3. – S. 415-443.

114. *Kułakowski M.* [Józef Zieliński] Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień, t. I / M. Kułakowski. – Londyn: Gryf Publications, 1968. – 432 s.
115. *Kułakowski M.* [Józef Zieliński] Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień, t. II / M. Kułakowski. – Londyn, 1972. – 400 s.
116. *O Niepodległą i granice.* Komitet Narodowy Polski. Protokoły posiedzeń 1917-1919, T. 6. / M.Jabłonowski, D.Cisowska-Hydzik. – Warszawa–Pułtusk, 2007. – 764 s.
117. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919. Vol. III.* – United States Government Printing Office Washington: 1963. – 1062 pp.
118. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919. Vol. IV.* – United States Government Printing Office Washington: 1963. – 880 pp.
119. *Pobóg-Malinowski W.* Narodowa demokracja 1887-1918: fakty i dokumenty / W. Pobóg-Malinowski. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1933. – 383 s.
120. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.: dokumenty i materiały. T.1.* / Red. J. Bierzanek I J. Kukułka. – Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Państw. Wydaw. Naukowe, 1965. – 462 s
121. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.: dokumenty i materiały. T.2.* / Red. J. Bierzanek I J. Kukułka. – Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Państw. Wydaw. Naukowe, 1967. – 480 s.
122. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r.: dokumenty i materiały. T.3.* / Red. J. Bierzanek I J. Kukułka. – Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Państw. Wydaw. Naukowe, 1968. – 398 s.
123. *Toruńczyk B.* Narodowa Demokracja: antologia myśli politycznej «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895-1905) / B.Toruńczyk.– Londyn: «Aneks», 1983. – 318 s.

IV. MEMYAPHA JITEPATYPA

124. *Витте С.Ю.* Воспоминания. Царствование Николая II. / С.Ю.Витте. – Ленинград: Государственное издание, 1924. – Т. 2. – 518 с.
125. *Масарик Т.Г.* Мировая революция. Воспоминания. / Масарик Т.Г. – Т.2. – Прага, Пламя-Орбис, 1927. – 391 с.
126. *Милюков П.Н.* Воспоминания / П.Н. Милюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
127. *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах: в 2 т. / Д. Ллойд Джордж. – Т. 1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 655 с.
128. *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных переговорах / Д. Ллойд Джордж. – Т.2. – М.: Изд-во иностр. лит., 1957. – 556 с.
129. *Bielecki T.* W szkole Dmowskiego: szkice i wspomnienia / T. Bielecki. – London: Polska Fundacja Kulturalna, 1968. – 318 p.
130. *Bobrzyński M.* Z moich pamiętników. T.1. / M. Bobrzyński; wstęp i przypisy A.Galos. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo; Warszawa: we współpracy z De Agostini Polska, 2006. – 273 s.
131. *Bobrzyński M.* Z moich pamiętników. T.2. / M. Bobrzyński; wstęp i przypisy A.Galos. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo; Warszawa: we współpracy z De Agostini Polska, 2006. – 362 s.
132. *Daszyński I.* Pamiętniki / Daszyński I. – Kraków: nakł. Drukarni Ludowej. – Т.2. 1926. – 348 s.
133. *David L.G.* Memoirs of the Peace Conference / David Lloyd George. – New Haven. – 1939. – V. 2. – 917 p.
134. *Dębicki Z.* Iskry w popiołach: wspomnienia lwowskie / Z. Dębicki. – Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1931. – 293 s.
135. *Głębinski S.* Wspomnienia polityczne / S. Głębinski. – Pelplin, 1939. – 559 s.
136. *Grabski S.* Pamiętniki / S. Grabski. – Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik», T.1. – 1989. – 417 s.
137. *Grabski S.* Pamiętniki. / S. Grabski. – Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik», T.2. – 1989. – 516 s.

138. *Jabłomowski W.* Z biegiem lat: Wspomnienia o Romanie Dmowskim / W. Jabłomowski. – Częstochowa : A. Gmachowski, 1939. – 63 s.
139. *Lutosławska-Wolikowska I.* Roman Dmowski: Człowiek, Polak, Przyjaciół / I. Lutosławska-Wolikowska. – Wrocław: Wydawnictwo «Norton», 2007. – 332 s.
140. *Niklewiczowa M.* Pan Roman. Wspomnienia o Romanie Dmowskim / M. Niklewiczowa. – Warszawa-Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001. – 338 s.
141. *O Romanie Dmowskim.* Wybrane wspomnienia z prasy obozu narodowego z 1939 roku / M. Andrzejczak, K. Dziuda. – Krzeszowice : Dom wydawniczy «Ostoja», 2011. – 576 s.
142. *Piłsudski J.* Memoriał złożony Ministerstwu spraw zagranicznych w Tokio 13.07.1904 / J. Piłsudski // Pisma zbiorowe: w 10 t. – T.2. – Warszawa, 1937. – S. 249-257.
143. *Roman Dmowski.* Przyczyńki – Przemówienia / Poznań: Nakładem «Głosu», 1934. – 143 s.
144. *Srokowski K.* N. K. N.: zarys historii Naczelnego Komitetu Narodowego / K. Srokowski // W.L. Anczyk i Spółka; Krakowska Spółka Wydawnicza Cracow. – 1923. – 374 s.
145. *Wasilewski L.* Józef Piłsudski. Jakim Go znałem. / L. Wasilewski. – Warszawa : Wyd. «Rój», 1935. – 235 s.

V. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

146. *Діло.* – 21.12.1930. – Ч.283. – С.1.
147. *Діло.* – 20.11.1923. – Ч.185. – С.3.
148. *Діло.* – 25.11.1923. – Ч.189. – С.2.
149. *Діло.* – 03.01.1939. – Ч.2. – С.7.
150. *Діло.* – 19.01.1939. – Ч.12. – С.6.
151. *Дни.* – 02.13.1928. – № 13. – С.13.
152. *Мета.* Ч.10 (52) – Львів, 1932. – 13 березня. – С. 2-4.

153. *Мета*. Ч.12 (54) – Львів, 1932. – 27 березня. – С. 2-3.
154. *Мета*. Ч.13 (55) – Львів, 1932. – 3 квітня. – С. 2-4.
155. *Мета*. Ч.16 (58) – Львів, 1932. – 24 квітня. – С.3-4.
156. *Свобода*. – 1934. – 28 квітня. – № 99. – С.2.
157. *Советская Сибирь*. – 1930. – 11 апреля. – № 83. – С.5.
158. *Kozirynek*. – 2007. – № 1. – S. 28-31.
159. *Kurjer Poznański*. – 1921. – 23 marca. – № 67. – S.1-2.
160. *Kurjer Poznański*. – 1921. – 24 marca. – № 68. – S.2-3.
161. *Kurjer Poznański*. – 1921. – 25 marca. – № 69. – S.2-3.
162. *Kurjer Poznański*. – 1921. – 26 marca. – № 70. – S.2.
163. *Kurjer Poznański*. – 1921. – 21 czerwca. – № 139. – S.2-3.
164. *Myśl Narodowa*. – 1930. – № 54. – S. 813-815.
165. *Myśl Narodowa*. – 1936. – № 30. – S. 461-463.
166. *Myśl Narodowa*. – 1939. – № 2. – S.18-20.
167. *Myśl Narodowa*. – 1939. – № 5. – S. 65-68.
168. *Myśl Narodowa*. – 1939. – № 10. – S.129-131.
169. *Myśl Narodowa*. – 1939. – № 12. – S.180-181.
170. *Niezależna Gazeta Polska (Dodatek specjalny IPN)*. – 2009.– № 1(35). – S.6-8.
171. *Rząd i Wojsko*. – 9 listopada, 1919. – № 40-41. – S.3-5.
172. *Rząd i Wojsko*. – 21grudnia, 1919. – № 48-49. – S.3-5.
173. *Słowo Pomorskie*. – 15.01.1928. – R.8. – № 12.
174. *Warszawski Dziennik Narodowy*. – 1939. – № 24. – S.1.
175. *Wiadomości Literackie*. – 1939. – 22 stycznia. – № 4. – S.2.

VI. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

176. *Ададуrow В.* Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. / В.В. Ададуrow // *Україна в минулому*. – Київ–Львів, 1995. – Вип.7. – С.18-32.

177. *Аркуша О.* Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку ХХ ст. / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39-40. – С. 149-202.
178. *Аркуша О.* Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку ХХ ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. — Львів, 2006-2007. – С. 586-606.
179. *Аркуша О.* Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С.168-206.
180. *Баран З.А.* Польсько-російські взаємини в оцінці Романа Дмовського / З.А. Баран // Проблеми слов'язнавства. – Львів, 1996. – Вип.49. – С. 83-87.
181. *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А.Ю. Бахтурина – М.: «АИРО–ХХ», 2000. – 264 с.
182. *Булахтин М.А.* Краковские консерваторы и демократические вызовы в начале ХХ века / М.А. Булахтин // Вопросы истории. – 2007. – № 8. – С. 145-150.
183. *Гай-Нижник П., Потапенко М.* Ставлення польського революційного руху в Наддніпрянській Україні до питання самостійності УНР (1917-1918 рр.) [Електронний ресурс] / П. Гай-Нижник, М. Потапенко. – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/176doc.php>
184. *Гершов З.М.* Вудро Вильсон / З. Гершов. – М.: Мысль, 1983. – 335 с.
185. *Вапінський Р.* «Ендеція» та єврейське питання / Р. Вапінський // В кн. Полін. Вибрані статті. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2011. – 410 с. – С.137-153.
186. *Гетьманчук М.П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) /

- М.П. Гетьманчук. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
187. *Гіза А.* Українці та поляки в неослов'янському русі 1906-1912 рр. / А. Гіза // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 225-229.
188. *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
189. *Гольдин С.* Космополиты, чужаки, революционеры. Три образа еврея в польском и русском национализме конца XIX – начала XX века [Електронний ресурс] // С. Гольдин / Лехаим. – Январь 2011. – № 1 (225).
Режим доступу: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/225/goldin.htm>
190. *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. – Спб., 1907 г. – 294 с.
191. *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі / Н.Дейвіс. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
192. *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі // М. Демкович-Добрянський. – Український Вільний Університет св. Климента Папи. Серія: монографії. – Мюнхен, 1969. – 119 с.
193. *Демкович-Добрянський М.* Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903-1913 / М. Демкович-Добрянський. – Український Вільний Університет св. Климента Папи. – Рим, 1987. – Т.59. – 132 с.
194. *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795-1990 / Г. Дильонгова // Пер. з пол. М. Кірсенка – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 237 с.
195. *Донцов Д.* До консолідації / Д. Донцов // Вістник. – 1934. – Т.2. – С. 301-307.
196. *Донцов Д.* Дмовський і українське питання / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вістник. – 1930. – Т.104. – С. 914-924.

197. *Донцов Д.* Роман Дмовський, неофит євразійства. / Д. Донцов // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Т.107. – С. 814-826.
198. *Донцов Д.* Сучасне політичне положення нації і наші завдання / Д. Донцов // Вибрані твори: в 10 т. – Дрогобич, 2011. – С. 21-37.
199. *Дорошенко Д.* Слов'янський світ у його минулому й сучасному / Д. Дорошенко. – Берлін, 1922, – Т. 3. – 264 с.
200. «*Дранг нах Остен*» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, 1871-1918 гг. // Волков В.К. (отв. ред.) – М.: Изд-во «Наука», 1977. – 317 с.
201. *Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я.* История Польши с древнейших времён до наших дней / Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. – Варшава: PWN, 1995. – 381 с.
202. *Залізник М.* Національне питання в Австро-Угорщині і Росії / М. Залізник // Літературно-науковий Вістник. – 1911. – Т. 55. – С. 332-366.
203. *Зарецька Т.І.* Юзеф Пілсудський і Україна / Т.І. Зарецька. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 283 с.
204. *Зашкільняк Л.* До генези українсько-польського конфлікту у ХХ столітті / Леонід Зашкільняк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: [зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3-4. – С. 22-41.
205. *Зашкільняк Л.О., Макаруч С.А.* Чубінський А. Боротьба за східні кордони Польщі в 1918-1921 рр. / Л.О. Зашкільняк, С.А. Макаруч // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 140-144.
206. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
207. *Зелінський М.В.* Дипломатична діяльність Романа Дмовського у вирішенні «Українського питання» на Паризькій мирній конференції (1919-1920) / М.В. Зелінський // Чорноморський літопис: Науковий

- журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Вип. 8. – С.11-25.
208. *Зелінський М.В.* Еволюція політичних поглядів Р. Дмовського щодо вирішення «українського питання» / М.В. Зелінський // Чорноморський літопис. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили – 2011. – Вип. 4. – С.15-21.
209. *Зелінський М.В.* Історична Польща в оцінці Романа Дмовського // Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. II всеукр. наук. конфер. з міжнародною участю (м. Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.): у 4-х частинах. / Редколегія: О.С. Токовенко [та ін.] – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – ч. 4. – С. 30-33 [288 с.].
210. *Зелінський М.В.* Політична спадщина Романа Дмовського в українській історіографії / М.В. Зелінський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – № 44. – 2015. – С.
211. *Зелінський М.В.* Політичні погляди Романа Дмовського / М.В. Зелінський // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – 2012. – Вип. 195. – Т. 207. Серія. «Історія». – С.95-100.
212. *Зелінський М.В.* Постать Романа Дмовського в польській історіографії // Науковий журнал «Молодий вчений». – 2014. – № 5 (08). – С. 32-37.
213. *Зелінський М.В.* Проблема визначення східного кордону Польщі в «інкорпораційній» концепції Романа Дмовського / М.В. Зелінський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – № 39. – С. 185-189.
214. *Зелінський М.В.* Роман Дмовский как идеолог и теоретик польского национализма // Науковий журнал «Молодий вчений». – 2014. – № 1(03). – С. 34-38.
215. *Зелінський М.В.* Українське, білоруське та литовське питання в політичній концепції Р. Дмовського (кінець XIX – поч. XX ст.) // «Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського

- Посейм'я та Слобожанщини: минуле, сучасність і майбутнє»: Зб. матеріалів Другої Міжнародної наук.-практ. конф., присв. 95-річчю обрання Павла Скоропадського гетьманом Української держави. (м. Глухів, 01 березня 2013 р.) / Редколегія: О.І. Курок [та ін.] – С. 15-17 [204 с.].
216. *Зелінський М.В.* «Українське питання» (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) в політичних проектах М. Бобжинського і Р. Дмовського: порівняльна характеристика // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.): у 3-х частинах. / Редколегія: О.С. Токовенко [та ін.] – Д .: ТОВ «Інновація», 2014. – 2 ч. – С. 144-147 [232 с.].
217. *Зелінський М.В.* Українське питання у політичній діяльності Романа Дмовського / М.В. Зелінський // «Nowa Ukraina». – Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2013. – № 13. – S. 53-63.
218. *Зелінський М.В.* «Українське питання» у політичній діяльності Р. Дмовського у роки Першої світової війни 1914-1918 рр. / М.В. Зелінський // Історичний архів. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – 2013. – № 10. – С. 45-51.
219. *Зелінський М.В.* «Українське питання» у суспільно-політичних поглядах Романа Дмовського (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Збірник матеріалів «ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м.Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.): у 6-ти частинах. / Редколегія: О.С. Токовенко [та ін.] – Д.: ТОВ «Інновація», 2013. – ч. 4. – С.60-63 [115 с.].
220. *Зелінський М.В.* Часопис «Przegląd Wszechpolski» (1895-1905) як джерело до вивчення поглядів Романа Дмовського на українське питання / М.В. Зелінський // Чорноморський літопис. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – 2013. – Вип. 7. – С. 15-22.

221. *Зубачевский В.А.* Взаимоотношения Польши, России и Германии в 1920 / В.А. Зубачевский // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 41-55.
222. *Зубачевский В.А.* Геополитические планы Германии, Польши, Советской России в период польско-советской войны 1920 года. / В.А. Зубачевский // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С.41-49.
223. *Зубачевский В.А.* Из истории становления Версальской системы: дипломатическая борьба вокруг проблемы выхода Польши к морю накануне и в период Парижской мирной конференции / В.А. Зубачевский // Советское славяноведение. – 1989. – № 6. – С. 3-13.
224. *Иванов А.Е.* Русский университет в Царстве Польском. Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект / А.Е. Иванов // 1997. – № 6. – С. 23-33.
225. *История Польши* в 3 Т. / Под ред. И.С. Миллера и И.А. Хренова. – Т.2. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 712 с.
226. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* (Збірник статей). Випуск 31. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 240 с.
227. *Калакура О.Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. / О.Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
228. *Касьянов Г.* Теорія нації та націоналізму: Монографія / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
229. *Качмар В.* Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901-1908 рр. / В. Качмар // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 2002. Вип.52. – С. 132-142.
230. *Кітурка Ю.В.* Беларуская праблематыка ў творах лідэра эндэцыі Романа Дмоўскага (к. ХІХ – пач. ХХ ст.) / Ю.В. Кітурка // *Biuletyn historii ropaniczac.* – 2000. – № 1. – S. 7-18.
231. *Клим'юк У.Б.* Погляди Романа Дмовського на розвиток ідеї польської державності під час Першої Світової війни / У.Б. Клим'юк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць.

- Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – № 20. – С. 101-104.
232. *Клим'юк У.Б.* Р. Дмовський і Ю. Пілсудський: порівняльна характеристика політичної діяльності / У.Б. Клим'юк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 49 (№ 7). – С. 65-70.
233. *Кобильник Р.В.* Українське питання в політичних поглядах Романа Дмовського кінця 20 – середини 30-х рр. ХХ ст. / Р.В. Кобильник // Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 154-158.
234. *Колмагоров К.Н.* Национализм Пилсудского: тактика или стратегия? / К.Н. Колмагоров // Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей: Сборник научных статей. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2005. – 168 с. – С. 87-93.
235. *Комар В. Л.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.) / В.Л. Комар – Івано-Франківськ: Вид-во «Місто НВ», 2011. – 360 с.
236. *Корольов Г.О.* Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю. Пілсудського та його східну політику / Г.О. Корольов // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С.148-160.
237. *Красівський О.Я.* Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин / О.Я. Красівський – Київ, 1998. – 299 с.
238. *Краткая история Польши.* С древнейших времен до наших дней. / Ответственный редактор В.А. Дьяков – М.: Наука, 1993. – 528 с.
239. *Крючков И.В.* «Русская мысль» и польский антисемитизм в 1913 г. / И. Крючков // Российско-польский исторический альманах. Выпуск V. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2011. – С. 32-40.

240. *Кучабський В.* Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // *В. Кучабський / Дзвони. Ч.1.* – Л., 1931. – С. 35-45.
241. *Кучабський В.* Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // *В. Кучабський / Дзвони. Ч.2.* – Л., 1931. – С. 109-122.
242. *Кучабський В.* Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові / *В. Кучабський.* – Л., 1933. – 236 с.
243. *Кучеренко А. А.* Українське питання в діяльності Міхала Бобжинського (1908-1913 рр.) / *А.А. Кучеренко // Чорноморський літопис.* – 2011.– № 4. – С. 22-26.
244. *Лісевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) / *І.Т. Лісевич // Український історичний журнал.* – 1997. – № 2. – С.43-54.
245. *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: Тягар історії / *І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2 т.* – К., 1994. – Т.1. – 554 с.
246. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / *М. Литвин.* – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
247. *Лозинський М.* Польська народова демократія: відбитка з «Літературно-наукового вістника» / *М. Лозинський.* – К.: Друкарня першої Київськ. друкар. спілки, 1908. – 118 с.
248. *Лыкошина, Л. С.* Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский / *В кн. До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / [Н.А. Асташин и др.; отв. ред. А.Л. Шемякин]; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения.* – Москва: Индрик, 2009. – С. 251-270.
249. *Манусевич А.Я.* К дипломатической истории вопроса о восточных границах послеверсальской Польши / *А.Я. Манусевич // Исторический журнал.* – 1944. – № 4. – С. 62-69.

250. *Манусевич А. Я.* Очерки по истории Польши / А.Я. Манусевич. – М.: Учпедгиз, 1952. – 406 с.
251. *Манусевич А.Я.* Трудный путь к Рижскому мирному договору 1921 г. / А.Я. Манусевич // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 19-43.
252. *Матвеев Г.Ф.* Пилсудский. / Г.Ф. Матвеев. – М., Молодая гвардия, 2008. – 454 с.
253. *Матрашек Т.* Роман Дмовський: Львів та українське питання [Електронний ресурс] / Т. Матрашек. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?roman_dmovski_lviv_ta_ukrayinske_pitannya&objectId=1101537
254. *Мацевко І.* Польські національні демократи і неославізм (1907-1910) / І. Мацевко // Вісник Львівського університету. Сер. Історія. – 2000. – Вип. 35-36. – С. 221-237.
255. *Мацевко І.* Російський неославізм в оцінці галицьких національних демократів (1908-1914) / І. Мацевко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 309-316.
256. *Машкевич М.* Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації. / Маріуш Машкевич / Пер. з польськ. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 312 с.
257. *Михальський Ю.В.* Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів 1908 р.: з історії польсько-українських стосунків / Ю.В. Михальський. – Львів : Каменяр, 1997. – 46 с.
258. *Михальський Ю.В.* Польські демократи та українське питання в Галичині ХІХ – ХХ ст. / Ю.В. Михальський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 122-131.
259. *Михальський Ю.В.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття (1902-1904) / Ю.В. Михальський. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.

260. *Міхнік А.* У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. Пер. із польської А.Павлишина. / Упорядник І. Хруслінська, ред. Л. Фінберг та А. Павлишин / – К.: Дух і Літера, 2009. – 554 с.
261. *Назарук О.* Про вшехполяків, їх історію, теорію і тайну організацію / О. Назарук. – Львів, 1907. – 120 с.
262. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / І.Нагаєвський. – Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи Рим, 1989. – 486 с.
263. *Нам И. В.* Международные аспекты национальной политики российского правительства (ноябрь 1918-1919 г.) / И. Нам // Вестник Томского государственного Университета. – № 310. – 2008. – С. 81-87.
264. *Націоналізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
265. *Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг./* под ред. А.М. Орехова. – М.: Наука, 1988. – 382 с.
266. *Павельева Т.Ю.* Польская фракция в Государственной думе России 1906–1914 годов / Т.Ю. Павельева // Вопросы истории. – 2000. – № 3. – С.111-120.
267. *Павко А.І.* Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900-1907 рр. / А.І. Павко // Український історичний журнал. – 2002. – № 9. – С. 63-79.
268. *Погодин А.Л.* Главные течения польской политической мысли (1863-1907) / А.Л. Погодин – Спб.: Просвещение, 1908. – 662 с.
269. *Позняк С.В.* «Польский вопрос» во властных структурах императорской России накануне и годы Первой мировой войны / С.В. Позняк // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. / Редкол.: О.А. Яновский (отв. ред.) и др. – Мн. : БГУ, 2004. – Вып. 1. – С. 159-173.
270. *Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т.* / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. – Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. –

- 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна – 2002. – 424 с.
271. *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920. / М. Прушинський // Київ. – 2007, «Лібра». – 372 с.
272. *Радзiк Р.* Українці серед націй Центрально-Східної Європи (чинники націєтворчих процесів) / Р. Радзiк // «Наукові записки». Серія «Культурологія». Вип. № 11 (Ч.1.). – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – С.232-256.
273. *Репринцев В.* Україна в польських зовнішньополітичних доктринах / В. Репринцев. // Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 434 с.
274. *Рябчук М.* Понад ресентиментами [Електронний ресурс] / М. Рябчук // Критика. – 2011. – №1-2. – С. 9-12. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/ponad-resentymentamy?page=2>
275. *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. / М. Сивіцький / Пер. з пол. Є. Петренка. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – Т.1. – 344 с.
276. *Симоненко Р. Г.* Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921 р.) // Р. Симоненко. – К.: Наук. думка, 1965.– 303 с.
277. *Сінкевич Є.Г.* Краківська історична школа в польській історіографії / Є.Г. Сінкевич. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 332 с.
278. *Сінкевич Є.Г.* Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність / Є.Г. Сінкевич // Історичний архів. Наукові студії. – Випуск 5. – Миколаїв, 2010. – С.60-63.
279. *Сінкевич Є.Г.* Українсько-польське протистояння в Галичині в 1917-1918 рр. / Є.Г. Сінкевич // Галичина. – 2014. – № 25-26. – С. 206-210.
280. *Славяноведение в дореволюционной России* / под ред. Д.Ф. Маркова, В.А. Дьякова. – М.: 1988. – 400 с.

281. *Сливка Ю.Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939) / Ю. Сливка. – Київ. : Наукова думка. – 1985. – 272 с.
282. *Смалянчук А.Ф.* Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г. / Пад рэд. С. Куль-Сяльверставай. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 322 с.
283. *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. / Т. Снайдер. – К.: Дух і Літера, 2012. – 464 с.
284. *Соловійова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр.: Монографія. / В. Соловійова. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 394 с.
285. *Стахів М.* Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 / М. Стахів. – Скрантон, Т.5.– Ч.1.– 1960. – 192 с.
286. *Стахів М.* Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 / М. Стахів. – Скрантон, Т.6.кн. 1 – 1961. – 220 с.
287. *Стахів М.* Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 / М. Стахів. – Скрантон, Т.6.кн. 2. – 1961. – 204 с.
288. *Стец Я.* Украинский вопрос. Освобождение нации [Електронний ресурс] / Я. Стец. – Режим доступу: <http://allpravda.info/content/3349.html>
289. *Стец Я.* Перспективы украинского государства [Електронний ресурс] / Я. Стец. – Режим доступу: <http://allpravda.info/content/3435.html>
290. *Сыч А.И.* Национальный аспект Версальской системы / А. Сыч // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 126-133.
291. *Тымковскій М.* История Польши / М. Тымковскій, Я. Кеневич, Е. Хольцер: пер. с пол. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с.
292. *Хомич С.Н.* Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и

- внешнеполитического произвола к современному status quo / С.Н. Хомич. – Минск. : Экономпресс, 2011. – 416 с.
293. *Хроніст.* Дмовський як пророк // «Вістник». – 1939. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 216-219.
294. *Чорновол І.* Польські та українські політичні доктрини 70-90-х років XIX ст.: порівняльний аналіз (генеза співпраці польської націонал-демократії з українцями) [Електронний ресурс] / І. Чорновол // Україна модерна. Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 103-121. Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/5CHORNOVOL%20Ihor.ht>
295. *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890-1894 рр. / І. Чорновол. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000. – 247 с.
296. *Шевченко К.В.* «...Язва на теле Европы»: истоки и перспективы украинской государственности в оценках Р. Дмовского» / К.В. Шевченко / Государственное управление. Электронный вестник. – № 47. – Декабрь. 2014 г. – С. 494-503.
297. *Штарський М.* Юзеф Пілсудський. Факти і міфи. / М. Штарський // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 64-75.
298. *Штарський М.* Юзеф Пілсудський. Факти і міфи. / М. Штарський // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 89-94.
299. *Штейн Б.Е.* «Русский» вопрос на Парижской Мирной конференции (1919-1920 гг.) / Б.Е. Штейн. – М., 1949. – 463 с.
300. *Aktualność* myśli Romana Dmowskiego w XXI wieku, praca zbiorowa – Wydawca: Dom Wydawniczy «Ostoja». – 2013. – 131 s.
301. *Andrzejczak M.* Faszyzm włoski i hitleryzm w publicystyce Romana Dmowskiego w latach 1922-1939 / M. Andrzejczak. – Wrocław: Wydawnictwo «Nortom», 2010. – 256 s.
302. *Balicki Z.* Egoizm narodowy wobec etyki / Z. Balicki. – Lwów : Towarzystwo Wydawnicze, 1914. – 111 s.

303. *Baranowski J.* Roman Dmowski 1864-1939. / J. Baranowski. – Poznań, 1939. – 62 s.
304. *Bartoszewicz J.* Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski / J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1924. – 40 s.
305. *Bartoszewicz J.* Zagadnienia polityki polskiej / J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1929. – 150 s.
306. *Białokur M.* Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza / M. Białokur. – Toruń: Adam Marszałek, 2005. – 427 s.
307. *Białokur M.* Obraz Rusina/Ukraińca na łamach «Przeglądu Wszechpolskiego» w latach 1895-1905 / W Kraków – Lwów: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku. T. 6, cz. 2 / pod red. Jerzego Jarowieckiego. Kraków: Wydaw. Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2003. – 405 s. – S.110-124.
308. *Białokur M., Patelski M., Szczepaniak A.* Roman Dmowski i jego współpracownicy / M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak. – Toruń: Wydawnictwo «Adam Marszałek», 2008. – 530 s.
309. *Białokur M.* W obronie polskiego stanu posiadania na Rusi w początkach XX wieku. Szkic do portretu Joachima Bartoszewicza / M. Białokur // *Ucrainica Polonica*. – 2004. – Вип.1. – Київ; Житомир. – С. 336-354.
310. *Borkowski A.* Drogi do niepodległości w myśli politycznej i działalności Romana Dmowskiego (przed I wojną światową) / A. Borkowski // *Przegląd Zachodni*. – 1988. – № 5-6. – S. 47-78.
311. *Borkowski A.* Narodowa Demokracja i Roman Dmowski wobec wojny w 1920 roku. / A. Borkowski // *Zycie i Myśl*. – 1990. – № 7-8. – S. 47-64.
312. *Borkowski A.* Narodowa Demokracja wobec wojny na wschodzie w 1920 roku. / A. Borkowski // *Biuletyn Naukowy Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie*. – 1991. – № 1(8). – S. 61-79.
313. *Borkowski A.* «Zagadnienie główne». Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji w latach 1893-1917. / A. Borkowski // *Cywilizacja Rosji imperialnej* (pod. red. P.Kraszewskiego) – Poznań: Instytut Wschodni UAM. – 2002. – S. 241-264.

314. *Bułhak W.* Dmowski – Rosja a kwestia polska. U źródeł orientacji rosyjskiej obozu narodowego 1886-1908 / W. Bułhak // *Rocznik Humanistyczny*. – 2005. – T.53. – № 2. – S.181-200.
315. *Cabaj J.* Dmowski i Piłsudski – dwie koncepcje niepodległościowe / J. Cabaj. // *Powrót Polski do rodziny wolnych narodów* / red. Jan Konefak. – Lublin: Polichimnia, 2009. – S.52-72.
316. *Chrzanowski I. i Konopczyński W.* Roman Dmowski / I. Chrzanowski i W. Konopczyński // *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków, 1939-1945. – T.5. – S. 213-225.
317. *Czubiński A.* Między Niemcami a Rosją / A. Czubiński. – Poznań: Instytut Wschodni UAM. – 2002. – 530 s.
318. *Czubiński A.* Najnowsze dzieje Polski (1914-1983) / A. Czubiński. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 462 s.
319. *Czubiński A.* Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918-1921 / A. Czubiński. – Opole : Instytut Śląski, 1993. – 314 s.
320. *Davies N.* The Poles in Great Britain 1914-1919 / N. Davies // *The Slavonic and East European Review*. – 1972. – Vol. 50. – № 118. – S. 63-89.
321. *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918-1919 / A. Deruga. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 330 s.
322. *Eberhardt P.* Twórcy polskiej geopolityki / P. Eberhardt. – Kraków: Wydawnictwo ARCANA. – 2006. – 275 s.
323. *Eckert M.* Historia polityczna Polski lat 1918-1939 / M. Eckert. – Warszawa : Wydawnictwo – WSZiP, 1988. – 175 s.
324. *Engelgard J., Motas M.* Archiwum Narodowej Demokracji / J. Engelgard, M. Motas. – Wydawnictwo: Myśl Polska, 2013. – 322 s.
325. *Engelgard J., Motas M.* Między romantyzmem a realizmem szkice z dziejów Narodowej Demokracji / J. Engelgard, M. Motas. – Wydawnictwo Prasy Lokalnej, 2011. – 304 s.

326. *Engelgard J.* Myśl polityczna Romana Dmowskiego / *J. Engelgard.* – Muzeum Niepodległości w Warszawie, Polska. – Dziedzictwo i Przyszłość, 2009. – 180 s.
327. *Feldman W.* Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym (od końca XIX w. do roku 1914) / *W. Feldman.* – Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1920. – 262 s.
328. *Feldman W.* Dzieje polskiej myśli politycznej 1864-1914 / *W. Feldman.* – Warszawa: Instytut Badania Najnowszej Historji Polski, 1933. – 387 s.
329. *Feldman W.* (Junius) Współczesni Politycy Polscy. Roman Dmowski / *W. Feldman.* – Krakow, 1912. – Rocznik 14. Pazdziernik. – S.135-138.
330. *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne Galicji 1846-1906 / *W. Feldman.* – Kraków: Spółka nakładowa «Książka», 1907. – T.I. – 248 s.
331. *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi. 1846-1906 / *W. Feldman.* – Kraków: Spółka nakładowa «Książka», 1907. – T.II. – 371 s.
332. *Fikus F.* Roman Dmowski 1864-1939. Życiorys – wspomnienia – zbiór fotografii / *F. Fikus.* – Drukarnia Polska Spółka Akcyjna w Poznaniu, 1939. – 94 s.
333. *Fiktus P.* Roman Dmowski wobec problemów polskiego osadnictwa na terenie brazylijskiej Parany w latach 1899-1900 / *P. Fiktus* // Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyty Studenckie. Prace z zakresu myśli polityczno-prawnej oraz elektronicznej administracji. – Wrocław, 2010. – S. 48-57.
334. *Fountain A.* Roman Dmowski, party, tactics, ideology, 1895-1907 / *A.M. Fountain.* – New York, Boulder: East European Monographs. – 1980. – 240 p.
335. *Galuba R.* Dyskusje nad statutem autonomicznym Galicji Wschodniej na konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 roku / *R. Galuba* // Sprawy Wschodnie. – 2004. – Z.2-3. (6-7). – S.17-39.
336. *Giertych J.* Rola dziejowa Dmowskiego 1914 r. / *J.Giertych.* – Chicago: nakł. Komitetu Wydawniczego, 1968. – T.1. – 812 s.
337. *Giertych M.* Dmowski czy Piłsudski / *M. Giertych.* – Wrocław: Wydawnictwo «Nortom», 1995. – 139 s.

338. *Gołębiowski J.* Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej Polskiego Obozu Narodowego 1907–1980 / J. Gołębiowski.– Lublin: Polihymnia.– 218 s.
339. *Grabski A.* O Romanie Dmowskim – stare i nowe / A. Grabski. // *Dzieje Najnowsze.* – 1973. – T.5. – № 2. – S.123-132.
340. *Grygajtis K.* Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w / K.Grygajtis. – Wydawn. WSP, 2001. – 623 s.
341. *Grott B.* Zygmunt Balicki – ideolog Narodowej Demokracji / B. Grott. – Kraków: Wydawnictwo «Arcana», 1995. – 180 s.
342. *Halicki J.* Dmowszczyzn / J. Halicki. – Toruń: Nakładem Zarządu Głównego Z.M.P. «Jedność», 1936. – 44 s.
343. *Historia dyplomacji polskiej.* T.3. 1795-1918 / red. Gerard Labuda; red. Ludwik Bazyłow. – Warszawa: Państwowo Wydawnictwo Naukowe, 1982. – 1015 s.
344. *Historia dyplomacji polskiej.* T.4. 1918-1939 / pod red. Piotra Łossowskiego; oprac. Marian Leczyk. – Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1995. – 718 s.
345. *Hrabyk K.* Ideologia «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895-1905) / K. Hrabyk. – Poznań, 1937. – 182 s.
346. *Jaskólski M.* Konserwatyzm – nacjonalizm: studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r. / M. Jaskólski. – Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1989. – 166 s.
347. *Jastrzębski P.* Wobec «ludu ruskiego...». «Myśl Narodowa» (1921-1939) wobec mniejszości ukraińskiej i białoruskiej / P. Jastrzębski // *Historia i Polityka.* – 2010. – № 4. – S. 70-82.
348. *Juzwenko A.* Polska a «biała» Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.) / A. Juzwenko. – Wrocław, 1973. – 296 s.
349. *Juzwenko A.* Rosja w polskiej myśli politycznej / A. Juzwenko // *Polska i jej sąsiedzi. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku.* / Pod red. W.Wrzesińskiego. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – T.1. – 223 s. – S. 27-65.

350. *Juzwenko A.* Stosunek «białej» Rosji do odradzającego się państwa polskiego i jego granic / *A. Juzwenko* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1973. – № 3. – R.80. – S.623-639.
351. *Kawalec K.* Myśl polityczna Romana Dmowskiego / *K. Kawalec* // *Przegląd Zachodni*. – 1999. – № 3. – S.41-58.
352. *Kawalec K.* O ustroju politycznym państwa Roman Dmowski / *K. Kawalec*. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – 201 s.
353. *Kawalec K.* Roman Dmowski / *K. Kawalec*. – Warszawa: Drukarnia Elanders Polska, 1996. – 364 s.
354. *Kawalec K.* Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918-1939/ *K. Kawalec*. – Wrocław: Zakład Narodowy im.Ossolińskich. – 2000. – 292 s.
355. *Kiniorski M.* Z czterdziestu pięciu lat wspomnień o Romanie Dmowskim / *M. Kiniorski*. – Warszawa: Warszawski Dziennik Narodowy, 1939. – 42 s.
356. *Kozicki S.* Roman Dmowski 1864-1939 / *S. Kozicki* // *The Slavonic and East European Review*. – 1939. – Vol.18. – № 52. – pp.118-128.
357. *Kozicki S.* Historia Ligi Narodowej: (okres 1887-1907) / *S. Kozicki*. – Londyn: «Myśl Polska», 1964. – 623 s.
358. *Kryżaniwskyj A.* W kole zaczarowanem. Na marginesie pewnego konfliktu historycznego / *A. Kryżaniwskyj* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – № 13. – S. 5-6.
359. *Kryżaniwskyj A.* W kole zaczarowanem. Na marginesie pewnego konfliktu historycznego / *A. Kryżaniwskyj* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – № 14. – S. 7-9.
360. *Krzywiec G.* Szowinizm po polsku: przypadek Romana Dmowskiego (1886-1905) / *G. Krzywiec*. – Warszawa: Neriton: Instytut Historii PAN, 2009. – 500 s.
361. *Kuczerepa M.* Polityka narodowosciowa Drugiej Rzeczypospolite wobec Ukraińców w latach 1919-1939 / *M. Kuczerepa* // *Polska – Ukraina: Trudne pytanie*. – Warszawa. – T.1-2. – 1998. – S. 9-47.

362. *Kulak T.* Kresy w myśli politycznej Jana Ludwika Popławskiego // Między Polską etniczną a historyczną. Polska Myśl Polityczna XIX – XX wieku. / pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – T.VI. – 1988. – S. 187-208.
363. *Kutschabsky W.* Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923 / W. Kutschabsky. – Berlin: Junker u Dunnhaupt, 1934. – 439s.
364. *Kutrzeba S.* Kongres, traktat i Polska / S. Kutrzeba. – Warszawa – Lublin – Łódź – Paryż – Poznań – Kraków: Gebethner, 1919. – 198 s.
365. *Łagoda M.* Dmowski, naród i państwo: doktryna polityczna «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895-1905) / M. Łagoda. – Poznań: Agencja eSeM, 2002. – 287s.
366. *Łazuga W.* Dwaj realiści polityczni. Michał Bobrzyński i Roman Dmowski / W. Łazuga // U źródeł polskiej nowoczesnej myśli politycznej w XIX i XX wieku / pod red. M. Baumgarta, J. Jekiela – Szczecin, 1996. – 232 s.
367. *Maj E.* Romana Dmowskiego broszura «Kościół, naród i państwo» / E.Maj // Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. – Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. – 1998. – Vol.V. – Sectio K: Politologia. – S.63-74.
368. *Maj E.* Udział Związku Ludowo-Narodowego w rządzie większości polskiej Wincentego Witosa w 1923 r. / E. Maj // Kwartalnik Historyczny. – 1996. – R.103. – № 1. – S. 43-60.
369. *Maj E.* «Zapluty karzel», czyli fragment dziejów stosunków między Narodową Demokracją a Józefem Piłsudskim w latach 1918-1921 / E. Maj // Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – Vol. IV. – Sectio K: Politologia. – S. 47-58.
370. *Marchlewski B.* Roman Dmowski / B. Marchlewski. – Poznań; Warszawa: Księgarnia Św. Wojciecha, 1922. – 31s.
371. *Marszał M.* Polskie interpretacje genezy włoskiego faszystu 1922-1939 / M. Marszał // Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi XXXI. – Wrocław, 2009. – № 3154 – S. 193-255.

372. *Micewski A.* Roman Dmowski / A. Micewski. – Warszawa: Wydawnictwo «Verum», 1971. – 422 s.
373. *Mistewicz T.* Kwestia polska na tle kryzysu politycznego Rosji w publicystyce Romana Dmowskiego z lat 1903-1909: przyczynek do studiów nad ideologią i polityką obozu narodowego / T. Mistewicz // *Dzieje Najnowsze*. – 1983. – № 4. – S. 3-29.
374. *Molenda J.* Próby osiągnięcia kompromisu między Romanem Dmowskim i Józefem Piłsudskim w sprawie węzłowych problemów odradzającego się państwa polskiego / J. Molenda // *Dzieje Najnowsze*. – 1981.– T.13. – № 1-2. – S. 197-226.
375. *Molenda J.* Piłsudczycy a Narodowi Demokraci 1908-1918 / J. Molenda. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1980. – 523 s.
376. *Mrocza L.* Spór o Galicję Wschodnią 1914-1923 / L. Mrocza. – Kraków : Wydawn. Naukowe WSP, 1998. – 219 s.
377. *Nowak A.* Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733-1921) / A. Nowak. – Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza «Gryf», 1995. – 280 s.
378. *Pamięci Romana Dmowskiego 9.VIII.1864-2.I.1939.* // «Warszawski Dziennik Narodowy». – Warszawa: Zachod. Spółka Wydawn, 1939. – 142 s.
379. *Partacz C.* Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukrainkie w Galicji w latach 1888-1908 / C. Partacz. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 280 s.
380. *Petrycki J.* Roman Dmowski / J. Petrycki. – Warszawa: Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1920. – 81 s.
381. *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923 / J. Pisuliński. – Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. – 480 s.
382. *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski, 1864-1945 / W. Pobóg-Malinowski. – Wydawca: GRYF S.P.K. Londyn. –T.1.– 1984. – 671 s.

383. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku Cz.1 U źródeł nacjonalizmu: Myśl wszechpolska / Jacek M. Majchrowski. – Kraków: nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. – 271 s.
384. *Poplawski J.L.* (J.L. Jastrzębiec) Z całej Polski / J.L. Poplawski // Przegląd Wszechpolski. – 1904. – № 1. – S.42-52.
385. *Puszkow-Banka A.* Polska i Polacy w myśli narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku (Jan Ludwik Poplawski, Zygmunt Balicki, Roman Dmowski) / A. Puszkow-Banka. – Wydawnictwo : WAM, 2013. – 316 s.
386. *Rudnicki S.* Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918-1926 / S. Rudnicki. – Wrocław: Zakł.nar.im. Ossolińskich. 1981. – 284 s.
387. *Schramm T.* Stosunki polsko-francuskie przed odrodzeniem państwa polskiego w roku 1918 // Ideologia, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku / T.Schramm // Pod. red. I.Topolskie i inschi. – Poznan, 1991. – S. 233-240.
388. *Seyda M.* Polska na przełomie dziejow. Fakty i dokumenty. T.1. / M. Seyda. – Poznan, Nakł. Księg. Św. Wojciecha, 1927. – 543 s.
389. *Seyda M.* Polska na przełomie dziejow. Fakty i dokumenty. T.2. / M. Seyda. – Poznan, Nakł. Księg. Św. Wojciecha, 1931. – 666 s.
390. *Sieciechowicz S.* Roman Dmowski. Życie i czyny / S. Sieciechowicz. – Poznań, 1936. – 24 s.
391. *Stępnik K., Gabryś M.* Nacjonalizm polski do 1939 roku. Wizje kultury polskiej i europejskiej / K. Stępnik, M. Gabryś. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. – 460 s.
392. *Stoczewska B.* Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej / B. Stoczewska. – Kraków: AFM, 2013. – 392 s.
393. *Suleja W.* Kresy Wschodnie w myśli politycznej polskiej irredenty w okresie powojennym 1864-1914 / W. Suleja // Między Polską etniczną a historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. / Pod red.

- W. Wrześcińskiego. – Wrocław – Warszawa. – T. VI. – 1988. – 284 s. – S. 167-186.
394. *Symmons-Symonolewicz K.* Polish Political thought and the problem of the eastern borderlands of Poland (1918-1939) / K. Symmons-Symonolewicz // *The Polish Review.* – 1959. – Vol. 4. – № 1-2. – pp. 65-81.
395. *Terej J.* Idee, mity, realia. Szkicy do dziejów Narodowej Demokracji / J. Terej. – Wiedza Powszechna, 1971. – 245 s.
396. *Terej J.* Rzeczywistość i polityka. Ze studiów najnowszych Narodowej Demokracji / J. Terej. – «Książka i Wiedza», 1971. – 459 s.
397. *Tomaszewski J.* Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. / J. Tomaszewski // *Między Polską etniczną a historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku.* / Pod red. W. Wrześcińskiego. – Wrocław-Warszawa, – T. VI. – 1988. – 284 s. – S. 97-118.
398. *Tomczak M.* Działalność polityczna Romana Dmowskiego / M. Tomczak // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.* – T. VII. – 2005. – S. 185-197.
399. *Walicki A.* Trzy patriotyzmy : trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne / A. Walicki. – Warszawa, 1991. – 83 s.
400. *Walicki A.* The Troubling Legacy of Roman Dmowski / A. Walicki // *East European Politics and Societies.* – 1999. – T. 14. – № 1. – S. 12-46.
401. *Wandycz P.S.* Poland's place in Europe in the concepts of Pilsudski and Dmowski / P.S. Wandycz // *East European Politics and Societies.* – 1990. – T. 4. – № 3. – S. 451-468.
402. *Wasilewski L.* Kwestja Ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa: Drukarnia «Piotr Pyz i S-ka», 1934. – 146 s.
403. *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukraińska / L. Wasilewski. – Kraków: Spółka Nakładowa «Książka», 1911. – 219 s.
404. *Wasilewski L.* Ukraińska Sprawa Narodowa w jej rozwoju historycznym / L. Wasilewski. – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, 1925. – 221 s.

405. *Wasilewski Z.* Współcześni charakterytyki pisarzy i dzieł / *Z. Wasilewski.* – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1923. – 340 s.
406. *Wapiński R.* Endecka koncepcja granic polskich w latach 1918-1921 / *R. Wapiński // Zapiski Historyczni.* – 1968. – T. 33. – № 3. – S. 193-216.
407. *Wapiński R.* Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach 1917-1921: materiały na sesję naukową z okazji 50-lecia Wielkiej Rewolucji Październikowej / *R. Wapiński.* – WSP, 1967. – 50 s.
408. *Wapiński R.* Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej / *R. Wapiński // Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej.* – 1969. – T. 5. – S. 55-102.
409. *Wapiński R.* Endecja wobec problemów polskich ziem zachodnich / *R. Wapiński // Zapiski Historyczni.* – 1966. – T.31. – № 4. – S. 61-81.
410. *Wapiński R.* Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej / *R. Wapiński // Słowianie w dziejach Europy.* – Poznań, 1974. – S. 301-308.
411. *Wapiński R.* Idea narodu w myśli społecznej i politycznej endecji przed rokiem 1918 / *R. Wapiński. // [w]: Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych // (pod redakcją Janusza Goćkowskiego i Andrzeja Walickiego).* – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 1977. – S. 220-245.
412. *Wapiński R.* Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / *R. Wapiński.* – Gdansk: Arche. – 1997. – 325 s.
413. *Wapiński R.* Kresy, alternatywa czy zależność / *R. Wapiński // Między Polską etniczną a historyczną. Polska Myśl Polityczna XIX – XX wieku. / pod red. W.Wrzesińskiego.* – Wrocław – Warszawa – Kraków. – T.VI.– 1988. – S.10-45.
414. *Wapiński R.* Kresy w polskiej myśli politycznej w XIX I XX wieku (po roku 1945) / *R. Wapiński // Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbior studiów. (pod redakcją Kwiryny Handke)* – Warszawa: Instytut slawistyki PAN, Towarzystwo naukowe Warszawskie, 1997. – S. 85-108.

415. *Wapiński R.* Miejsce Narodowej Demokracji w zyciu politycznym Rzeczypospolite / R.Wapiński // *Dzieje Najnowsze.* – 1969. – № 1. – S.45-60.
416. *Wapiński R.* Narodowa demokracja (1839-1939) / R. Wapiński. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk: Ossolineum, 1980. – 337 s.
417. *Wapiński R.* Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919-1939 / R.Wapiński // *Kwartalnik Historyczny.* – 1966. – R.73. – № 4. – pp. 861-878.
418. *Wapiński R.* Polityka i politycy: O polskiej scenie politycznej XX wieku / R. Wapiński. – Wrocław, Hardcover, Zakład Narodowy im. Ossolinskich. 2006. – 266 s.
419. *Wapinski R.* Roman Dmowski / R. Wapinski. – Lublin, 1989. – 392 s.
420. *Wapiński R.* Z dziejow tendencji i nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1893-1939 / R.Wapiński // *Kwartalnik Historyczny.* – 1973. – № 4. – S. 817-843.
421. *Wątor A.* Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. / A. Wątor. – Szczecin, 1993. – 236 s.
422. *Wątor A.* Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku / A. Wątor. – Wydaw. Naukowe US, 2002. – 403 s.
423. *Węgierski E.* Roman Dmowski i jego przyjaciele we Lwowie i w Krakowie w latach 1895-1905 / E. Węgierski. – Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostoja», 2011. – 58 s.
424. *Wiśnicki J.* Myśl polityczna Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego a tradycja powstańcza / J. Wiśnicki / *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.* – Lublin-Polonia, sec. F 1988-1989. – Vol. XLIII/XLIV – S. 175-190.
425. *Wiśnicki J.* Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodowymi demokratami w Galicji przed I wojną światową / J. Wiśnicki // «*Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska.*» – 1995. – Vol. L. – Sectio F Historia. – S. 221-230.

426. *Wrzesinski W.* Niemcy w polskiej myśli politycznej / W. Wrzesinski // Polska i jej sąsiedzi. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. / Pod red. W. Wrzesińskiego. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. – T.1. – 223 s. – S. 67-117.
427. *Wysocki R.* W kręgu integralnego nacjonalizmu. Czynny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego. Studium porównawcze / R. Wysocki. – Lublin: Wyd. UMCS. – 2014. – 543 s.
428. *Zaleska I.* Roman Dmowski na tle problemu prawicowego radykalizmu przełomu XIX i XX w. / I. Zaleska // Kwartalnik Historyczny. – 2011. – R.118. – № 4. – pp. 753-772.
429. *Zaluski J.* Roman Dmowski. Jego życie, prace i zasługi dla Ojczyzny / J. Załuski. – Warszawa, 1939. – 64 s.
430. *Zurawski P.* Sprawa ukraińska na konferencji w Paryżu w roku 1919 / P. Zurawski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1995. – 126 s.

VII. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

431. *Беспалов А.С.* Традиции геополитического мышления в современной восточной политике Польши: автореф. на соиск. учен. степ. дис. кандидата истор. наук / А.С. Беспалов. – Москва, 2008. – 26 с.
432. *Булахтин М.А.* Идеология и политическая практика партии «краковских консерваторов» в 1907-1914 гг.: дис. на соиск. учен. степ. доктора истор. наук: 07.00.03. / М.А. Булахтин. – Москва, 2009. – 326 с.
433. *Кітурка Ю.В.* Беларусь у палітычных канцэпцыях Ю.Пілсудскага і Р.Дмоўскага (1892-1908 гг.). Аўтарэф. дыс. на суісканне вучонай ступені к-та гіст. навук: 07.00.02. / Ю.В. Кітурка. – Мінск, 2001. – 20 с.
434. *Кітурка, Ю.В.* Беларусь у палітычных канцэпцыях Ю. Пілсудскага і Р. Дмоўскага, 1892-1908 гг.: Дыс. на суісканне вучонай ступені канд. гіст. навук: 07.00.02. / Ю.В. Кітурка. – Мінск, 2001. – 123 с.

435. *Клим'юк У.* Ідея польської державності в суспільно-політичному житті Галичини в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / У.Б. Клим'юк. – Чернівці, 2014. – 17 с.
436. *Мелінишин Т.В.* Українське питання в національній політиці Ю. Пілсудського: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Т.В. Мелінишин. – Львів, 2012. – 18 с.
437. *Мельник Г.М.* Політика Польської держави в Східній Галичині (1918-1926 рр.): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. / Г.М. Мельник. – Київ, 2004. – 15 с.
438. *Павельєва Т.Ю.* Польское коло в I-IV Государственной Думе: проблемы выработки и реализации парламентской тактики: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. / Т.Ю. Павельєва. – Москва, 1999. – 212 с.
439. *Штан Г.В.* Польський національний рух в Російській імперії (1905-1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. / Г.В. Штан. – Харків, 2009. – 208 с.